

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. LX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁN IMRE, ECKHARDT SÁNDOR, NAGY PÉTER,
TOLNAI GÁBOR

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1956/4. számának munkatársai: Kiss Ferenc aspiráns (Debrecen), W. Petrolay Margit tanár, Bisztray Gyula ny. egyetemi tanár, Dénes Szilárd ny. tanár, B. Ungár Yvette tanár, Rónav György író, Kanyar József tanár, Marót Károly egyetemi tanár, akadémikus, Terbe Lajos könyvtáros, Nacsády József egyetemi adjunktus (Szeged), Pásztor József ny. szerkesztő, Módos László könyvtáros (Debrecen), Csapodi Csaba könyvtáros, Kotta Ferenc főiskolai docens (Pécs), Ficzy Dénes könyvtáros (Arad), Ur György volt újságíró, Győry János egyetemi docens, Busa Margit könyvtáros, Gyenis Vilmos egyetemi tanársegéd, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Szauder József egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V. PESTI BARNABÁS U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

JÓZSEF ATTILA RITMIKÁJA I.

ELTÉRŐ TUDOMÁNYOSVETÉNI
KÖNYVTÁR
Lelt napló: 239
VI. B csoport: szám:

A ritmus csak egy része, bár kétségtelenül legfontosabb része a verselésnek. A verselés azonban egészében is csak egy elem azok közül, melyeknek a vers esztétikai hatása köszönhető. Egy költő ritmikájának bemutatása, jellemzése ezért csak egy az egész életművet felmérő monográfia keretében lehet igazán teljes. József Attila verselése azonban annyi máig ható tanulságot ígér, hogy vizsgálatával kár lenne várni e nagy monográfia megszületéséig. Mondani való s a megformálás dialektikus összefüggései miatt tehát a ritmus vizsgálatánál is figyelniünk kell a művészi eszközök egészét létrehozó okokra, ill. a ritmus funkciójára. Ennek az igénynek pedig nem felelhetünk meg a formák leltározásával. Ez a dolgozat adós is marad a József Attila-versek ritmikájának teljes leírásával, inkább az egyes fejlődésszakaszok alapvonásait, a fejlődés tendenciáit, leggazdagabb eredményeit s a mögöttük munkát¹ okokat kutatja.

Munkánk természete megengedi, hogy a költői magatartást, a művészi eszközöket s köztük a verselés ritmuson kívüli elemeit csak annyiban figyeljük, amennyiben alapfeladatunk — a ritmika jellemzése — igényeli.

I

József Attila első kötete a *Szépség koldusa* (1922) elsősorban a felkészülés szempontjából jelentős. Tizenhét éves, mikor ez a kötet megjelenik, de az eddigi élet — amelynek élményanyagából a kötet versei születtek — máris súlyos élményekkel terhes. A gyermekkor nélkülségei, az öcsödi cselédi sors, a nevelőapjától kapott verések, a hajósínaskodás élményei egy életet kitölthetnének nyomorúsággal. Korai érésének tudható be, hogy gyermekélményeit, a fehérterror reménytelenségéből fakadó elégedetlenségét a kor nagyhatású költőinek — bizonyára állandóan fülében zsongó — formáihoz stilizálja.

Bóka László idevágó tanulmánya¹ — mely a legtöbb segítséget adta ehhez a dolgozathoz — tanulságosan jellemzi a fiatal költő első három kötetének művészi eszközeit, az első kötet vizsgálatánál éppen a különböző hatásokat véve számba. Így a *Szeged alatt* c. versben Juhász Gyula póz nélküli egyszerűségét, belső fegyelmét dicséri, a *Köntösökből* pedig Kosztolányi és Babits bizzarr rímjátékát hallja ki Bóka László. (Ügyszintén az *antik—brigantik, Velen-cét—szelencét, örömelixír—várva vitt hír, megrabollak—vasárnapollak* rimpárok esetében).

„Füst Milántól csakúgy tanul, mint Kassáktól — írja Bóka László —. Füst Milán ódái-nak zsoltáros hangja csendül fel a *Csendes estéli zsoltárban* :

*Ó, Uram nem bírom rimbe kovácsolni dicsőségedet
Egyszerű ajakkal mondom zsoltáromat
De ha nem akarod, ne hallgasd meg szavam...*

Kassák nélkül sohasem látott volna napvilágot az *Erőének* ;

*Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak,
És szemem nem csorbul a horizontok élén...*”

E néhány szabadvers joggal tekinthető ekkor még kuriózumnak s Bóka László is más hatások jelentőségét hangsúlyozza, így különösen Ady hatását tartja fontosnak.

Tagadhatatlan, hogy a *Keresek valakit*, az *Ősapám* vagy a *Rövid óda a kelő naphoz* Adynak rója le adóját. A hajdani életes pogány világ divatos nosztalgiaja mellett az „Élet”, „Nap”, „Bánat”, „Halál”, „Szépség”, „Élet-asszony” nemcsak versbeni értelmükkel, de írásmódjukkal is Adyt idézik.

¹ József Attila költői eszközei, IT. 1952. 3—4.

Ez az időmértékes rend végigvönul a vers tizen-négy során s az elkülönített choriambusok itt nem egyszerű lábak egy metrikus sorképletben, hanem lezárulásuk többnyire egy gondolategység nyugvópontját is jelenti.

Itt kell szólnunk még a kötet uralkodó versszerkezetéről, a jambus legrepresentánsabb versszerkezetéről, a *szonett*ről. A kötet 44 verse közül 17 szonett: *Csend*, *Napszonett*, *Távol zongora mellett*, *Nyári délután a szobában*, *Ének magamhoz*, *Szerelmes, keserű hazafiság*, *Szeged alatt*, *Éhség*, *Gyöngysor*, *A jámbor tehén*, *Perc*, *Spleen*, *Pap a templomban*, *Részeg a síneken*, *Bús énekhivás*, *Versek végére*, *Ó, zordon szépség*. Ez az arány már önmagában is sokat jelent. Komlós Aladár jellemzése szerint: „A könyvtárszobának és a művészetnek a szeretetét, sebzékeny és magános emberek szomorú kultúraimádatát, a társadalom életéről való gögös elzárkózást jelentette a szonett. Babits Mihály meg is írta: »Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet, erősen, hogy csak rokonom nyithassa.«”²

József Attila szonett iránti tiszteletében nem Babitsék arisztokratizmusa a fő indíték, hanem a műfaj konvencionális szerepe a sebzett lélek bánatos hangulatainak kifejezésében. Másrészt a szigorúan zárt szerkezet művészt igénylő nehézségei is izgathatták. A kötet tizen-hét szonettjéből csak kettőt írt négyes, ill. ötödféles jambusokban, míg a többit a már jellem-zett szerep betöltésére különösen alkalmas ötös és hatodfeles sorokból építette. (A „*Perc*” merőben elütő tulajdonságaira később térünk ki.) Hogy a szigorúan szabályos, mesteri vers-szerkezet izgalmas feladatként állt a kor művészi eszközeivel bírkózó ifjú költő előtt, erre szonettjeinek változatossága is figyelmeztet. Mintha kísérletezne, hogy milyen variációk megoldására képes a „*Napszonett*”-ben például az első versszak még ötös jambus, s csak a második strófában kezdődik el a hatodfelekkel való váltakozás. Különösen a rimelhelyezés változatosságára fordított nagy gondot. Íme néhány szonettjének váza:

Ó, zordon szépség.

	11 a		11 a		11 c		11 e
1. versszak :	10 b	2. versszak :	10 b	3. versszak :	11 c	4. versszak :	11 e
	11 b		10 b		10 d		10 d
	11 a		11 a				

Csend.

	11 a		11 c		11 e		11 e
1 versszak :	10 b	2. versszak :	10 d	3. versszak :	10 f	4. versszak :	10 g
	10 b		10 d		10 f		10 g
	11 a		11 c				

Napszonett.

	10 a		10 c		10 e		10 f
1. versszak :	10 b	2. versszak :	11 d	3. versszak :	11 f	4. versszak :	10 g
	10 a		10 c		10 e		10 g
	10 b		11 d				

Mintha nagy kortársainak briliáns verstechnikáját akarná túlszárnyalni, olyan pontosak, s úgy hasonlítanak a mintához ezek a versek. A kötet végére helyezett „*Versek végére*” c. ún. tóth-árpádi-szonettje niebelungizált alexandrinokból épül:

Ó jajgató bús hangok, a könyvetek megírtam — — — | — — — | — — — | — — — | — — —
és most, hogy már redők hajtom a fedelet, — — — | — — — | — — — | — — — | — — —
nem is tudom elhinni, hogy annyit összeírtam, — — — | — — — | — — — | — — — | — — —
hogy bennem annyi édes, részeg bú erjedett. — — — | — — — | — — — | — — — | — — —

Ezek a szintén spondeizált sorok, a sör közepén beiktatott féllábbal s nőrim esetén a sor végén is lehulló sirámszerű hangzásukkal nagyon jó megfelelői a „jajgató, bús” alaphangulatnak, mellyel a költő mintegy összegezni kívánja a kötet hangulati tartalmát.

Ezek voltak a kötet legjellegzetesebb versformái. Mellettük azonban még egész sor, tőlük elütő formát is találunk itt. Ez a sokféleség részben a költő kiforratlanságára, másrészt arra utal, hogy József Attila már ekkor érzékenyen megsejti, hogy mondanivalójához melyik konvencionális forma társulhat a legszerencsésebben. Így az ősi nyolcasokból összetett *Bús magyar éneke* c. versének tizenhatosaiban litániaszerű nemzeti kesergőt görget:

*Fáj neki a teste, lelke, szíve tája, szemegödre,
nem is tudja, fellámad-e, elpihenne mindörökre.*

Jellemző, hogy a kötetben egyébként alig találunk magyaros ritmusú költeményt. Ha akad, mindig valamilyen, az alaphangulattól határozottan elütő tartalmakat fejez ki. A *Perc* köny-

² Komlós Aladár: Az új magyar líra. 84. l.

nyed, kétütemű hetesében pl. az illanó pillanat játékos öröme lüktet s külön érdekessége e versnek, hogy a trocheusra átjátszható kétütemű sorok szonettet alkotnak. A *Himnusz a borhoz* és a *Boros keserűség* soraiban pedig a vidám diák mulatókedve hajtja a gyorstüzű, szimul-tán (tehát trocheusra is átjátszható) nyolcasokat, ill. heteseket. A magyaros ritmusú versek közül egyedül a *Keresek valakit* c. vers illeszkedik szorosan a kötet tónusába. Ezt a verset Ady búslakodó hangulatai ihlették s a Kiss Józsefnél s Adynál leggyakoribb felező tízes, immár konvencionálisan bánatos ritmikáját kelti életre:

*Tele vágyakkal // zokog a lelkem,
szerető szívre // sohase lettem,
zokog a lelkem.*

(1. versszak.)

A vers lemondó erőtlenségét elmélyíti a metszetek előtt fáradtan lehulló hang, a szólamépítés kínos alkalmazkodása a 3 + 2 osztáshoz.

A ritmusízek iránti érzékenységének tudható be, hogy vidám kedvében könnyedén hátatfordít a beidegzett melódiáknak s a legellentétesebb zenére tud váltani. A rokonszenves diák kamaszos enyelgése, játékos kedve csendül meg a „*Csökkérés tavasszal*” c. költeményében. A ritmus jellegét a choriambusok (melyek daktilus + féllábként is felfoghatók) játékos szökelgetése adja meg. A belső megformálás és a verselés harmóniája a kötet egyik legfényesebb teljesítményévé emeli ezt a kis költeményt. Nézzük csak meg az első hat sort, melynek rendje pontosan ismétlődik a továbbiakban:

Márta, hajad,	— u u —	a
bronz-ajakad	— u u —	a
kéri s lázad a vágyam	— u — u u — u	b
illatozó	— u u —	c
vészt okozó	— u u —	c
csókba lehelni be lágyan.	— u u — u u — u	b

A példán látható, hogy a hatsoros egység gondos konstrukciójában, a rövid choriambikus és párosrímű, mondattanilag azonos helyzetű két sor mintegy előkészítője a harmadik sornak, mely teljessé teszi a háromsoros kis egység értelmét. Ez a harmadik sor 7 vagy 8 szótagos, daktilikus lejtésével, szélesebb áradásával, leeresztett sorvégével, akusztikailag is kiteljesíti az előző libegő, tartott s befejezést igénylő két sor értelmét. E harmadik sor ríme, egyúttal rimhívója a ritmikailag is vele rokon hatodik sornak, mellyel a két háromsoros részt a mondani-valónak megfelelően formailag is egységbe fogja. Egy egységet tehát elsősorban egy gondolat-komplexus tesz egységessé s a verselés elmélyíti ezt a törekvést.

Ez az egészséges életkedv, s a proletári sors élményei olykor kirúgják a halkhangú bánattá stilizált magatartás biztosítékait. Nem véletlen, hogy ilyenkor Ady legjellemzőbb, lobogó, prófétáló ritmusában szólal meg a vers. A *Fiatál életek indulója* „vashittel”, „jó bátorsággal” hirdeti az „Élet fiainak” erejét s győzelmét. Az elnyomatás legkilátástalanabb napjainban a kor nagy letargiája alól kicsapó ifjúi bizakodás himnusza e költemény. A többi versektől való éles ritmikai elkülönülése jól szemlélteti, hogy e prófétikus jóslatnak, diadalmas kinyilatkoztatásnak Adynál és itt is milyen fontos összetevője a verselés:

*Apáink mindig robotoltak,
hogy lenne enni kevés kenyérünk,
bús kedvvel, daccal, de dologban voltak,
az isten se törődött velünk.*

5 *De felnőttünk már valahára,
kik nem tudjuk, mi az vigan élni,
és mostan vashittel, jó bátorsággal
sorsunk akarjuk felcserélni.*

10 *Tudjuk, apánkkal gyávák voltunk,
nem volt jogunk se, csak igazságunk.
Most nincs ki megállat az élet-úton,
de, ha akad, nyakára hágunk.*

*Mi vagyunk az élet fiai,
a küzdelemre fölkent daliák,
megmozdulunk, hejh, összeroppan akkor
alattunk ez a régi világ !*

A spondeizált jambusok helyett az egymással kiegyenlítődő szólamok kereteiben féktelen dobogású anapesztikus, ill. daktilikus jellegű metrumok keltik itt a ritmikus hatást. Minthogy a későbbiekben még lesz szó az ilyesfajta ritmusokról, itt elhagyjuk a részletes jelöléseket. Annyit azonban már itt is hangsúlyoznunk kell, hogy e költemény ritmusát nem valamely szótagszámmra nézve pontos egységek állandó váltakozása adja, hanem szótagszám tekintetében eltérő, de hangzás szempontjából a kiegyenlítődő révén egyenlő szólamok ismétlődése. A daktilikus és anapesztikus jellegű metrumok — mint ismeretes — könnyen összeszővődhetnek a gyorsító s ellassító magyar ütemmel.³ E ritmuselv részletes igazolása helyett, ezúttal csupán olyan verselési vonásokra térünk itt ki, melyeknek számbavétele nem függ az alapelv igazságától.

Egyik szembetűnő jellemzője e prófétikus hangú verselésnek a *versmondatok inverzió-gazdagsága*: „Hogy lenne enni kevés kenyerünk”, — „És mostan vashittel, jó bátorsággal, Sorsunk akarjuk felcserélni.” E példák esetében, az inverzióknak az a szerepe, hogy a mondani-való szempontjából jelentős szavakat a szólam elejére tegye. Másutt inverzió-nélküli mondat-építéssel, de hasonló szándékból kerül sorra az állítmány: „De felnőttünk már valahára.” — „Tudjuk, apánkkal gyávák voltunk”, — „Most nincs ki megállat az élet-úton”, — „Meg-mozdulunk, hejh, összeroppan akkor...”

A kijelentések gesztusa ez, s születésükben elvitathatatlan a „Vagytok a ma, vagytok a holnap”-szerű Ady-sorok inspirációja. Ez a stílus, ez a verselés nem tűr bőbeszédűséget, de még a magyaráztatás súlytalanságát sem. Ezért kényszerül olykor meghökkenítő tömörítések-re, mint a „megállat” vagy „lenne enni kevés kenyerünk” esetében, ahol a tömörítés és a ritmus-száguldás a műveltető ít-képző s a névelő („egy” kevés kenyerünk) elhagyását parancsolja. Szinte egészen bizonyos, hogy a „sorsunk akarjuk fölcserélni”-sorban a „vígán élni”-vel rimelő „fölcserélni” sokat veszítene értelmi és akusztikai erejéből, ha szokványos mondat-szerkesztéssel elválna igekötőjétől. Nem beszélve arról, hogy a sor ritmikus hatásának fő oka is éppen az 5 // 4 arányában tagolódozó szólamok könnyed kiegyenlítődése: „sorsunk akarjuk // fölcserélni”, — „Apáink mindig // robotoltak”, — „De felnőttünk már // valahára”, — „Tudjuk, apánkkal // gyávák voltunk” — „de ha akad // nyakára hágunk”, — „alattunk ez a // régi világ.”

Nagyon jellemző versmondattani, ill. ritmikai tulajdonsága e költeménynek, hogy a mondattani tagolódás által alakított ritmikai határpontoknál (éppen, mert nem külső, ritmusminta merev követéséről van szó) nem tántog ott a szokványos metszet mélyrevájt árka, melybe könyörtelenül bele kellene hullania a nekilendült ritmusnak, mint a *Keresek valakit* c. költemény esetében, vagy a megint csak Ady borús hangját idéző *Nem tudunk élni* c. vers soraiban:

*Eltévedtem járván // erdő-rengetegben.
A félelem sikong // zizező harasztal,
s a vén adós erdő // nem üz, nem marasztal.*

A *Fiatal életek indulójá*-nak gáttalan sodrása nagyon is céltudatosan alakítja magának való ritmusát s ezért tér el a kötetet egyébként jellemző versmondattaitól.

A Szépség Koldusának *versmondattait* Bóka László feszesnek mondja s való igaz, hogy a jelzett sorfajok, ill. periódusok oly gyakori és szigorúan következetes ismétlődése kezdő költőknél általában a mondatépítés belső határait, a tagolódást is kimérik. E kötet jambikus verseinek jelentékeny részénél, szinte kínos pontossággal együtt zárul le a gondolategység s a sor. Igaz azonban, hogy a metrum vagy a rím kedvéért sohasem töri derékba az értelmet, s a „szív körülöttem”, a „dalra kel önfeledetten” formalista erőszakoltsága is a *Csökkérés tavasszal* c. versben fordul elő, ahol a formai játék fontos eleme a hangulatnak.

A szórórend eszközölt változtatások — a versek jórésznél — olyan szelídek, hogy az olvasó szinte észre sem veszi. Például a *Szerelmes, keserű hazafiság* következő sorait „hol mint szökökút gyöngyöz életár”, „hiába hullatom könnyüim le már”, a köznapi beszédben így mondanók: hol, mint a szökökút, életár gyöngyöz, ill.: s hiába hullatom le már könnyeim. A vers mondattai tehát csak árnyalatnyit térnek el a köznapi beszéd szórórendjétől, de ez az árnyalatnyi változtatás elég ahhoz, hogy a jambusokat ne zavarják disszonáns metrumok, hogy e mondatok betöltsék a ritmus és rím igényeit. Nem kétséges, hogy ez a mondatan azért adekvát itt, mert e versek az eléggé megkövült, kölcsönözött hangulatokat a gondolkodás folyamatához képest túlságosan elvont logikai formulákban is elbeszélhetik. Ez a magyarázata a pedáns, rezzenés nélküli ritmusnak is. Bonyolult gondolatsorok kifejtése, primér, ill. elemen-táris érzések versbeadása nem tűné ezt a versmondattant s különösen nem azt a már említett, szárnyszegett megtörést, melyet néhány versben a sorközeiben beiktatott mély cezúra-val ér el a költő: *Nézem a lámpát, Várakozás, Keresek valakit, Nem tudunk élni, Falak.*

³ Lásd Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa. 186. l.

A ritmusról elmondottakat erősítik a rímelés jellegzetességei is. Egyszerű, hivatkozás nélküli csengések következetes rendje jellemzi e verseket. A Bóka László által idézett parádés rímek zöme a *Köntösök* és a *Gyöngysor* c. versekből valók, melyek egyébként is tudatos fegyverpróbának tetszenek.

*Szonett, te drágakő, te antik
gyöngysor, Réá akasztlak im,
hűsen pihenj le vállain,
de fujsd, nyakát, ha bús, brigantik.*

Kimondottan ékszer szerepe van itt a versnek s a hivatkozó rímelés pedánsan lejtő jambusokat zár le. Az sem véletlen, hogy az oly gyakori ötös és hatodfeles jambusokkal szemben itt ötödfeles és négyes sorokat használ.

A többi vers rímeinek általában nagyon is szokványos szerep jut. Szó sincs itt még a későbbi versekben csodálható tartalmas zeneiségről. Alliterációi is ötletzerűek.

Szinte minden formát kipróbál s mindeniket hibátlan pontossággal kezeli. A vizgázó diák lelkiismeretességével tudja, hogy mihez mi illik. Szép alkaiosi versben köszönti Juhász Gyulát, sapphoiban írja a *Rövid óda a kelő naphoz* c. versét. E formákhoz történetileg kialakult szerepük, erő-próbáló kötöttségeik s a nagy kortársak példája vonzza. Később, élete utolsó éveiben, az embertelenség özönében, mintha a kultúra, a tisztaság jelképeit lobogtatná meg bennük. Itt azonban aligha van több e versek mögött, mint a teljes fegyverpróba igénye. E nélkül a szándék nélkül pl. nehezen érthetnénk meg a *Részeg a síneken* c. verset, mely első látszatra rímes jambusnak tetszik, noha szinte végig alkaiosi sorokból épül.

Ez a kötet József Attilát a kor verselésének biztos ismerőjeként mutatja be. Gondolatait nehézség nélkül építi be a legszigorúbb, a legbonyolultabb formákba is. A vizsga sikerét természetesen a formákhoz tapadó lelki tartalmak mély megélése mellett elsősorban ragyogó verselési készségének köszönheti. Lényegében epigonköltészet ez, de ráá vall, hogy a legkülönbektől tanul, s hogy nem szegődik tartósan és szorosan egyik nagy kortársa nyomába sem. Ritmikája mentes a szecessziótól, s a keresett egyszerűségtől. Az utolsó jambus épségének igényét tiszteltben tartja, kerüli a merész áthajlásokat, a meghökkentő inverziókat s a strofaszerkesztés különlegességeit. Általában nem akar kitűnni, meghökkentő formai hatásokkal s ritmikájának kiegyenlített alaptónusával, mérsékletességével, fegyelmével s a játékos, vidám tartalmakhoz társuló könnyed dallamaival már túl mutat az epigonságon.

II

Egészséges költői ösztöne s a mind nagyobb erővel feltörő proletár élmények azonban hovatovább nem férnek meg ezekben a sajátos tartalmakhoz társuló formákban. 1922 után ugyan még jó ideig a *Szépség koldusa* modorában írogat, ekkor írja híres szonettkoszorúját, a *Kozmosz énekét* is. Az életet azonban egyre elviselhetetlenebbnek érzi. (*Tovább nem bírom*), s ha a régi formákban is, ha homályosan is, de egyre nyugtalanabban keresi az egyéni kibontakozás lehetőségeit: (*Petőfi tüze, A bátrak, Ad sidera, Sacrilégium*).

Sohsem felejtethjük, hogy József Attilának a fehér terror kábulatából eszmélő évek roppant zürzavarában kellett megtalálnia a kibontakozás irányát. Ekkoriban, 1924 táján írja nővérének: „Mindenesetre nagy energiatöbbletre vall, hogy ennyire lankadatlan megfeszítéssel keresem igazi magamat.”⁴

A maga megtalálására, az igazi nagy József Attila-versek megírására csak évek múlva került sor, de az 1925-ben megjelent *Nem én kiáltok* kötet szabadversei fontos lépést jelentenek előre a kibontakozás útján.

A szabadvers szórványos példákat nem számítva, 1923 decemberében jelentkezik költészetében. A *Tanitások* kísérőlevegében (1923. dec. 8) még elég bizonytalan az új művészi eszményt illetően. A *Nem én kiáltok* utószavában (1925) azonban, már félreérthetetlenül fogalmazza meg új ars poetikáját: „Én nem azért jöttem, hogy böggjek, hogy buzdítsak, hanem, hogy tegyek. Egy mindannyiunknál szociálisabb ember szinte csak sejtett alakja lebeg a szívek fölött. Kell, hogy reárajkam húsomat és beleágyazzam csontjaimat. Hogy ez nem »művészet«? Hát akkor füttyölök a »művészetre«, én többet akarok, én azt akarom, ami kell.”

A *Tanitásoktól*, tehát 1923 decemberétől 1927-ig írott mintegy 146 költemény verselési szempontból is páratlan változatosságot mutat. Kissé merev kategorizálással három nagy csoportba sorolhatnók e verseket:

1. szabadversek,
2. folklorisztikus modorban írt és általában a magyaros ritmusú versek,

⁴ József Jolán: József Attila,

3. rimes jambusok.

Nagyon valószínű, hogy az új költői gyakorlat elméleti inspirációit Kassák körétől kapta a kibontakozás útját kereső ifjú költő. Ma hajlamosak vagyunk a különféle ultramodern áramlatokat egyszerűen, az „izmusok” címkével ellátott lomtárba seperni. Kétségtelen, hogy a forradalom utáni izmusok a kispolgári anarchizmus művészi vetületeként keltek életre. Némelyik izmusos áramlat programjában azonban sok olyan figyelemre méltó vonás akad, melyek nagyon is vonzóak lehetnek egy, a kibontakozás útját kereső proletár-költő számára. Így érthető meg, hogy a *Kortársban* (Kassák ekkori lapja) körvonalazott elvek s a *Nem én kiáltok* versei szembetűnő rokonságot mutatnak.

„Én azért jöttem... hogy tegyek. Egy mindannyiunknál szociálisabb ember... alakja lebeg a szívek fölött.” Ez a tevékeny — ahogy a *Kortárs* egyik cikkírója nevezi — *aktív líraiság* lendíti útjaira a szekundér fájdalomkból ocsudó ifjú költőt. A *Kortárs* vegyes tartalmában könnyen találhatott vonzó momentumokat: „A költemény konstruált tárgy és nem csecsebecse... Ez a definíció, vagy helyesebben ez a specifikáció — úgy mond — amellet, hogy igaz, helyére utasít némely újfajta cizellált munkát, azért szimpatikus nekem, mert azt a lényegbeli sajátosságot követeli a költeménytől, hogy legyen átgondolt.”⁵ Noha ezek az okos gondolatok nem kárpótolhatnak a jegyükben alkotott furcsaságokért, a fiatal költőnek jó segítséget adhattak a „könnyes ékszerre” transzponált érzésektől s a kölcsönzött formáktól való szabadulásában. Ha egyelőre rosszul értelmezi is, de itt teszi magáévá azt az alapelvet, hogy „a líra kritériuma a hasznosság”.⁶

A hasznosság elve még a *Kortárs* értelmezésében sem jelentette a forma szükségképpen felbontását. „A különböző mértékű vers használatát (a felett szabadverseket?) feltétlenül szükségesnek tartom az intellektuális precízióra és fegyelemre törekvő szellem szempontjából. Amennyire az előírt versmérték elősegíti a kifejezés körülbeliségét, épp annyira megköveteli a szellemi egzaktságot a ritmikus változatosságot.” — olvashatjuk a *Kortárs* idézett tanulmányában. A szabadverset is azért proponálja, mert szerinte ez teszi lehetővé a gondolat és zene legerősebb összhangját.

József Attila tehát természetszerűleg fordul az új lehetőségeket ígérő irány felé, s ha meggondoljuk, hogy a bukott forradalom emigráltjai közül éppen a bécsi hatása a legkövetlenebb, s hogy folyóiratuk fenntartja a kommunista internacionálé szellemének látszatát (Leo Trotzkij cikke, a Lenin halálakor kiadott felhívás közlése stb.), akkor nem kell meglepetnünk az ifjú költőt ezért a választásért.

Különösen nem, ha látjuk, hogy nála nem egy végletekig vállalt kispolgári irány kiindulását jelentek ezek a versek, hanem költői fejlődésének csupán egyetlen periódusát. A dadaizmus, a szürrealizmus értelemellenes vonaglásaitól ekkor is tiszta marad költészete, de még az értelmetlenség határán járó versei sem értéktelenek, mert jövőre nagy költészetének útjait törik.

Az izmusos korszak fanatikus aktivitása, az erőteljes szociális érdeklődés, a modern technika kultusza s a vallásos-metafizikai ösztönök kuszált forrongása a valóság új, izgalmas érzékelése felé nyitottak kaput. Az expresszionista költő minden érzékszervével, egész lényével érzékeli akarja a valóságot. A harmincas évek nagy versei felé ekkor teszi J. A. a legjelentősebb lépéseket. Az ilyen képek, mint „bársonyon futnak percek”, „készül bennük a tömörebb sötét, a csend talpazata”, vagy: „a semmi ágán ül szívem, kis teste hangtalan vacog”, aligha születtek volna meg az ún. izmusos versek nélkül. Ez a csodálatosan érzékletes képalkotói készség itt izmosodik meg. Íme néhány szinte megtévesztő értelmes összefüggésekben bármikor káprázatos kép ezekből az évekből: „Szavunk zugában megbuvik a csók” (*Csodálkozás*), — „s a dühödött körutak nyakán kidagadnak az erek” (*Szép nyári este van*), — „Friss záporokkal szívárogi a földbe”, — „Légy egy fűszálon a pici él” (*Nem én kiáltok*). A fűszálotól a csillagokig kitarult világ képeit hőmpölyögtetik ezek a versek. Mondhatná így a költő: Légy olyan, mint egy fűszálon a pici él, de szorosabban, intenzívebben, közvetlenebbnek érzi a hasonlítást, ha a metafora tárgyát eszközével azonosítja: „Légy egy fűszálon a pici él”.

Az anarchikusan kavargó érzések, a valóság szomjas, nagyintenzitású érzékelése ellenállhatatlanul alakítja ki a maga új verselési formáit. A költő, aki képeiben érzései minél közvetlenebb kifejtésére törekszik, versmondataiban sem hajlandó a gondolat szűzi folyamatát kimért formák rendezőelvének alávetni. A lelkifolyamatot, az asszociációkat a logika beleszólása nélkül követő vers azonban menthetetlenül értelmetlenné válik. Mint ismeretes, József Attilát egészséges költői ösztöne mindig megóvjá ettől, de a lelkifolyamatot legszorosabban követő előbeszédrel szőttőri a versmondattól fesszes kötöttségeit. Nagyon igaz van Bóka Lászlónak, mikor Babits verseinek „behemót mondatszörnyetegeiről” meg-

⁵ Pierre Bougeois : A modern lírizmus. *Kortárs* 4.

⁶ Pierre Bougeois : i. m.

állapítja, hogy „azért oly nehézkes, kimódoltan hatók, mert... nem az élőbeszéd felől, hanem a logikai formulák felől tágitják a vers hagyományos kereteit.”⁷

József Attilánál tehát a szabadvers kötetlensége elsősorban a tartalom teljesebb kifejtésének szándékából adódik.

A jövő verselés szempontjából igen jelentősek ezek a szabadversek, melyekben a gondolat, sorokon, olykor egész versen át megállás nélkül sodródik a teljesség felé. A *Balga költő* c. versében pl. egyetlen gondolat tíz soron át halad, míg nyugvóponthoz ér :

*Lehetnék én a kőműves, aki
mikor ölet,
megroppantja az asszony derekát,
házat, börtönt és templomot épít magasra,
de délben lehever a téglák mellé,
megeszi a kenyeret, szalonnát, hagymát, nagyot nyújtózkodik
szuszogva, hortyogva, vizet iszik még
és máris alszik és mosolyog,
mint a legbőlcsebb fáraó.*

Ezek a prózába hajló versmondatok a bonyolult, nagysodrású érzések s a gondolati líra kifejtő, elemző versmondatai számára készítik az utat.

Összehasonlításlal nagyon idekivánczozik az *Óda* egyik strófája :

*Vérköreid, miként a rózsabokrok,
reszketnek szüntelen,
Viszik az örök áramot, hogy
orcádon nyíljon ki a szerelem,
s méhednek áldott gyümölcse legyen.
Gyomrod érzékeny talaját
a sok gyökerecske át meg át
himezi, finom fonalát
csomókba szöve, bontja bogját —
hogy nedűid sejtje gyűjtse sok raját
s lombos tüdőd szép cserjéi saját
dícsőségeiket susogják !*

A gazdag rimelés, az alliterációk, a jóval arányosabb szólamok kiegyenlítődése mind a kötött vers javára írható többlet, de láthatjuk, hogy a rímek itt már nem zárják le menthetetlenül a gondolatot, az összecsengés azonban növeli a szimmetria-hatást s a fülünkben csengő harmónia zenei továbblendítést ad a *jelfakadás spontán izeivel végcélja felé sodródó gondolatnak*.

Az új irány másik jelentős verselési vívmánya, hogy az egyhangú gömbölyded harmóniakat szögletesebb, zörgőbb, friss sodrású ritmusokkal váltja fel. A példák végtelen sorából emeljük ki a legjellemzőbbeket :

.....
*Héjj elevátorok, meg birnátok-e mozdítani
ekkora kedvet ?*

*Frisset, pörgők
bálozó parasztleányok nyelvehegyén,
amely ugyancsak megfoghatja a hetvenhét mennyország
szentjeinek rubintos rézangyalát.*

„A szabadvers tehát — amint ezt Bóka László kifejtette — arra szolgál József Attila költészetében, hogy felszabadítsa őt elődei irodalmának kötöttségei alól, eltépesse magát az öncélú formai szépség bűvöletéből, kibővíthesse a költői nyelv szókinccsét és felborítva a hagyományos versmondattan szabályait, lehetőséget teremtsen, egy tágabb gondolatmenetek kifejtésére alkalmasabb versmondattan kiépítésére.”

E nyilvánvaló igazságok elismerésével azonban a szabadversek problematikájának csak egyik részén jutottunk túl. Jóllehet a különféle izmusokhoz kapcsolódó szabadverselés elsőrendű jelentősége J. A. esetében a kötött formájú verselés megújításában van, az egyes költemények megítélésénél mégsem ilyen egyszerű a helyzet. Van ugyanis e korszaknak néhány olyan terméke, amely az életmű egészének összefüggései nélkül is maradandó értéke irodalmunknak. Ez a körülmény elkerülhetetlenül felveti a *kötött vers és a szabadvers viszonyának*, a szabadvers művészi lehetőségeinek s létjogának problémáját.

⁷ Bóka László i. m.

Régi pör ez, bár Kassákék indulásakor Babits már kimondja ebben az ügyben az egyik máig ható igazságot. Noha ő is látja már ekkor az „ifjú irodalom” (a Tett köre) veszélyes körületeit, elfogulatlanul jelenti ki „Bizonyos, hogy vannak dolgok, amiket legjobban a szabadversben lehet elmondani (ilyen pl. Whitman mondanivalója a demokráciáról), de vannak, amelyek e formában komikusak is lehetnek. Akár lemondani az ilyen mondandókról, akár rájuk erőltetni a nem nekik való formát: érzékenyen sérti a művészi szabadságot”.⁸

Az izmusos irányzatok elfajulása lejáratta a hajdan nagy művészek által is megbecsült és művelt szabadverset is. Ennek tudható be, hogy a modern magyar lírát sok fenntartással szemlélő Horváth János ítéletei kimondatlanul bár, de ma is érvényben vannak. Horváth János a szabadverset versálarcban járó versellenes jelenségnek mondja, s kijelenti, hogy „a versritmus fellendítésére keveset tett és tehetett”.⁹ Ebben az ítélezésben persze közreműködnek a szabadverses áramlatok valóban versellenes tendenciái. Ez azonban nem elég ok arra, hogy a szabadvers művészi lehetőségeit kétségbevonjuk. Horváth János meggondolásai átmentek a köztudatba, összenőttek a hamisan értelmezett „lobogóknak Petőfi”-jelszóval s ennek tudható be, hogy költőink nemcsak, hogy szabadverset nem írnak, de — kevés kivétellel — még merész, újszerű, egyéni ritmuskísérletektől is óvakodnak. Az izmusoktól való félelem kísért az elméleti művekben is: a Vargyas Lajos verselméletét Horváth János nyomán bíráló Oltványi Ambrus pl. aggodalommal figyelmeztet Vargyas Lajos verselméletének a szabadvers felé mutató tendenciájára.¹⁰ Való igaz, hogy Vargyas elmélete alapján nem vonható olyan éles határ próza és vers, szabadvers és kötött vers között, mint Horváth János elmélete alapján. „Ha a vers jó — írja Horváth János —, a legelső sorból megérezem, melyik ütemezéssel lesz dolgom. Ha az a sor tökéletlen, csakhamar útbaigazít a többi.”¹¹ A régi s a modern magyar irodalomban azonban leküzdhetetlen nehézségek elé kerülünk ezzel az elmélettel. Kénytelenek lennénk belenyugodni, hogy Ady gazdag ritmikájában a ritmikus hatás annak köszönhető, hogy a határozatlan „ritmussejtelmek” közepette olykor egy-egy határozott lejtésű szakasz csendül elő, mely azt az illúziót kelti, mintha az egész költemény csupa ilyen szabatos sorokból állana.¹²

Éz a magyarázat Adynál sem elégíti ki, de nem elégíti ki József Attilánál sem. Gyengéit majd a legnagyobb versek fedik fel igazán, de már itt a szabadverseknél is cserbenhagy bennünket. A költői gyakorlatban ugyanis nincs olyan merev válaszfal szabadvers és kötött vers között, mint a sorozatosság horváthjánosi elve alapján sejteni lehetne. Ezért túlzott Oltványi Ambrus aggodalma is, ugyanis a merev, kötött ritmusoktól a szabadversig nagyon-nagyon hosszú az út, s a vers vers voltát a jó költő mindig tudja biztosítani a sorozatosság elvének merev megtartása nélkül is.

Tagadhatatlan, hogy József Attila szabadverseinek jelentékeny részét szinte semmi sem különbözteti el a ritmikus prózától. Az 1925 nyarán, tehát a legoldottabb verselés időszakában, írt *A nagy városokat* c. verse ezek közül a prózába hajló költemények közül való:

*A nagy városokat sohasem tudom elfeledni,
az idegen is csak róluk beszélt, a mi kertünket
észre se vette,
nem is tudom, mi hozta ide, a színházba se jött
el hogy híttuk,
a szomszédkisasszonnyal se törődött, pedig azt
mindenki megcsodálja.*

Hasonlóan prózába hajlik a *Riának hívom, Én dobtam, Keserű, Erősödik, Hajnalban kel föl, mint a pékek, Nagy városokról beszélt a messzi vándor* s még jó néhány ekkoriban írt költemény. Babits nem tagadja az effajta versek létjogát sem, de való igaz, hogy az ilyesfajta lírai alakulatok bizony nem keltik igazi ritmikus vers hatását. Ennek kétségkívül valamely metrum ismétlődésének hiánya, ill. a szólamok aránytalansága az oka. Ezek a szólamok még nem tudnak kiegyenlíteni. Hiába látja el rimmel az ilyesfajta sorokat, ettől még nem lesz vers a vers. A kritikai kiadás által 1933-ból datált „*Egy ifjú párra*” c. vers rímei és metrikus árnyalásai ellenére is épp úgy prózának hat, mint az említett versek bármelyike:

*Úgy érzem, hogy múlik az idő, hogy bonyolultabb
örömök várnak reám és egyszerűbb,
de nem dísztelenebb szomorúság, mint a múltak,
melynek lágy s erős szövődéke most kiterült
előttem...*

⁸ Babits: Ma, holnap és az irodalom. 1916.

⁹ Horváth János: Rendszeres magyar verstan. 153. l.

¹⁰ Oltványi Ambrus: Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa. IT. 1954. 211. l.

¹¹ Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa c. könyvének megvitatása. A Magyar. Tud. Ak. II. oszt. közl. III. k. 1–2.

¹² Lásd Horváth János: Magyar ritmus, jövevény-versidom. 93. l.

Vizsgáljunk meg azonban néhányat rövidebb sorú szabadversei közül. Itt van mindjárt a cím-
apó *Nem én kiáltok*.

- Nem én / kiáltok, a // föld / dübörög,
vigyázz, / vigyázz, mert // megőrült a sátán,
lapulj a // források // tiszta / fenekére,
simulj az // üveglapba,*
- 5 *rejtőzz a // gyémántok // fénye mögé,
kövek alatt a // bogarak / közé,
ó, rejtse el / magad a // frissen sült / kenyérbe,
te szegény, // szegény.*
- Friss záporokkal // szívárogy a / földre —*
- 10 *hiába / fürösztöd / önmagadban,
csak másban / moshatód meg / arcodat.
Légy egy / fűszálon a / pici él
s nagyobb / leszel a // világ / tengelyénél.*
- Ó, gépek // madarak, // lombok, // csillagok !*
- 15 *Meddő / anyánk / gyerekért / könyörög.
Barátom // drága // szerelmes // barátom,
Akár / borzalmas // akár / nagyszerű,
nem én / kiáltok, a // föld / dübörög.*

A szabadverses kötet e reprezentáns darabjának ritmikus volta nehezen vitatható. A horváthjánosi sorozatosság-elv mércéje szerint legjobb esetben rossz versnek mondhatnók, mivel itt a tizedik sorban sem tudjuk, milyen ritmusséma alapján készült.

Le kell hát mondanunk erről a merev ritmuselvről, ha a vers veršhatásának magyarázatát akarjuk adni. A költemény versváltában a tartalmi és stílári tényezők tehát az intenzív líraiság mellett fontos szerepe van a sorokat átszőő *metrikus árnyalásoknak*. Természetesen nem valamely határozott képlet vagy lejtés reminiscenciái, hanem a beszéd alkalmi alakulásai szülik e metrumokat. Így jön létre az első sor két jellegzetes daktilusa, melyek olyan jól szügerálják a föld dübörgésének képzetét: „Nem én kiáltok, a föld dübörög” (— — ∪ — ∪ || — ∪ —). A következő sor viszont már teljesen nélkülözi az előbbi metrumokat s az ötödik sor végének rokon lüktetése: „...fénye mögé” (— ∪ —) is hosszan csengő utolsó szótagával, valamint rímélése révén, a következő sornak ígérkezik el:

*rejtőzz a gyémántok fénye mögé,
kövek alatt a bogarak közé.*

Pedig a hatodik sor második üteme teljesen nélkülözi az előző sor metrikai gazdagságát. A 11-ik sor jambusai zeneibbé teszik ugyan a sort, de semminemű hatást sem fejtenek ki a következő sorokra.

Mi más kelthetné hát itt a ritmus hatását, ha nem a Vargyas által felismert kiegyenlítő-dés! Ezek a szólamok olyan arányosak, hogy ki tudnak egyenlítődni. Ahol ez nehezen menne, ott metrikus lejtés veszi át az ütemek szerepét s a rím is segíti ezt a kiegyenlítő-dést. (Mint ismeretes, beszédünkben az egyes szintaktikai egységeket, a szólamokat, annyira gyorsítjuk vagy lassítjuk, amennyiben egymáshoz képest hosszabbak vagy rövidebbek. Vers esetében *tudatos stilizálással* törekszünk biztosítani a könnyű kiegyenlítő-déshez szükséges arányokat. Hogy az arányos egységek kialakítása mögött általában működik-e valamilyen zenei indíték, képlet, azt munkánk szempontjából pillanatnyilag nem szükséges eldöntenünk. Vagyással ellentétben nem tagoljuk a hangsúly szerepét és összeegyeztethetőnek tartjuk a *relatív szólamyszerűség* elvével). Az általunk jelölt ütemezésből itt is látható, hogy noha az első sorban jelentős szerep jut az időmértéknek, a fő cezúrát mégis a szintaktikai tagolódás jelöli ki s a mellékecezára zökkenőjén a nagy lendülettel nekiinduló szólam könnyen áthalad. A második sor első kétszótagos szava („Vigyázz!”) éppen figyelmeztető nyomatéka révén, a sor utolsó üteme („sátán”) a sorvég természetes lelassulása és hosszú magánhangzói révén könnyen kiegyenlítő-dhet a közepén levő 3 és 4 szótagos ütemekkel.

Jelzéseink további megokolására nincs helyünk, de meg kell még állapítanunk, hogy bizonyos arányosabb ütemkapcsolatok gyakoribb ismétlődése, gazdagabb metrikus árnyalás, rímelés és alliterációk hiánya ellenére az a költemény mégis belül van a ritmikus vers határain.

Ha a *Nem én kiáltok* végig rímelve, ritmikus voltát senki nem vonná kétségbe. A rímnek ugyanis ez a probléma külön tanulmányt igényelne, az ilyesfajta versek esetében és másutt is nagyon fontos szerep jut az akusztikai egyenlőség képzetének felkeltésében. Figyeljük csak meg a *Hét napja* c. költeményt:

Tintába / mártom // tollamat
és tiszta, / kék égbe // magamat.

- Félrerán / gatom a // harangkő / telet,
falbaver / desem // szegény / fejemet,
5 ki látná meg, / hogy már / látszanak
kilógó / nyelvünkön az // ígért / utak,
hogy nincsen / hiába // semmi és a / minden
nem síkolt ki / föltépett / ereinken,
hogy kristály / szeretne / lenni a / patkány is
10 s a darabkább / utálja már a / darabkát is,
hogy magadat / tisztán / találd meg / másban
és nyugalom / van a // szükséges // rohanásban,
hogy lehéle / tünktől // kigyúlnak a / házak,
és engesztelő / vízzel már // locsolgatnának,
15 hogy hídak / robbannak a // szegényembe / rekben ? !

Ó, barátaim, / két napja / nem ettem.

A végig ismétlődő kérdések, a párosrími periódusok párhuzama már önmagában is jelentős ritmusalkotó elem. A ritmikai hatást elsősorban mégiscsak az egységek kedvező aránya biztosíthatja. Láthatjuk, hogy példánk esetében az ütemismétlődés — szótagszám tekintetében — csaknem olyan következetlen, mint az előző versben, de a jelzett ütemezés mégis határozott ritmusként hat. Ebben kétségtelenül nagy szerep jut némely arányosabb ütemkapcsolatnak, így a 4+2 vagy a 3+2 gyakoribb ismétlődésének. A kiegyenlítődség ösztönének erejére jellemző, hogy pl. a 12-ik sor első ütemének „és”-kötőszava szavazás közben úgy viselkedik, mintha a következő szóhoz simuló „s” lenne s így zavartalanul alakul ki a négyszótagnyi időtartam. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi a 11, 13, 14-ik sorok elején is.

Ez a költemény már határozottan belül van a kötött vers határán s ezt elsősorban arányosabb szólamainak köszönheti. Mint láttuk, hiába rímes az *Egy ifjú pár* c. vers, de mert nem tudja kialakítani ezeket a hangzásbelileg nagyjából azonos szintaktikai egységeket, nem kelt verses hatást. Horváth János bizonyítatlan ritmusúnak mondja ezt a verset. Ez a besorolás éppen a mögötte munkáló vitatott elvek miatt kevés fogódzót nyújt, ugyanis Ady *Tiszaparton*, Csák Máté földjén c. verseit szintén ide sorolja, mivel nem igazodnak egyetlen ritmus-sémához sem. (Horváth János: Rendszeres magyar verstan. 168, 200. l.) Vargyas Lajos bebizonyította éppen a *Tisza partján* elemzése kapcsán, hogy nem egy ritmussémától való szabálytalan eltérésről van itt szó, hanem a lélek alkalmi lejtését követő magasrendű ritmuskompozícióról. (Vargyas Lajos i. m. 225. l.) A horváthjánosi sorozatosság elve alapján a *Hét napja*, *Alkalmi vers I.*, *Megjártad ember*, sőt a *Bánat* című vers is a *bizonytalanság* címkéje alá kerül, míg a kiegyenlítődség, ill. a sorozatosság vargyasi elvei szerint nyilvánvaló, hogy a *Hét napja* — az említett tulajdonságainál fogva — éppen hogy belül esik a vers határán, míg a *Bánat* már (1932) gazdag ritmusú, verselési szempontból is gyönyörű költemény. A maga helyén ezt részletesen is iparkodunk igazolni majd.

A *Hét napja*, a *Nem én kiáltok* s még egy sor vers ritmusa nélkülözi a sokszínű metrikus árnyalás, művészi rimelés, fokozottabb arányosság előnyeit, de már enélkül is, előkészítő szerepük nélkül is, önmagukban is versek, értékes kötött versek. Művészi értékükön persze nem esne nagy csorba ha — par excellence — szabadversek lennének is.

Ritmuszvázuk értékére, bizonyos tartalmak kifejtését különösen elősegítő alakzataikra, a későbbi versek ritmusára gyakorolt hatásuk is figyelmeztet. Az 1930. szept. 1-i tüntetés élményéből fakadt *Tömeg* kompozíciójában pl. lehetetlen fel nem ismerni az 1924-ben írott *Tűz van* c. vers alakzatait. 1924-ben a politikai tudatosság jóval alacsonyabb fokán, a jövő kaotikus képzetei, a munkásságra nehezítő szörnyű elnyomás, a küzdelem irányának tisztázatlan volta s az ezekkel együtt járó valamilyen konkrét esemény által kirobbanó katasztrófa érzése a kiűtő tűzvész képzetét kelti benne. E kétségbeesés lökemei zuhognak a szaggatott, rövid, nyugvópont nélkül torló sorokban:

Tűz van !
Ég a malom !
Ne bántsuk, én nem akarom,
jaj, tán csak bennem ég az a malom ?
Ne bántsatok, én nem akarom,
Csak néha hittem úgy, álmaimban.
Azért ordítok, hátha elhiszik,
hogy tűz van, tűz van.

Itt a vész keltette kétségbeesés sikoltásai, a *Tömegben* a felvonuló tömeg fenyegető áradatának egy-egy hulláma a vonulás dinamizmusát érzékeltetve zúdul a scrokban:

- Munkát ! / kenyeret !
Munkát ! / kenyeret !
Jön a / tömeg, a / tömeg !
Mint a / megriadt / legyek
5 röpködnek / róla a / kövek.
Szálló / szikra / apró / szikra,
mint ki a szemét kinyitja,
ha vasdorong / ütötte meg.
A tömeg.
10 járó erdő, / rengeteg,
ha megáll, vér / a gyökere.
Termőföld talpa, tenyere.
Száz ezer hegy / a kenyerre,
itala nem / férne ködnek
15 s a ködök, bár / hegyet / fődnek,
a tömegnek / nincs kenyerre.*

Az értelmi tagozódás a nyolcadik sort nem számolva, elnyomja itt a metrumot, mert az ütemezés pontos megfelelője a nagy vonulás egy-egy mozzanatának: az első két sor egymást ismétlő harsogása egyenesen a nagy tüntetés óriási kórusának folyton visszacsengő refrénje: „Munkát! kenyeret! Munkát! kenyeret!” — A következő sorok ritmusában már magának a vonuló tömegnek hullámai csapkodnak: „Jön a tömeg, a tömeg.” A rövide tört sorok mélyebb tagolás nélkül sodródnak a csattanós sorvégekig, melyek rímelésükkel is átadják egymásnak az izgatott mozdulatokat. Miközben csattogásuk a nagy vonulás dinamizmusának egyik elemévé lesz, ritmusukkal önmaguk konkrét értelmét is súlyosabbá, keményebbé erősítik

*Mint a / megriadt / legyek,
Röpködnek / róla a / kövek.*

A teljes szögletes jambizált ritmus tördelt csapkodása, az ostorcsapásszerű rímcsattanás, de az r-ek ropogó érdessége is, mind a mozzanat tartalmának megfelelői. A következő két sorban ugyanez a kép teljeseedik, szélesedik, s a nyolcadik sor jambusainak feszes csattanásával látszólag eléri első nyugvópontját:

*Szálló szikla, apró szikra,
mint ki a szemét kinyitja,
ha vasdorong ütötte meg.
A tömeg.*

E nyolcadik sor azonban rímével az előző sorokba ölti karját s ezzel mintegy átveszi azok lüktetését, izgalmát s egyben módot ad a kilencedik sornak („A tömeg”), hogy vele összecsengve újra továbbadja a nyugalmszerű nagy hullámozást. Ez a rövid sor („A tömeg”) nemcsak a következő sorok értelmező érzelmi fokozását indíthatja el, de visszafel a harmadik sornak is, s értelme és ritmikai csónkasága, a tömeg áramlására, a jelenségek mögött torló tömeg állandó erejére figyelmeztet.

Míg eléri a vers a végső strófaig, a nagy tüntetés mozzanatainak szaggatott zuhogásában a munkássors lázító képei is fel-felvillannak.

*Nyirkos, görbédő apám
édes, sovány leánykáim
A tömeg.*

Közben a mondanivaló változatos tagolódást s helyenkint jó lendületű jambikus lüktetést teremt, de a nagy vonulás dinamizmusa mindig ott van e ritmusalakzatokban.

Az utolsó versszakban valamelyest hangot vált a költő. Itt a tüntető proletáriátus nagyszerű erejéből, követeléseinek igazából felbuzgó mámoros öröm az előző szakaszok konzekvenciájaként zárja le a költeményt.

Ez a szakasz világos értelmet ad az előzőknek is, miközben az értelem ráeszmélésének folyamatát a lehető legszorosabban követik a vers külső alakzatai is:

	Oh !*	—
	minden más hiábavaló,	— — — u — u —
45	Az alku, az átok, a csönd, a szó !	u — u — u — u — u —
	Ó	—
	az épület s az építő,	u — u — u — u —
	lenn alapkö és fönn tető,	— u — — — — u —
	a dolgozó, a tervező — —	u — u — u — u —
50	Éljen a munkásság, parasztság,	— u — — — — — — —
	nem fogja polgári ravaszság,	— — u — — — — — —
	főtrúgja milliónyi láb, —	— — u — u — u —
	hu ! tömegek, tovább ! tovább !	— u — — u — u —

Az élmény mámoros öröme előbb az önmagában sort alkotó „Oh!”-ban veti meg lábát. S hogy lelkesültsége nem oktalan, hogy a tények erejéből fakad, a következő két sor bizonyítja. Nem véletlen tehát, hogy e két sor páros rímű és együtt felel az „Oh!”-nak, melynek értelmet, igazolást ad. A strófa harmadik sorának metrikája ettől a mámoros örömtől kapja lobogását.

A 46-ik sor „Ó”-jének értelmét is másik — ezúttal — három sor magyarázza, s a rímelési megoldás ugyanaz, mint az előző három sornál. A jóirámú jambikus sorokba az értelmi tagolás súlya belevágja az érzelmileg telített szavakat. (A dolgozó, a tervező) s így az értelmi és zenei elemek összehatásaként magaslatra ér az öröm okát kifejtő sodrás. A vers azon a ponton van, ahol a lírai feszültség teljes hitellel robbanthatja ki bizakodását :

*Éljen a / munkásság, / parasztság,
nem fogja / polgári / ravaszság.*

Természetes, hogy e párosrímű két sor új szín a ritmusszövetben, mintha valaki a vonuló tömeg élén kiáltaná. Különállását a következő sor jambikus lejtése is kiemeli :

„Főtrúgja milliónyi láb, —”

Ez a sor azonban egyben akusztikailag is előkészíti a fergeteges öröm, összegező, záró, nagy akkordját, melynek közeledtét jelzi a him rím kitartott várakozása s a gondolatjel is. S jön is ez az utolsó sor, hogy eszmeileg is lezárja, kiteljesítse és egységbe foglalja a strófát :

hu ! tömegek, tovább ! tovább !

jambikus zárulása visszaidézi az előző sorok jambusait, s így teljesebbé teszi a harmóniát. Nem mernők azonban állítani, hogy e versben csak a jambusnak van ritmusalkotó szerepe. Vele és mellette váltakozó ritmus-zínek szövik át a verset s így alakul ki ez az alapjaiban jambikus, de már mégis összetettebb ritmuskompozíció, mely zeneileg híven simul a lélek mozdulataihoz.

Hogy József Attila itt ráeszmélt a tüntetés dinamizmusát oly híven követő ritmusra, abban kétségtelen szerepe van a *Tűz van* c. vers inspirációjának. Ez az a korszak, amikor a kedély, a hangulat, az indulat nem szokványos formák közül választja ki az adekvátot, hanem merészen kísérletezik teljesen új s a lélek folyamatát kísérő alakzatokkal. Itt mindössze annyit kell még megemlítenünk, hogy József Attila közvetlenül a *Tűz van* előtt írja *Tüntetés* c. versét, amely nemcsak homályos formai rokonságával, de mondanivalójával is a *Tömeg* korai csírájának tekinthető. Hogy az időben szorosan egymás után született két költemény, verselési rokonságot mutat egy harmadikkal (*Tömeg*), s a két előző közül az egyiknek dinamikája, a másikkal témája rokon a harmadikkal ; elég ok arra, hogy a *Tömeg* jóval bonyolultabb és művészebb verselésében a *Tűz van* s a *Tüntetés* ösztönzését feltételezzük. Ez a jelenség nem elszigetelt, hiszen a *Szocialisták* s az *Anyám* c. nagy versek csírait is megtaláljuk itt az izmos versek között.

Az elmondottakból három tanulság vonható le : 1. A szabadvers (mely par excellence alakjában is jogosult lírai forma) és a kötött vers között óriási a terület, ahol különféle verselemek révén még ritmusos vers jöhet létre. Egyik helyen a szólamok szerencsésebb aránya, amott a gondolatpárhuzam, másutt a rím, néhol pedig az erőteljesebb metrum pótolja a többi elem fogyatékosságait. A legnagyobb versekben mindenik versalkotó tényező közreműködik majd.

2. E korszakban születnek olyan versek is, melyek kötetlenebb voltak ellenére, előkészítő szerepük nélkül, önmagukban is értékes alkotások. Másrészt a merész formakezelés

* A továbbiak során csak ott tesszük ki a szokványos láb, ill. ütemeket jelölő függőleges vonalat ahol a metrum, ill. az ütem hangzása határozott és egyértelmű ritmussal van dolgunk. Az összetett ritmusú versek, ill. sorok esetében jelöljük ugyan a metrikus viszonyokat, de nem jelöljük a láb-határt, hanem nagyobb nézag hagyásával a tagolódást érzékeltetjük. Így módon a képleten is feltüntethető többfajta ritmusnem.

létrehoz olyan ritmusalakzatokat, amelyek a későbbiekben tanulmányozandó, de a *Tömeg* ritmusából már sejthető művészi ritmuskompozíciók alkotására bátorítják a költőt.

3. S végül megállapítható, hogy a *Nem én kiáltok*, a *Hét napja*, de a *Magyarok*, a *Tűz van*, a *Balga költő* s az *Isten* c. versek is ellentmondanak a sorozatosság merev értelmezésének. Példájuk persze nem perdöntő, mivel alig állnak belül a kötött vers határain, ezért majd a pregnánsabb példáknaál még visszatérünk erre a kérdésre.

Összegezve : Az ún. izmusos korszak szabad és alig kötött verseiben a rombolás mellett az építő ösztön nyomai is megtalálhatók.

*

E korszak termékeinek jelentékeny része a *folklorisztikus modorban írott versek*. A magyaros ritmusmintákhoz igazodó versek száma harminc körül mozog e korszakban s ez elég jelentős, az 1923 decemberétől 1926 végéig írott csaknem másfélszáz vershez képest. Különösen megdöbbentő ez, ha tudjuk, hogy 1932 után, tehát művészete kiteljesedése idején alig ír nehány magyaros ritmusú verset.

A magyaros ritmusú versek egyharmada szemléletében, stílusában s verselésében is folklorisztikus. Ide sorolhatjuk az úgynevezett szegényember-verseket, amelyekben Bóka László a szabadverssel szemben az építő ösztön munkálkodását látja. Való igaz, hogy a szegényember versek társadalombírálat, tiltakozása sokkal határozottabb, mint a szabadverseké, s hogy formáik kerekesebbek, művészebbek.

Mégis azt kell mondanunk, hogy e kétfajta verselés ugyanarról a töről s szinte hasonló szándékból fakad : abból hogy a gépies, túlcicomázott formák, a könnyes ékszerre szépített versépitmények szeretete helyett új, szabadabb és egyszerűbb, természetesebb formában fejezhesse ki magát. Ez a törekvés nemcsak a szabadversekből s a szegényember-versekből, de az akkoriban írt rimes jambusokból is kimutatható.

Az egyszerűség igénye, a még le nem járatott folklorisztikus formák friss ízei iránti rokonszenv hívja tehát életre e verseket. Dekadens költőknél, ép költői ösztön s társadalmi felelősség híján e formák iránti érdeklődés a primitivizmus üres divatját eredményezi. József Attila azonban megsejtette művészi lehetőségeiket s az általuk kifejezhető tartalmakat.

Nem tekinthetjük véletlennek hogy a népballadák ritmusára, képalkotására, paralelizmusára emlékeztető mintegy tíz költeményből a *Lázadó szentek*, a *Szegényember balladája*, a *Szegényember szeretője*, *Mégis elveszem*, *A világ ha elbujdosat*, *Jut most elég világ*, s a *Virágos*, még rimelésükben is a lehető legegyszerűbbek : primitív önrímeket csendítenek össze. Ez a keresett egyszerűség természetesen nem öncélú, hanem a naívan primitív párhuzamos mondatépítéssel együtt tudatos törekvés arra, hogy a vers még jobban kifejezője lehessen a szegényember kiszolgáltatott, időtlen nyomorúságának. Mint ismeretes, ez az egyszerűség olykor elég bonyolult is, mert az egymással rimelő azonos szavak a másik sor összefüggésében más vagy éppen ellentétes értelem kifejezői :

— Szegényember, hogy adod a bölcsőt ?
— Csöpp a gyerek, hogy adnám a bölcsőt ?
— Király vagyok, bírok nagy erővel,
ha nem adod, elveszem erővel.

- 5 Szegényember, hejh csak egyet szólna —
a király már katonákért szólna.
De a bölcsőt a tóba hajítja,
csöpp gyerekeit utána hajítja.

- Szegényember sir-ri a börtönben.
10 Szegényember nevet a börtönben.
Nincs a gyerek már a rossz világban,
jobb sorsa lesz, hajh, vízi-világban !

(Szegényember balladája.)

A szegényember-versek zömét éles leleplező szándék jellemzi. Ezért is érdekes, hogy ugyanabban a modorban írja a *Mégis elveszem*, s a *Virágos* c. két szerelmes versét. Gyalultatlan népballadai ritmusokkal, a népi képzelet misztikus ízeinek idézésével jól igazolják, amit kultuszuk magyarázatául elmondtunk. Ha csak a nyomorúságnak időtlen mélységet kölcsönző szerepe miatt fordulna József Attila e formákhoz, akkor nem igen énekelné meg bennük szerelmi érzéseit. A *Mégis elveszem* című ritmikái tanulságai miatt feltétlenül idéznünk kell :

*Ballagok / lassan // hazafelé
vert hadak / futnak // hazafelé —
nem volt / énnékem // feleségem.
Vár reám a / feleségem.*

*Elébem jön / szemével / mondja
elfut tőlem s / zendítve / mondja
Símogassál meg // édes uram.
Tűzdedet / verj meg / uram.*

*Kis küszöbén // kicsit / megállok, —
magas szívéen // zengve / megállok —
lábam elé // teríti / csókját.
Ég mögé / veti / csókját.*

*Köréje / rejtő // erdő / száll le.
Én körém / égő // erdő száll le.
Így vesz el / engem // diadallal.*

Mégis / elveszem // diadallal !

Ez a misztikum, ez a sejtelmesség amennyiben primitív, annyiban modern is. Képeit a szabadvers is szereti homályosan körvonalazni, hogy az asszociációknak minél nagyobb tér maradjon. De tanulságos ez a vers azért is, mert egyszerűsége ellenére sem követ szigorúan valamely ritmusmintát. A *Virágos* c. költemény pedig folklorisztikus modora ellenére erőteljes jambusokkal szövi át a magyaros izületeket. Íme egy strófája :

*Világos ják közt // ballagok,
feleségemhez // ballagok,
kinő a földből // már a nyár,
feleségemmel // vár a nyár.*

A kiegyenlítődés főképpen az utolsó rímelő ütemek határozott elkülönülése, teljesen azonos akusztikai hatása idézi elő. Ugyannyira, hogy az előző ötszótagos egység belső tagolódása elmosódik, a szólamoknak e mély ütemhatárhoz való siettében.

Az ellentétesnek mondott két ritmusnem e harmóniája ígéret a későbbi évek verselésé számára, másrészt figyelmeztet arra az izmus „agresszióra”, mely szinte primitív formák modernizálására bátorítja fel az ifjú költőt.

E korszak többi magyaros ritmusú verséből a népi-szemléletmóddal, képalkotással és paralelizmussal együtt, olykor a belső formálás a művészi épség is elmarad. Magyaros ritmusban ugyan, de a forrongó ellenmondásos korszak eszmei zűrzavara kavarg e versekben is, mint a szabadversek többségében. Noha a szabadvers ideológusai nem követelik a ritmikus rend feltétlen elvetését, de kimondatlanul is irányelvűvé válik, hogy a mondanivaló uralmának abszolút érvénye nem fér össze a formáért való küzdelemmel.

Egynehány magyaros ritmusú vers behemót sorainak gomolygásában is a bonyolultabb, zártabb formáktól való idegenkedést, a rosszul értelmezett közvetlenség és egyszerűség kultusza sejthető. A *Minden rendű emberi dolgokhoz 4+4+4+1* osztódású trochaizált tizenhármasaiban végtelen hömpölygéssel árad a felkavart mindenség. Az eszmeileg jóval tisztább *Fordulóban* is azért választja ezt a formát, mert benne szétáradhatnak a terjengős, nagy-lelegzetű képek, a legváltakozatosabb gondolatok. A homályos célú forrongás, gomolygás tehát itt a magyaros ritmusnemen belül is életre hívja a maga formáit.

A jövő szempontjából jelentősebb rövid sorú (8-as, ill. 7-es) magyaros versekre (*Ülni, állni, ölni, halni, Kertész leszek, Bődülj torony, És keressük az igazságot*) a következő korszak tárgyalásánál térünk ki, minthogy lényegüknél fogva már oda tartoznak.

Végezetül a magyaros ritmusú verseknek néhány nem meglepő, de nagyon ígéretes típusát kell még számba vennünk: azokat, amelyekben már bonyolultabb metrikus szövődések és a magyaros tagolódás együtt alkotja a ritmust. Nevezzük őket egyszerűen *szintetikus ritmusú* verseknek. Ide sorolhatók az *Isten, a Ködből csöndből s a Tavasz van, gyönyörű* c. darabokat. Ez az utóbbi legfényesebb példája az öntudatlanul már ekkor is ható szintetizáló ritmusfantáziának. Az előzőkben számba vett ritmusvariációk többnyire a kötetlenség, a szabadbeszéd spontán alakulataiból adódtak. Itt azonban már szembeűnő a zeneiségre való céltudatos törekvés: egy bonyolultabb, finomabb ritmikai árnyalás igénye :

	<i>Tavaszi van, / tavaszi van, // gyönyörű / tavasz,</i>	o — o — o o — o o	11
	<i>a vén Duna / karsú // gőzösökre / gondol,</i>	o — o o — o — o o o —	12
	<i>tavaszi van ! / Hallod-e ! // nézd, hogy / karikázik</i>	o — o — o o — o — o o	12
	<i>mezei / szagokkal a // tavaszi / szél.</i>	o o o o — o o o o —	11
5	<i>Jaj, te, / érzed-e ? // Szeretd is / kéne,</i>	— o — o o o — — — o	11
	<i>friss, / hóvirághűsű, // kipirult / suhanás.</i>	— o — o o o o o — o —	12
	<i>Özike, / mondanám, // ölelj meg / igazán !</i>	— o — — o — o — o o o —	12
	<i>Minden gyerek / lelkes, // jóízű / kacagás !</i>	— — o o — — — o o o o —	12
10	<i>Tavaszi van, / gyönyörű ! // Jót rikkant az / ég !</i>	o — o o o — — o o o —	11
	<i>Mit beszélsz ? / korai ? // Nem volt itt / sose tél !</i>	— o — o o o — — — o o —	12
	<i>Pattantsd ki a / szíved, / elő a / rügyekkel —</i>	— — o o o o o — o — o —	12
	<i>a mi tudónkból / száll ki a / tavaszi / szél !</i>	— o o — — — — o o o o —	12

Feltehető, hogy a vers ritmusában valami dallam inspirációja is közrejátszik, a jó ritmus azonban a dallam nélkül is megáll a lábán, s e vers ritmusa ilyen. Feltűnő, hogy a tagolódás és a metrum, noha mindkettőt határozottan halljuk, egymást segítve szinte maradéktalanul érvényesül.

A képletből nyilvánvaló, hogy a vers uralkodó metruma : anapesztus. Ha a lejtés tekintetében vele rokonságot tartó jambust s a közömbös spondeust is ideszámoljuk, akkor is több az idegen láb, hogysem a versnek egységes metrikai karaktert tudnának adni.

Így a 7 sor első két lába creticus (—o—). Ugyanilyen a 10-ik sor első lába. Itt vannak az egy hosszút és három rövidet más-más sorrendben váltogató poeonok (a 2-ik, 4-ik, 12-ik sorban). A 11-ik sor első lába ionicus a maiori (— — o o), a 10-ik sor harmadik lába molossus (— — —). A további daktilusok (—o o), a pyrrhichiusok (o o), a tribrachysok (o o o), bizony erősen megbontanák egy időmértékes alapséma lejtését. Pedig következetesebb beosztást a legnagyobb spekuláció révén sem adhatnánk.

Az időmértéknek tehát nincs egységes, határozott ritmust sugalló zenéje, ehelyett állandó nekilendülés és lehalkulás váltja egymást, melyből kellemesen zeng ki az anapesztus lobogása. Ez a metrikai játék azonban félreérthetetlenül az értelmi tagolódás mélyebb, minden változatosságot keretébe fogó ütemeihez igazodik. A tavasz boldog gyönyörére a vers pillanatában eszmélő ember ujjongásának egy-egy hulláma tolul ki a vers egy-egy ütemében. Az indulat (felkiáltójelek, kérdőjelek) ritmusa méri ki itt a vers ritmusát.

*

A korszak verseinek harmadik nagy csoportját a rimes jambusokban írott versek alkotják. Szinte magától értődik, hogy itt is elkerüli a merev, túlságosan zárt formákat. Jellemző, hogy a szonett írásnak jó időre hátat fordít s ha kisebb mértékben is, de teret enged ritmuskeverő spontán hajlamának. Nyoma sincs itt a *Szépség koldus*ában látott szabálytisztletnek. Az utolsó láb épségének elvén lépten-nyomon csorbat ejt. Az alapritmus felerősödése nem mindig a sorok, ill. periódusok végén, tehát nem törvényszerűen következik be. Sok versben találunk a jambustól idegen metrumokat vagy a jambust elnyomó magyaros tagolódást. Hosszú, terjedős sorok, rendszertelen strófa és versépítés jellemzi ezeket a verseket. Pl. : *És keressük az igazságot, Mindent hagyok, A csoda, A lovak, Este volt s a bőrünk összeért* stb. E versek némelyike alig versszerűbb a rimes szabadverseknél.

A szabadversekkel s a magyaros ütemű versekkel egy időben, ha megváltozott tulajdonságokkal is, de szilárdan fenntartja a zárt, szabályos formák kontinuitását : *A legutolsó harcos, Csodálkozás, Férjiszóval, Éjjel, Ködből, csöndből* stb., azonban minden zártságuk ellenére, ezek a versek is magukon viselik a forrongás, a nyugtalanság nyomait. Ezt jelzik a jambussal kevert zörgösebb, szökdelőbb, érdeesebb időmértékek, a szintén gyakori magyaros tagolódás, a szabadbeszéd természetesen fesztelenségével épített versmondatok.

Az izmosos korszak ritmikájának tanulságait tehát a következőkben foglalhatnánk össze : A szabadversekkel hátat fordít a szigorú, merev formák öncélúsággal fenyegető kultuszának. Új, gazdag, nagysodrású érzések, ill. gondolatok kifejezésére alkalmas versmondattant terem.

Tájékozódásának másik útján — a népköltészet modorában írt verseiben — a végtelen egyszerű és tömör verselés legművészebb példáit hozza létre.

(Folytatjuk)

MIKSZÁTH KÁLMÁN ELFELEJTETT IFJÚSÁGI ÍRÁSAI II.

Visszatérve Mikszáth a két ifjúsági lapban megjelent írásainak időrendi ismertetéséhez, meg kell említenünk a csupán M. kezdőbetűvel aláírt, Iskolaí adomák c. kis közleményét a Hasznos Mulattató 1877. április 22-i számában. A közlemény néhány anekdotát tartalmaz a szórakozott Galletti professzorról, a Gallettiana c. könyv alapján.

A május 6-i Lányok Lapjában újabb vers jelenik meg Mikszáthtól Gyarmati aláírással. A vers címe: *Megint itt a tavasz*. A költeményben a tavasz érkezését ünnepli a költő, a természet szépségét eseteli néhány üde sorban, majd aggódva gondol arra, hogy ezt a korai virágzást hogyan tarolja le egyetlen fagyos éjszaka. A lírai sorokat két lapos, moralizáló strófa zárja le, melyekben inti a fiatal leányokat a korai virágzástól.

A lapnak ugyanez a száma kezdi meg *A selyem kokárda* c. elbeszélés közlését, mely jóval terjedelmesebb és igényesebb az eddigieknél, bár nem sikerültebb azoknál a kis elbeszéléseknél, melyeknek alapjául részben vagy egészben az író életrajzi adatai szolgáltak. *A selyem kokárda* cselekménye 1848-ban játszódik le egy vidéki kastélyban, hol Potymándy báró saját gyermekeivel együtt neveli polgári származású feleségének árva kis rokonát. Az arisztokrata gyermekek lenézik és sértegetik a szegény rokont. A báró születésnapjára a kis Vilma nemzeti kokárdát hímez gyámjának, „Eljen a haza, a szabadság és függetlenség!” felirattal.

Egy éjszaka honvédek hatolnak be a kastélyba egy osztrák kém üldözése közben. A bárót, ki viselkedésével gyanút kelt maga iránt, letartóztatják és megmotozzák. Motozás közben azonban megtalálják erszényében a kokárdát, és örömmel üdvözlrik őt mint jó hazafit, aki a forradalom oldalán áll. A báró, ki eddig nem tudta megtalálni helyét a forradalom és a reakció között, végre a forradalom mellett dönt.

Témaválasztás szempontjából kétségtelen haladást mutat ez az elbeszélés az eddigiekkel szemben, abban is fejlődést mutat, hogy az író alakjait most már bonyolultabb mese középpontjába meri állítani, cselekményt szö, fordulatosságra törekszik. De *A selyem kokárda* alakjainak jellemzéséből hiányoznak azok a reális vonások, melyek korábbi írásaiban itt-ott már fel-fel-villannak, jelezve az író fejlődésének irányát. S bár *A selyem kokárda* szerkesztésben felülmúlja Mikszáthnak eddigi elbeszéléseit, mégsem ér fel azokkal a jóízűen előadott, humoros apróságokkal, amelyek ebben az időben már egyengetik a fiatal, kezdő író útját a népszerűség felé.

Az *Anyám, ne engedj!* c. „beszélyke” az író szomorú személyes élményének köszönheti eredetét. Az 1873. évi kolerajárvány keserves emlékeit próbálta benne Mikszáth művészi formába önteni. Az elbeszélés Jókai stílusában írt lírai mondatokkal kezdődik, azt a sötét hangulatot igyekszik festeni, melyet szülőfalujában tett szomorú látogatása keltett az íróban, ki a járványban édesanyját veszítette el. Az elbeszélés balladai hangon elmesélt cselekménye röviden egy parasztasszonyról szól, ki beteg gyermekét különös módon megmenti a haláltól (zsineggel elkötözi a kislány lábait, hogy a halálos görcs ne tudjon szívéig hatolni), azonban később ő maga esik a halálos nyavalyába. A szegény kislány, kinek végig kell néznie anyja haláltusáját, látva megmerevedni hűlő testét, rémülten kapaszkodik édesanyja nyakába és felsikolt: „Anyám, ne engedj!” Mire az anya, kit az orvos már halottnak minősített, magához szorítja gyermekét és föléje hajolva reá lehele a halálos kórt, mely aztán a gyermeket is elragadja.

Mikszáth több művében is megörökíti az 1873-as kolerajárvány szörnyű emlékét, megérkezését a szülői házba, hol már csak öccsét találja életben és Mihály kocsist, aki az író szeme láttára lehele ki lelkét. A *jekete asszony* c. írásában még akkoriban megörökítette gyászos benyomásait, amikor Szklabonyáról visszaköltözött a fővárosba fiatal feleségével, bár a novella, miután végigjárta a pesti szerkesztőségek zsákutcáit, végül is a Nógrádi Lapok 1874-i karácsonyi számában látott napvilágot (Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései). Ebből az élményből született az *Anyám, ne engedj!* c. elbeszélés is, néhány évvel későbbben, de el nem

érve A fekete asszony művészi hatását. Ami mégis érdekessé teszi számunkra Mikszáthnak ezt az írását, a balladás hang, mely már sok helyen előlegezi nekünk a későbbi nagy stílusát, a nyelv utolérhetetlen művészetét. Itt találkozunk először a Mikszáth stílusára olyan jellemző ritmikus részekkel: „Szegény özvegy asszony, kije haldokolhat? Szegény özvegy asszony, jaj de boldog asszony, hogy kit úgy szeretett, férje már rég meghalt.” Másik helyen: „Hiszen nekem adtad, enyim, csak az enyim! Ne tépd ki szívemből szívemnek közepét, nem is vagy te Isten, ha ilyent tehetnél!” S végül a gyermek utolsó, kétségbeesett kiáltása: „Anyám, édesanyám, ne engedj magadtól!”

A „hagyma” c. rajz a diákéletből veszi tárgyát, realiztikus eszközökkel ábrázolja azt a hatást, amit az apa ajándéka adott, ormótlan zsebórája tett a diágyerek életének alakulására. Az óra végigkíséri a novella hőseit diák évein, óvja s kedvezően formálja a gyermek lelkét. Mikor azonban a fiatal ember megvált az apai ajándéktól, egyszerre elhagyja a szerencse is, mely idáig hűségesen kísérte őt. A „hagyma”-t Mikszáth ifjúsági írásai között a legsikerültebbek közé lehet számítani. Jelentkeznek már benne az író ábrázolásmódjának későbbi sajátosságai, többek között a reális és misztikus elemeknek összefonódása, egybejárása a cselekmény bonyolításában.

A Hasznos Mulattató 1877. június 10-i száma Mikszáthnak három írását közli. Saját neve alatt adja ki a *Legjobb a közép út* c. rajzot, mely az eddigieknél jóval fejlettebb eszközökkel két tipikus alakot mutat be: a pazarlót és fősvényt. Mind a kettő iskolatársa volt az írónak, kikkel évekként később találkozunk ismét. Egyik iskolatársa Edus, ki úgy él, mint egy kiskirály, míg előszobája tele van hitelezővel, másik: Laci, a körorvos, ki vagyonos ember létre tengődik, mint egy nyomorult koldus. Mindkét figura felbukkan Mikszáthnak későbbi műveiben. A *Játum gyermeke* c. novella (1882) hőse, a megrögzött csavargó, Nalácz Gyuri szemmel láthatóan egyazon modell után készült, mint a pazarló Edus, hiszen csaknem szó szerint megegyező dialógust folytat az író hőseivel a két novellában arról, hogy miért színik huszonhárom krajcáros szívat, amikor minden okuk megvolna a takarékoskodásra. De míg az 1877-es novellában még főúri lakásában, éppen csak a tönk szélén ábrázolja hőseit, A *Játum gyermeke*-ben mint gyógyíthatatlanul züllött figurát rajzolja, merészen és érdekesen, már a remekíró klasszikus eszközeivel.

A fősvény körorvos körvonalait is könnyű felismernünk néhány évvel később *Ft. Kubcsik plébános úr* alakjában, ki fényesen berendezett lakásának konyhájában vacsorál s ha hintóba ül, csupa rettegés, hogy a hintó rugója eltörik, vagy a zápor megáztatja az ülés drága szövetét (Az igazi humoristák).

A Hasznos Mulattatónak ugyanaz a száma, melyben a *Legjobb a közép út* c. rajz megjelent, verset is közöl Mikszáthtól Gyarmati aláírással, *Rossz tanuló a vizsga előtt* címmel. Négy szakaszból álló tréfás költemény, melyben a diák saját fejét aposztrofálja, kérve, hogy ne hagyja őt cserben a vizsga félelmetes napján. Ünnepelesen fogadja, hogy a jövőben jobban meg fogja becsülni.

A K. betűvel (tartalomjegyzékben M. K.-val) jelzett, *Török katona levele anyjához* c. költeményt csak valószínűségi alapon soroltuk Mikszáth Kálmán írásai közé. Hogy ő a szerzője a költeménynek, a bevezető sorainkban említett okokon kívül még az is támogatja, hogy Mikszáth ezekben a napokban (1877. június) lett munkatársa a Budapesti Napilapnak, miután másfél éven át, amióta a Magyar Néplap-tól „egyéb elfoglaltsága” miatt 1875 decemberében megvált, tudomásunk szerint a két ifjúsági lapon kívül más lap kötelékében nem állt. Most, mint egy napilap munkatársa, ismét belekerült a napi politika áramlásába, melynek akkor a török—orosz háború szolgálatott legizgalmasabb anyagot. Mikszáth nem csupán mint újságíró kísérte figyelemmel napról-napra megjelenő cikkeiben ennek a háborúnak fejleményeit, hanem mint költő, ebben a költeményben reagált a külpolitikai eseményekre. A költemény hét hatsoros szakaszból álló népies hangú románc, melyben a török vitéz anyjának panaszkodik nehéz sorsát s azzal a hittel megy a csatába, hogy kiömlő véréből egykor majd szabadság sarjad.

Mikszáthnak a Budapesti Napilap-hoz való belépése után fokozatosan gyengülnek az ifjúsági lapokkal való kapcsolatai. A júniusi-júliusi számokban még sűrűn találkozunk írásai-val, ezen túl azonban mindössze egy-egy hosszabb novellája jelenik meg a Hasznos Mulattató-ban, illetőleg a Lányok Lapjában. A Hasznos Mulattató 1878-as évfolyamának januári számai még közölnék tőle egy elbeszélést két folytatásban s ugyanezen év szeptemberében a Hasznos Mulattató újra közli a Lányok Lapjában már korábban megjelent *Anyám ne engedj!* c. írást Az *anya szerelme* címen, azután egy időre megszakad a kapcsolata Dolinay Gyula lapjaival, s csak három évvel később, Szegedről visszatérve lép ismét az ifjúsági lapok munkatársai közé.

A *Valaki mindig lát* c. elbeszélés a Lányok Lapjában jelent meg 1877 júniusában. Egy leányiskola két legjobb tanulójának versengéséről szól az elsőséget, melyet egy nagylelkű adakozó gazdagon akar megjutalmazni. Tehetségben, szorgalomban, erkölcsökben a többi

felett kimagasló két kisleány elsőbbségéről maga a tanító sem tud dönteni s végül az osztálytársakra bízta, hogy ítélik meg, kettejük közül melyik méltóbb a jutalomra. A leányok titkos szavazással döntenek két társuk sorsáról, a szavazatok megszámlálásánál azonban kiderül, hogy Fenyéri Irma, az özvegy tanítóné leánykája önmagára szavazott, míg a másik kisleány ellenfelére adta le szavazatát s ezzel tanúságot tett arról, hogy ő méltóbb a jutalomra, mert akkor is igazságos, ha ezt senki se látja és nem írhatja javára. A novellában itt-ott felcsillannak Mikszáth kitűnő írói tulajdonságai, bár nem mindenütt tudnak áthatolni a „hivatalból” ifjúsági író pedantériáján. Érdemes megemlítenünk, hogy itt fordul elő először Az öreg Dankó bácsi c. kitűnő novellában végső formába öntött motívum Pálffy Mór gróf iskolalátogatásáról, mely alkalomból Fenyéri Irma (ott a rebellis szellemű Kamuti Pali) a kormányzónak arra a kérdésére, hogy mit szeret legjobban az oroszán, ezt feleli: a szabadságot.

Mikszáth írói fejlődésének még egy állomásán, 1881-ben ismét feldolgozza ezt az elemet A kormányzó úr iskolalátogatása c. hosszabb elbeszélésében, mely ugyancsak a Hasznos Mulattatóban lát napvilágot.

A Lányok Lapjában még két elbeszélés jelent meg ebben az évben Mikszáth tollából: Nemes szív fent és alatt és Egy fehér rózsza története címen. Érzelmes történetkéik szegény kisleányokról, könyörületés szívű gazdag úrinőkről, pontosan abból a műfajból, melyről egy korábbi írásában így írt Mikszáth Kálmán: „Olyan egyformák, hogy lehetetlen rájuk nem unni. Az elejéből nyomban ki lehet találni a végét. Háládatos, jószívű fiúk és kisleányok szerepelnek ezekben, kik sok kalandon keresztül menve, mert jók voltak, gazdagok, boldogok lesznek, a rosszak pedig megbüntetteknek”. (Az első hosszú ruha.) Sajnos, ezekben a fiatal lányoknak szánt novellákban ő maga esik bele azokba a hibákba, melyeket a fent idézett sorokban ironikusan felsorol. A Nemes szív fent és alatt c. novellában egy kegyes bárónő örökbefogad egy árva kisleányt, ki a Király utca sarkán virágot s gyufát árul, azért, hogy megjutalmazza jószívűségét. A másik novella, Egy fehér rózsza története-nek hőse egy kertész árvája, ki anyja sírjára viszi a kert legszebb fehér rózsáját. Ezért megharagszik rá a grófnő, ki egyetlen leányának első báljára szánta a virágot. Később mégis megbocsát a lánynak, sőt magához is veszi, majd később férjhezadja a saját kertészéhez. E novella rövidebb, francia környezetbe átültetett változata megjelent a Petőfi Társaság Lapjai 1877. évfolyamában Mari rózsái címen is.

A Vizsgálatok után c. elbeszélés a Hasznos Mulattatóban jelent meg. Kulai Matyiról szól, a szegény parasztfiúról, ki első tanulója volt az iskolának, mégsem tanulhatott tovább szülei szegénysége miatt. Matyinak sok szívfájdalmat okoz, hogy otthon kell maradnia mezei munkára, s csak akkor nyugszik bele sorsába, amikor jó tanítója levelet nyújt át neki a következő szöveggel: „Minden pálya dicső, ha belőle hazádra derül fény. Ha jó paraszt fogsz tudni lenni, éppen oly nemesen és dicsőn töltöd be rendeltetésedet, mintha esztergomi érsek lettél volna. Minden pálya nagy, csak azok kicsinyek és hitványak, akik nem képesek betölteni. Ezt én mondom neked, lelked kiméldője, legjobb akaród, egykori tanítód, Garay Máté.”

Ez bizony elég sovány vizsgatétel egy tehetséges gyerek számára, ki tanulni szeretne, de Kulai Matyi mégis megnyugszik benne és attól kezdve minden erejét az eddig lenézett paraszti munkába adja. Nemskára mintagazda lesz belőle s a falu köztisztvisletben álló bírāja.

Mikszáth Kálmán a Hasznos Mulattatóban megjelent utolsó verse, a Gyarmati álnévvel jelzett Vakációra. Itt válik szembetűnővé, hogy míg prózai művei lassú, de állandó fejlődést mutatnak s már-már elárulják a nagy realista író kibontakozó képességeit, versei egyre jobban lemaradnak, nemcsak prózája mögött, hanem az ifjúsági lap egy-egy ügyesebben verselő poétáskája mögött is. A kamaszkori hűv, mely korábbi költeményeit még fűtötte, itt már teljesen elapadt, józan, lapos, prózai páros-rímű tizenkettesekben osztogat megszívlelendő tanácsokat az ifjúságnak arról, hogy jól használják ki idejüket, és ne vágyakozzanak ki idejekorán az életbe, mert az százzsorta nehezebb feladatokkal fogja őket megterhelni.

Bár ezek a sorok kétségbevonhatatlanul az író tulajdon érzelmait fejezik ki, nem úgy, mint balladáit, melyek csupán korábbi irodalmi olvasmányainak utánérzései, mégis hideg, száraz, oktató hangjukkal, döccenő ritmusuikkal, nehézkes rímeikkel sokkal kevésbé fejezik ki Mikszáth liráját, mint gyermekkorának élményeiből táplálkozó elbeszéléseinek bármelyike ebből az időszakból. Nyilván ő maga is felismerte versében és egyszersmind önmagában is a költői ihlet elégtelenségét s ezzel a versével búcsút mondott a versírásnak, csupán a Vahot Imrével kötött fogadásból vesz még egyszer tollat a kezébe azzal a szándékkal, hogy rimes sorokban légyottra hívja Borcsát, a szép korcsmáros-leányt.

Ettől az időtől kezdve már különben is gyérebben jelennek meg írásai Dolinay Gyula lapjaiban, mert 1877 júniusától a Budapesti Napilapnak munkatársa s az „angusta pauper-tas” már nem kényszeríti arra, hogy az ifjúsági lapokba írjon.

1877 szeptemberében jelenik meg a Hasznos Mulattatóban A putnoki Pajkos c. novellája, mely Mikszáth legjobban sikerült ifjúsági írásai közé tartozik ebből az időszakból, s melyet a napi politika eseményei hívtak életre, ti. a török—orosz háború, melynek híreivel azokban a hónapokban tele voltak a napilapok, folyóiratok, s melyek iránt Mikszáth is szenvedélyesen érdek-

lődött. A novella bevezető soraiban elmondja, hogy két újságcikk hatására fogott elbeszélésének megírásához: az egyikben arról olvasott, hogy novellája hőségnek, Pajkosnak valami késői leszármazottja bőkezű adománnyal segítette a háború károsultjait, a másik pedig arról adott hírt, hogy egy Muszur nevű ifjú, mint önkéntes, részt vett az oroszok elleni háborúban.

Muszur pasa szörnyű rettegésben tartja Putnok városát és annak egész környékét kegyetlen rendelkezéseivel. Sanyargatja, kínozza a város polgárságát, hatalmas adókat szed be rajtuk és lehetetlen követelésekkel zaklatja őket. A földesurat, Balassa Imrét is kikergette kastélyából és ő maga költözött oda, míg a Balassa-család a város végén húzódik meg egy szerény kis udvarházban. A ház féltve őrzött kis virága, Borbála, súlyosan megbetegszik és betegségében egyre csak azt emlegeti, hogy nyomban meggyógyulna, ha egy kis cseresznyét ehetne. Hiszen van cseresznye a putnoki kastély üvegházában, éppen most érik rajta a cseresznye, de hát ki menjen el a basához érte? Végre is Pajkos Imrét küldik el, Pajkos Márton szücsmester, egykori városi tanácsnok fiát. Az öreg Pajkost Muszur basa végeztette ki, mert nem tudta teljesíteni lehetetlen parancsát. Muszur pasa, mikor meghallja a fiatalember kérését, rögtön derese hűtatja és huszonötöt vagat rá a vakmerő kívánságért. Hiszen ő a császárnak akar kedveskedni a koránérő cseresznyével, Sztabulban.

Pajkos Imre azonban nem mond le szándékáról, sőt megfogadja, hogy visszafizet még a töröknek. Sikerül belopóznia az üvegházba és megszedni cseresznyével a tarisznyáját, de amikor távozni készül, váratlanul belép Muszur basa kíséretével. A fiú elbűjíti a növények között s úgy várja a fejleményeket. Muszur basa hamarosan elküldi embereit és levetkőzik, hogy megfürödjön az üvegház fűtőmedencéjében. Ekkor veszi észre a fiatal legényt, de nincs érdekese lármát csapni, mert Imre egy pillanat alatt reáveti magát, száját betömi kendővel s őt magát bedugja egy zsákba. Míg az örök hűségesen strázsálnak a kapu előtt, ő a hátsó kijáraton, melynek kulcsát Muszur zsebében megtalálta, kilopja a basát a házból, s viszi egyenesen Balassa Imre házába. A vezér nélkül maradt törökök megrémülve menekülnek a városból, a magára maradt Muszur pedig töredelmesen szánja-bánja minden bűnét és életéért könyörög. Balassa Imre nagylelkűen megkegyelmez neki, de továbbra is fogságában tartja, míg annyira meg nem szelidül a vérengző Muszur, hogy nem is kíván többé visszamenni török testvéreihez.

A *putnoki Pajkos* c. novellában végre együtt van ahhoz, hogy jó, érdekes élvezetes olvasmányt kaphassanak a Hasznos Mulattató olvasói: fordulatok mese, érdekese jellemek, jó előadás, s a mikszáthi humor festi alá a történetet.

Az 1878. esztendőben még egy novellát ír Mikszáth a Hasznos Mulattató számára, *Egy árva története* címen, ez azonban nem veszi fel a versenyt az előbbi elbeszéléssel. Könnyeztető történet egy árva gyerekről, ki karácsony éjjelén álmában a mennyországban jár szüleinél. Közben megiesik rajta a gazdag molnárné szíve és magához veszi a szegény kisfiút. Ez is olyan történet, mely ifjúsági elbeszélésekben igen gyakran, az életben azonban a legritkábban fordul elő.

Az elbeszélésnek egyetlen érdekessége, hogy írója akarva vagy akaratlan Andersenből átvett motívumokkal dolgozza fel a már röviden vázolt témát, különösképpen A gyufaárus kisleány. A paradicsom kertje és Az anya története c. Andersen-mesék elemei csillannak ki lépten-nyomon az egyszerű cselekményből.

Ez az elbeszélés az utolsó, melyet Mikszáth a Hasznos Mulattató számára írt Szegedre költözése előtt; körülbelül ezzel egyidőben jelennek meg a Fővárosi Lapok-ban is utolsó írásai. 1878 februárjában eltűnik szemünk elől s fészektendős szünet után ugyanezen év augusztusában találkozunk vele ismét mint a Szegedi Napló munkatársával. Még ugyan jelenik meg írása ez év folyamán a Hasznos Mulattató-ban (*Az anya szerelme* c. elbeszélés, mely már régebben napvilágot látott a Lányok Lapjában), de hosszabb időre megszűnik kapcsolata az ifjúsági lapokkal.

1880 utolsó napjaiban tér vissza Mikszáth Szegedről és nem sokkal ezután ismét felveszi a kapcsolatot Dolinay Gyula lapjaival. A március 13-i számban A *legjobb diák* c. „rajz” alatt már újra találkozunk Mikszáth Kálmán nevével. Ebben a kis elbeszélésben váratlanul egy új, Mikszáth topan a Hasznos Mulattató ifjú olvasói elé, ki kitűnő humorral ábrázolja a rossz, garázda diákot, kinek apja, anyja egymás háta megett küldözgeti a pénzt. Ez annyira meghatja a könnyelmű fiút, hogy felhagy a léha életmóddal és derék, szorgalmas diák lesz belőle. Talán nem tévedünk nagyot, ha a kórhelyi diák alakjában magát az író gyanítjuk, ki diák korában ugyancsak elég gondot okozott szüleinek könnyelmű viselkedésével, akit talán ugyanígy látott el zsebpénzzel a szigorú Mikszáth János úr és szelídlelkű felesége egymás háta megett. Erre az életrajzi háttérre utalnak a novella hőségnek Mari húga, valamint Miska kocsis személye is.

A *Kenyérharc* c. kis zsáner egy rajzhoz készült szöveg. Kis csavargó-gyerekről szól, kit elkergetnek a mérges kofák. Szegény fiú a kutya ételét is megenné már, de a kutya gazdája még ezt is sajnálja tőle.

Mint ebből a rövid vázlatból is kitűnik, ez az írás már nem a könyörületessé szívű bárónékról szól, kik magukhoz veszik a szegény árvákat, hanem a szívtelen gazdagokról, kik kegyetlenül elkergetik kűszöbűkről az éhező szegényeket. Az író szemét már nem ködösítik el kétes értékű irodalmi példák, az élet kemény iskolája megélesítette látását, megkeményítette szavát.

A Lányok Lapjában ugyan még megjelenik tőle néhány „beszélyke” a régi műfajból: *Két rózsabimbó története*, *A vadsárka*, *A kis ablak a mennyországból* és *A csatakép* című, de ugyanakkor a Hasznos Mulattatóban közlök két nagyobb elbeszélése, *A kis Andris csizmái* és *A kormányzó úr iskolalátogatása*, már komoly, igényes írások, melyek kisebb-nagyobb változtatásokkal mint legjobb írásai ismereteseek előttünk.

A kormányzó úr iskolalátogatása c. elbeszélés témáját már egy korábbi írásában is feldolgozta Mikszáth, Az öreg Dankó bácsi c. novellában, mely három évvel korábban jelent meg a Petőfi Társaság Lapjában. Az elbeszélés tárgyát diákkorának egy epizódja szolgáltatta, a fekete-sárga Pálffy Mór gróf látogatása Selmechbányán, 1863-ban. A császári tisztviselő az evangélikus gimnáziumba is ellátogatott, hogy meggyőződjék, vajon az iskola szelleme megfelel-e annak a németesítő politikának, melyet az uralkodó a legyőzött Magyarországon folytatott. A novella ismertetésének folyamán azokat a mozzanatokat kívánjuk csupán tárgyalni, melyek eltérnek az azonos tárgyú Az öreg Dankó bácsi c. korábban is ismert elbeszéléstől.

Az elbeszélés bevezetésekképpen elmeséli az író, hogy az egyik nagytisztletű professzor a solferinói csata után levétette a falról a Monarchia térképét, azzal a megjegyzéssel, hogy „Ez a mappa, fiúk, már nem ér semmit”. A diákok a maguk módján úgy reagálnak a csatavesztés hírére, hogy egy szép napon elhatározzák, hogy nem járnak el többé a német órákra, s kérvényt is adnak be a tanári testülethez ebben az ügyben. A diákok kérésére Berkes Ferenc tanár úr válaszol, mégpedig olyan értelemben, hogyha a tanév végéig, vagyis július 26-ig sikerül minden németet kikergetni Európából, ők — mármint az iskola tanárai — is elengedik a fiúknak a német nyelv tanulását. Ellenkező esetben azonban kénytelenek lesznek megbuktatni a gyerekeket, akik nem járnak el a német órákra.

A térkép-epizód ismeretes a Mikszáth-olvasók előtt Az új büntető-kódex c. novellából. Hőse itt Mikszáth rimaszombati osztályfőnöke, Szeremley tanár úr, ki egy földrajzi órán ezekkel a szavakkal lépett fel a katedrára:

— Nem ér semmit, amit idáig magyaráztam! A csizma nagyobb lett, gyerekek!

A német nyelvvel kapcsolatos anekdotát egy Kamuti Pali nevű osztálytárs személyéhez fűzi Az öreg Dankó bácsi c. novellában olyanformán, hogy Kamuti Pali jelenti ki Szeremley tanár úrnak, hogy ő most már nem tanul tovább németül. Egyébként a jelenet ugyanúgy folyik le, mint a Hasznos Mulattatóbeli változatban.

A kormányzó úr iskolalátogatása c. elbeszélésben a kis bevezetés után elmondja az író, hogy egy napon tisztára seprik az iskola udvarát s Dankó bácsi, a pedellus, elbeszéli a gyerekeknek, hogy a kormányzó úr jelentette be látogatását. Lázás izgalom vesz erőt a tanárokon, az igazgató hazaküldi a fiúkat, hogy mosakodjanak meg, vegyenek tiszta ruhát, Berkes tanár úr pedig kioktatja őket, hogy „okosan” feleljenek a magas vendég kérdéseire. Eképpen felkészülve várják a tanárok és diákok a látogatást. Azonban az óra már a tizenkettőt is elűtötte és a kormányzó úrnak se híre se hamva: A tanár urak kezdik türelmüket veszíteni és sorba hazasökdöcsnek ebédelni, az öreg pedellusra bízva az iskolát, ki a kapuban strázsál, s ha valamit észrevesz, azonnal értesíti majd a testület tagjait. A hosszú várakozás alatt az osztályokban természetesen felbomlik a rend, a fiúk egymás hegyin-hátán hemperegnek s ordítanak, ahogyan a torkukon kifér. A legnagyobb felfordulás közepette lép be a főúri vendég kíséretével. Hórihorgas alakján lötyög a ruha, arca fanyar, szeme bágyadt. Ezzel végződik az elbeszélés első része s kezdődik a második, mely Az álprofesszor alcímét viseli.

Ezidáig a történet menete nagyjából megegyezik az általánosan ismert feldolgozással. A már említett apró eltérések mellett megemlíthetjük még Pálffy gróf személyleírását Az öreg Dankó bácsi-ban: „... Magas, száraz ember volt, arisztokratikus arccal, végtelenül hosszú lábakkal és kezekkel.” A „fanyar” arcot a másik kidolgozásban a tanár úr ölti fel, midőn bejelenti, hogy milyen „szerencse” érte az intézetet és jelentőségteljesen figyelmezteti a diákokat, hogy a kormányzó kérdéseire „okosan” válaszoljanak.

Az 1881-es változatban Dankó bácsi szinte csak epizód-szereplőként jelenik meg, míg amott ő áll a mese középpontjában.

Az elbeszélés második része azzal kezdődik, hogy Dankó bácsi felfigyel a hirtelen támadt csendre és benyit az osztályba. Legnagyobb meglepetésére ott találja a kormányzó urat kíséretével.

„Semmi szóoklat, semmi beszéd, kedves tanár úr! Nem szeretem az efféléket!” — ezekkel a szavakkal fogadja Pálffy gróf az öreget, amiből az rögtön észreveszi, hogy a kormányzó az iskola tanárának nézi őt.

A főúr elsőnek egy Lengyel György nevű tanulót szólít fel azzal a kérdéssel, hogy mikor uralkodott Lipót császár? (A másik változatban Rákóczirol kérdezi.) A fiú szörül-szóra elhadarja a tankönyv szavait s befejezi azzal, hogy az ónodi országgyűlés megfosztja a tróntól a Habsburgokat. Ekkor belevág a kormányzó:

— Ki merte ezt cselekedni?

— A lázadó Rákóczi.

Pálffy gróf megdicséri a fiút, Dankó bácsinak pedig megígéri, hogy kitüntetésre terjeszti fel. A kísérlet helybeli tagjai ugyan felismerik a félreértést, de nem merik a gróftól felvilágosítani. Változatunkban ezután a jelenet után Pálffy felszólítja a diákokat, hogy lépjenek elő azok, akik a német nyelvet szeretik. Az egész osztály feláll, egyetlen fiú kivételével, s ez a fiú Dankó bácsi tulajdon gyermeke.

A botrány azonban még mindig nem tör ki. A gróf az ülve maradt gyereket felszólítja, hogy beszéljen néki az oroszlánról. A kis Dankó elfújja sorjában, amit állattan órákon az oroszlánról tanult, a gróf úr azonban megakasztja őt egy újabb kérdéssel:

— Mit szeret az oroszlán?

Mire a felelet:

— A szabadságot!

A kormányzó még ezt is lenyeli s az osztály felé fordulva megkérdezi:

— Ki akar katona lenni?

A kérdésre azonban csak egy gyerek áll fel, ismét Lengyel Gyuri, mire a többiek ezt súgják egymásnak:

— Labanc.

Itt végre kitör a botrány, a kormányzó dühösen lehordja Dankót:

— Micsoda szellem ez itt? Ön vadakat, tigriseket nevel itt! Hogy hívják azt a fekete gazembert ott? Hadd írjam fel a nevét! Hallja maga professzor! Maga nem érti a szakmáját, én magát vasra fogom veretni!

Erre végül is kiadja magát az ál-professzor:

— Nem a professzor az oka, hanem én! Az én fiam!

Mire a kormányzó leforrázva kimegy, kint elneveti magát és így szól a megszeppent pedellushoz:

— Mondja meg a tanároknak, meg voltam elégedve. Mi az újság erre felé?

S erre a felelet, a Mikszáth-anekdotákból jól ismert: „Szedik az adót, kegyelmes uram!”

Az *őreg Dankó bácsi*-ban Kamuti Pali felelete robbantja ki a botrányt. A kegyelmes úr ott is az *őreg Dankó*-t vonja felelősségre a rebellis kijelentésért, mire Dankó leleplezi magát, hogy bajba ne keveredjék őmiatta a derék professzor úr. Azonban itt nem a fia, hanem kosztos diákja a renitens Kamuti, akibe ő oltogatta a kuruc szellemet.

A tábornagy ezek után elmenekül a kínos jelenet színhelyéről, s a cselekmény ezzel be is fejeződik az 1878-as változatban, míg a Hasznos Mulattató-beli novellában a kegyes lelkű főúr felemeli Dankó fizetését és dicséretben is részesíti őt. A labanc-nak nevezett Lengyelt ugyancsak dicséretben részesítik, sőt meg is jutalmazzák, míg a rebellis Dankó Miklóst leszidják és karcerbe küldik. De miután Lengyel kiment az osztályból, a professzor úr így szól a kis Dankó gyerekekhez:

— Az a másik a gazember, édes fiam. Hanem azért te fogsz elmenni a karcerbe. A feleségem pecsenyét sütött számodra, ott fogod találni.

A harmadik rész (a Hasznos Mulattató-ban tévesen IV. résznek feltüntetve) címe: *A kuruc meg a labanc sorsa*. Ebben a részben az író tovább szövi a két fiú történetét. Dankó Miklósból idők folyamán képviselő lesz, Lengyel beáll a császári hadseregbe katonának. Az osztály tízéves találkozásán Lengyel nem jelenik meg. Megtudják róla, hogy kilépett a hadseregből, hivatalnok lett belőle s az idő elsöpörte. Bécsben nem törődtek vele, lassan elzüllött. Dankó Bécsben találkozott össze vele, a találkozáskor Lengyel spiclinek hazudja magát, mert szégyenli rongyos ruháját.

A cselekmény tehát lényegileg itt is lezárult a második résszel, az utolsó rész csak afféle epilógus, az író lemondott a mese továbbszövéséről, csupán vázlatos kipillantást nyújt a két fiú sorsára.

A két novella meséje lényegében azonos, csak a feldolgozásban mutatkoznak különbségek. A Hasznos Mulattató-beli változása jóval terjedelmesebb, bőbeszédűbb, az előzményeket részletesen adja elő s magát a központi cselekményt is több mozzanattól fűzi össze. Az 1878-as változat rövidebb, tömörebb, a lényeges dolgokat állítja erősebb megvilágításba, a mellékéseket néhány könnyed mondattal érinti csupán, fokozatosan építi fel a cselekményt, a legerősebb hatású mozzanatot hagyva legutoljára, tudatos ökonomiával egyszerűsítve a történetet, csattanónak hagyva a megnövekedett önérzetű vén huszár fölényes megjegyzését.

Az alakok jellemzése lényeges vonásokban a mi változatunkban is hasonló, a fanyarul előkelő labanc főúr, az *őreg* pedellus, aki ügyesen feltalálja magát a professzor szerepében, itt is, ott is megtalálható, azonban az 1881-es változatban a motiváció vázlatosabb, a főhős alakja kevésbé plasztikus, mint a korábbiiban, hol Dankó bácsi kiszolgált huszárként szerepel s ezt nem kis önérzettel vágja szemébe a fekete-sárga excellenciásnak.

A Hasznos Mulattató-beli novellában a kuruc és a labanc temperamentum nyilatkozik meg Dankó Miklós és Lengyel Gyuri személyén keresztül, kissé sémászerű egyszerűségben. Az *őreg Dankó bácsi*-ban bonyolultabb helyzetekre, finoman árnyalt lelkiállapotokra épül az

elbeszélés: a gyerekek nem árulják el magukat a kormányzó úrnak, a tanáruk iránti szeretet, hazafias önérzet, a császári hivatalnokkal szembeni gyűlölet és okos számítás pilléreire van felépítve a novella döntő jelenete.

A leglényegesebb különbség azonban a két elbeszélés között az előadásban van. A mikszáthi fordulatok itt is, ott is felbukkannak, de a cselekmény itt nem tud feloldódni a mikszáthi humorban, mely ízet-savát adja az alapjában véve egyszerű bonyodalmú novellának.

A két elbeszélés gondos összehasonlítása alapján az a feltevés merül fel az olvasóban, mintha az 1881-ben, a Hasznos Mulattatóban közölt változat volna a korábbi, kezdetlegesebb. Ezt az író évekkel előbb süllyeszthette íróasztala fiókjába s később, mint azt egyéb kézírataival is megtette, ismét előkereste, amikor az ifjúsági lap kéziratot kért tőle. Bár ebben az évben, sőt még a következőben is, jelennek meg tőle novellák Dolinay lapjaiban, látszik, hogy nem fontos már számára a két ifjúsági folyóirat nyilvánossága, hiszen akkor már az Ország Világnak segédszerkesztője. A Szegedi Napló továbbra is közli kézíratait s hamarosan a Pesti Hírlap is munkatársai közé sorozza. Már sajtó alatt a *Tót atyafiak* c. novelláskötete s csupán néhány hónap választja el attól, hogy mint híres, elismert író, új kötettel, az utólérhetetlen *Jó palócok*-kal lépjen a nyilvánosság elé.

A Hasznos Mulattató május 8-i száma nagyszerű meglepetést hoz a lap fiatal olvasóinak: egy valódi remekmű jelenik meg benne Mikszáth Kálmán tollából, melyben az idáig elég lassan bontakozó író egyszerre megmutatkozik tehetsége teljes ragyogásában. Ebben a számban jelenik meg *A kis Andris csizmái* c. elbeszélés, mely jelentéktelen eltéréssel azonos *A jó palócok* c. kötetben kb. félévvel később megjelenő *Kis csizmák* c. elbeszéléssel. Ebben az évben más írása már nem is jön a lapban, csak a testvérlap közöl tőle négy novellát, melyek azonban nem érik el *A kis Andris csizmái*-nak színvonalát.

A *vásárfia* c. „rajz” színhelye, ugyanúgy, mint az előbbi novelláé, a Palócföld, alakjai közeli rokonai A jó palócok-nak. Talán ezt a kis művet is a kötetbe szánta Mikszáth, de végül nem találta a többivel egyenrangúnak s ezért megelégedett az ifjúsági lapban való közlésével.

A történet hőse a kis Mariska, ki anya nélkül nevelkedik özvegy apja házában, mert Máthé János uram nem akar mostohát hozni a házhoz. Mikor azonban a kisleány megbetegszik, mégis kénytelen hívni valakit Mariska ápolására. Mariskának az a kívánsága, hogy Rózsa néni, egy fiatal özvegyasszony ápolja őt, és hamarosan ki is gyógyul betegségéből a derék fiatalasszony keze alatt. Nemsokára ezután Máthé uram a vásárba indul s megkerdezi leánykáját, mit hozzon neki vásárfiának, mire Mariska a fülébe súgja, hogy ő anyát szeretne magának, aki gondját viselje, még pedig nem mást, mint a kedves Rózsa nénit. A kívánság szerencsésen találkozik Máthé János hajlandóságával, és nemsokára beköltözik a házba az újasszony, Mariska öröme.

A novellában érezzük már azt a csodálatos levegőt, ami a többi palóc novellából árad, de a mese kezdetleges, írója még nem tud megszabadulni korábbi ifjúsági novelláinak édeskés érzelmességétől.

A *Két rózsabimbó története* az író szegedi árvízi emlékeiből született meg. Két kis leánykáról szól, kiket a megáradt Tisza ágyastul ragadott ki a házból s kiket két jólelkű család fogadott házába. Az egyiket egy rimaszombati egyszerű gazdálkodó vette magához, másikat a szolgabíró vállalta el és magával vitte Pestre, hogy ott saját kislányával együtt neveltesse. Később a gyermekek nagypapja felkeresi mindkét unokáját. A paraszt családnál nevelkedő Juliskát ott hagyja a derék rimaszombati családnál, Mariskát azonban, kit a szolgabíró házában kisasszonynak nevelnek, hazaviszi Szegedre.

A szegedi árvíz idején sok hasonló dolog eshetett meg, sok kis gyermek veszíthette el hajlékát, szüleit, s amint Mikszáth más írásaiból is kitűnik, sok kis hajótörött talált otthonra és szülőkre idegen emberek között. Ez a téma sokat foglalkoztatta Mikszáthot, szívesen eljátszogatott írásaiban azokkal a lehetőségekkel, amelyek ezekre a kis árvízi gyerekekre voltak a fogadott szülők házában. Ilyen kísérlet ez az elbeszélés is, amely azonban, sajnos, alig emelkedik túl az ifjúsági írások megszokott színvonalán.

A *kis ablak a mennyországból* c. elbeszélés témáját a kisleányról, ki a decemberi hidegben kitarja ablakát, hogy halott édesanyja a mennyországból lejöhessen hozzá, másutt is feldolgozta. (A *fekete kisasszony*, Szegedi Napló 1881.) Az ismert változattól csupán abban különbözik, hogy itt első személyben meséli el a történetet a szerző, ő maga az, aki az árva kislánynak halálát okozza a csillagokról szóló hazug meséjével. Az elbeszélésben egyébként jó, reális színek keverednek az ifjúsági írások szentimentális hangjával.

A *csatakép* c. novella egy öreg honvédről szól, kinek unokáját egy festő lefestette s a kis arcképet a Nemzeti Múzeumban a szolnoki csatát ábrázoló kép ramájába tűzte. Évekkel később e kép nyomán talál nagypapjára az árva kislány, kit egy gonosz cigányasszony ellopott, amint ez a századvégi ifjúsági írásokban olyan gyakran előfordult. Az elbeszélés meglehetősen szegényes, keveset mutat meg abból a Mikszáth Kálmánból, kinek *A jó palócok* c. műve körülbelül ugyanebben az időben hagyja el a sajtót.

Az 1882. év elején, több mint félévi szünetelés után, ismét felveszi a kapcsolatot Mik-

száth a Hasznos Mulattató-val. Január elejétől február közepéig öt elbeszélése jelenik meg a folyóiratban, hogy azután évekre búcsút vegyen az ifjúsági irodalomtól. A novellák *Apró elbeszélések* összefoglaló címmel jelennek meg. A sorozat első darabjában, *A mi jó tanárunk* címűben gyengéd meghatottság hangján jellemzi egykori tanárát. Elmondja, hogy a forradalom idején köpenye alatt könyvet és kardot vitt be az osztályába és így szolt tanítványaihoz:

— Válasszatok! A haza, mely szült benneteket, mely bölcsőtök volt s mely síroktól lesz, veszedelemben van. Ha a könyvet választjátok, leoldom ezt a kardot és itt maradok, mert arra vállalkoztam, hogy tanítani foglak. Igen, tanítani foglak a hazaszeretetre ez esetben, inért fájdalom, akkor még nem tanultátok azt meg tőlem. Ha pedig a kardot választjátok, akkor vezetlek benneteket...

Az elbeszélés folyamán elmesél az író még néhány anekdotát, melyeket jól ismerünk más elbeszéléseiből (*Az öreg Dankó bácsi, Hogy lettem én író? stb.*) az egyenközü háromszögről, arról, hogy az egyszerűen a síron túl is érvényes, a francia királyné pelyhes szoknyájáról s Ádám bocsoráról.

A sorozat második darabjáról, *Az ősi cimer* c. novelláról már előbb szözlottunk részletelesen, Mikszáth ponyva-ellenes írásaival kapcsolatban, ezért itt nem foglalkozunk ismertetésével.

Az első forintos bankó c. elbeszélés az ártatlan pénztelenség naív dicséretével kezdődik, majd egy kis történetet mesél el arról, hogy a kis diákoknak egy forintot adott édesanyja, amit azonban a kislány nem tud elkölteni. Hosszú ideig hordozza zsebében s képzeletében mindent megvásárol rajta, ami csak megtetszik neki, végül is a cukrászdában váltja fel pénzt s ezzel egyszerre véget is ér ártatlan boldogsága. Kedves, friss írás, mely érezteti a személyes élmény melegségét. Párja, *Az utolsó forint*, sokkal kevésbé sikerült alkotás. Hőse, Giméy János, miután elpazarolta mindenét, utolsó forintján mérget vesz a patikában, hogy véget vessen haszontalan életének. A novella ezek feletti elmélkedéssel zárul.

A sorozat utolsó darabja, *A Gyöcsi-árvák*, nem egyéb, mint a *Jó palócok*-ban már előbb megjelent *A királyné szoknyája* c. novella, csaknem szószertint változata.

1882 februárjától nem találkozzunk többé Mikszáth Kálmán nevével a Hasznos Mulattatóban. *A tót atyafiak* s *A jó palócok* egycsapásra híressé tette nevét az egész országban s a legszélesebb nyilvánosságot biztosítják írásainak. Lapok, kiadók versengenek novelláiért, s már csak elvétele jut hangja az ifjúsági lapok számára. 1885-ben még egy Mikszáth-novella jelenik meg a Hasznos Mulattatóban, *A becsukott könyv* címen. Az elbeszéléshez a selmeci diákok emlékei szolgáltatták a témát, a történet hőse Damos Gábor tanár úr, kinek nevezetessége, hogy Petőfit is tanította.

1848-ban, amikor Selmecre is eljut a forradalom híre, Damos tanár úr az Iliászt magyarázza osztályának. Hosszasan lapoz a szövegben, mintha valamit keresne, majd hirtelen becsapja a könyvet és felugrik ezekkel a szavakkal:

— Fűdk, betettem a könyvet, csukjátok be ti is a könyveiteket! Újra kinyitjuk őket, hanem addig... addig magunknak kell csinálni egy Iliászt! Megértettétek?

Ezután félrehajtja köpenyét és előhúzza a köpeny alól kardját (mint *A mi jó tanárunk* c. novella hőse is) és tanítványai élén elindul megvédeni a hazát és a szabadságot.

Ezzel végére értünk a Hasznos Mulattatóban s a Lányok Lapjában megjelent Mikszáth írások ismertetésének. Kutatásunk eredményeképpen kiegészítettük az író életrajzát azzal a még idáig fel nem tárt adattal, hogy az 1875—1885 közötti években kisebb-nagyobb megszakításokkal Mikszáth a Dolinay Gyulától szerkesztett két ifjúsági lap munkatársa volt s legkorábbi szépirodalmi műveinek egy nem egészen jelentéktelen részét az ifjúság számára írta. Ez a tény nem múlott el nyom nélkül költészetében, élete végéig szívesen választott elbeszélései, regényei hőseinek serdülő leányokat és a serdülés és ifjúkor határán álló fiatalembereket, sokat írt gyermekekről általában és számos művet szentelt későbbi éveiben a fiatal olvasóknak. Néhány mesekönyvet s gyermekvers-kötetet számontartja a bibliográfia, több ilyen jellegű darabja ki van adva a jubileumi kiadás kötetében is, közöttük *A két koldus-diák* c. regény és számos elbeszélés a diákok éledejéből.

Megtaláltuk továbbá a fiatal Mikszáth néhány ismeretlen költeményét, közöttük a feltehetően legkorábbit is, a rimaszombati kis diák verselményét, továbbá a selmeci önképzőkör jegyzőkönyvében számontartott, de ezidáig ismeretlen *Gyula vezért*, megtaláltuk csíráját vagy kezdetlegesebb változatát több, később klasszikus formát nyert elbeszélésének, s végül Mikszáth Kálmán írói álneveinek sorozatát kiegészítettük a szülőföldjére utaló (Balassa) Gyarmati álnévvél.

Mindezekkel az adatokkal rávilágítottunk Mikszáth Kálmán életének néhány hónapjára, melyet ezidáig csak úgy tartott nyilván az irodalomtörténet, hogy a nyomor időszaka, s ezekkel a többé-kevésbé sikerült művekkel áthidaltuk némileg azt a távolságot, mely az ismeretlen kezdőt elválasztotta *A tót atyafiak* és *A jó palócok* agynevű írójától. Reméljük, adataink segítséget fognak nyújtani a további Mikszáth-kutatásokhoz, megvilágítva a nagy magyar elbeszélő életrajzában eddig még nem ismert részleteit.

BABITS FOGARASI ÉVEI II.

A gimnáziumi Értesítők mint hivatalos krónikák. Költőnk neve az első tanévben mindenütt *Babics* alakban szerepel. Ilyen névalakkal foglal helyet az 1908—9. tanévi Értesítőben; így áll a neve „Stilisztika és retorika a gimnáziumban” c. programértekezése végén is. A második tanévtől (1909—10) kezdve azonban már általános a *Babits* névalak.

Az 1908—9. tanévi Értesítőből a következőket tudjuk meg:

A VKM 78.915—1908. sz. rendelettel *Babics Mihály* szegedi m. kir. állami főreáliskolai h. tanárt intézetünkhöz r. tanárrá nevezte ki. Éspedig Zalai János dr. latin—görög szakos tanár helyére, akit saját kérelmére a debreceni áll. főreáliskolához helyeztek át.

A tanári névsorban: *Babics Mihály*, a magyar és latin nyelv és irodalom okl. végl. r. tanára. Szolgálati éveinek száma 4.

„A tanárok társadalmi és irodalmi működése” c. fejezetben: *Babics Mihály* előadást tartott a Szabad Liceumban, mely előadása a helybeli lapban is megjelent. Előadott még a honvéd altiszteknek. Tájékoztató előadással vezette be Katona Bánk bánjának ifj. színi előadását. A jelen Értesítőben „A stilisztika és retorika a gimnáziumban” címen értekezik.

„Az intézetet érdeklo fontosabb rendeletek” között: 431. igazgatósági, 1321. főigazgatósági és 105.473. XI. 5. minisztériumi szám alatt: A VKM *Babics Mihály* r. tanár illetményeit utalványozza. (Amíg első „rendes tanári” illetménye meg nem érkezett, hazulról kapott pénzt kölcsön. Egy 1908. szept. 28-i pénzesutalványon üzeni az édesanyja Szekszárdról: „Itt küldök 30 frtot, kérlek sürgesd meg a pénzed, hogy mielőbb megkaphassuk...”)

Az 1909—10. tanévi Értesítő adatai:

„A tanárok társadalmi és irodalmi működése” c. fejezetben: *Babits Mihály*: Számos cikket írt a helybeli és fővárosi lapokba. Előadást tartott a Fogarasi Magyar Dalegylet hangversenyén a kuruc-korról.

Beszámoló a Szabad Liceumról: „Ez évi szabadliceumi előadásaink iránt közönségünk fokozott érdeklődést tanúsított, amire kétségkívül nem csekély befolyással volt új intézeti helyiségünk, mely az előadásokhoz megkívánt külső és belső feltételeknek teljes mértékben megfelelt. Legkitartóbb vendégeink természetesen ez alkalommal is a hölgyek voltak, emellett több előadáson igen szép számmal jelent meg általában is kis városunk intelligens társadalma. Intézetünk tanulóira és a helybeli polgári leányiskola növendékeire is hozzáférhetővé kívánván tenni az előadások hallgatását, az előadó tanárok számukra külön ifjúsági előadást tartottak. Előadásaink most immár harmadik évi sorozata 1910. jan.—márc. havában a következő sorrendben folyt le: I. jan. 15. *Babits Mihály* tanár: A filozófia főbb problémái napjainkig...”

Ismeretterjesztő előadások a honvédtiszteknek: „A tanártestület tagjai az előző évek gyakorlatához képest ezidén is tartottak ismeretterjesztő előadásokat a honvédtisztek számára dec.—febr. hónapokban, minden hét szombatján du. 4—5-ig. Előadtak: Albert János A katona-költőkről, *Babits Mihály* A vitézi költészetről..., Krebsz Ernő A nyelv életéről, László Béla dr. A római hadszervezetről...” stb.

Tanulmányos előadások, szórakozások c. beszámolóban: „Ez iskolai évben is két ifjúsági színjelőadáson vettek részt tanítványaink, melyeket Fehér Károly városunkban időző színtársulata rendezett. Színrekerült nov. 28-án Szigligeti E. Liliomfi boházata, melyhez a bevezető előadást Krebsz Ernő tanár tartotta, és dec. 19-én Földes Imre három felvonásos drámája, A császár katonái, amelyet ismertetővel *Babits Mihály* tanár látott el...”

A *Mikszáth Kálmán Önképzőkör* működéséről szóló referátum azt a meglepő újságot közli, hogy a fiatal Babits Fogarason mecénásként is szerepelt! A hét pályadíj egyikét, húsz koronás díjat, ő tüzte ki (egyedül az egész tanári karból!) a következő feladatra: Műfordítás latinból vagy görögből (az iskolában nem olvasott rész). A kör Babits pályadíját megosztotta egy VIII. és egy VII. oszt. diák nyertes munkája között.

Az 1910—11. tanévi Értesítő adatai :

„A tanárok társadalmi és irodalmi működése” c. fejezetben : *Babits Mihály* : Számos cikket, kritikát írt a helybeli és fővárosi lapokba, folyóiratokba. Előadást tartott a Gyermekekvédelmi Liga matinéján.

A Mikszáth Kálmán Önképzőkör „ajándékul” kapta a Renaissance és Jövő c. folyóiratokat Babits Mihály tanár úrtól. . .”

Beszámoló a Szabad Liceumról : „A szabad liceumi előadások iránti érdeklődés közönségünk részéről a lefolyt ciklusban érte el a tetőpontot, amennyiben 140—150-re ment a hallgatók száma. . . A sorozatban a 3. előadás : 1910. nov. 19-én : *Babits Mihály* tanár : A modern impresszionizmus c. előadása.

Ismeretterjesztő előadások a honvédtisztizteknek : (dec.—febr. hónapokban, minden hét szombatján du. 4—5 óráig) : Előadtak : . . . 6. (sz. előadás) : *Babits Mihály* tanár : Petőfi-ről.

Téli műsoros estély a gimnáziumban : 1911. febr. 23-án. A műsor 6. száma : Der Fischer. Írta Goethe. Ford. *Babits Mihály*. Dallamát írta Hauptmann. Szoprán szóló, zongora- és hegedűkísérettel, énekl. Stan Virgil V. o. t.

Az intézetet érdeklő fontosabb rendeletek lajstromában : 216. igazgatói, 659. főigazgatói és 38.231. V. 9. miniszteri sz. alatt : A VKM Krebsz E., Szentirmai I. dr., *Babits M.*, Albert J., Papp I., Vodráska V., Bausz Gy. tanároknak és Lesmann H. dr. isk. orvos és egészségügyi tanárnak az 1910—11. isk. évben tartott ismeretterjesztő előadásokért 20—20 Kor. jutalomdíjat utalványoz. (Ennyi volt egy-egy szabadliceumi előadás tiszteletdíja.)

Az 1910—11. tanév volt Babits fogarasi működésének utolsó esztendeje. Távozásáról az 1911—12. tanévi Értesítő mindössze ezt a szűkszavú hivatalos közlést tartalmazza :

„. . . Ugyancsak saját kérelmére áthelyezte a VKM. 1911. évi VII. 27-én 94.074. sz. rendeletével *Babits Mihály* r. tanárt az újpesti állami főgimnáziumhoz.”

Helyére — az egyik osztály párhuzamosítása folytán — egyszerre két fiatal tanárt küldtek : Veréb Antal és Kovács Béla magyar—latin szakos h. tanárokat.

Babits osztályát, az 1911—12. tanévi nyolcadikosokat, Krebsz Ernő vitte tovább.

A tanári kar. Ideiktatom — a nyomtatott Értesítők alapján — a tanári kar névsorát. Nem lesz fölösleges megismerni a testületet, melynek körében költőnk három éven át működött. A névsor az esetleges további kutatást is elősegítheti.

Babits fogarasi tárgyu írásaiban, főleg említett két regényében, minduntalan tanártársai és diákjai közé viszi az olvasót. Az Értesítők adatai nyomán az érdeklődő talán könnyebben tájékozódhat ama rejtett vagy alig leplezett célzások és utalások labirintusában, hová Babits meseszálai vezetnek. Az 1908—9. tanév végén számított szolgálati évek feltüntetésével a tanártársak korát kívánom jelezni, s ezzel bizonyos mértékben költőnkhez való viszonyukat is megvilágítani. (A hivatalos adatokhoz a magam részéről csak egy-két kiegészítő jegyzetet csatolok, zárójelek között.)

Igazgató : *Major Károly dr.*, magyar—latin szakos. Szolg. éveinek száma 23. (Doktori disszertációja az aespusi mese magyar fejlődését tekinti át. Egyéb irodalmi tevékenységet alig fejtett ki. Teljesen az intézet adminisztrációjának élt. A tárgyalt évek folyamán csupán filozófiai propedeutikát adott elő, heti három órában, a nyolcadikosok számára. 1907—14-ig működött Fogarason, azután a zombori főgimn. igazgatója lett. Távozásakor az Értesítő „nagy körültekinztését, buzgolkodását és kötelelességteljesítését” emelte ki. Meghalt 1937. szept. Miskolcon. Ld. II. 1937. 192. l.)

Tanárok : *Albert János* magyar—latin szakos, szolg. évei 15.

Albrich János okl. torna- ének- és zene-tanító szolg. évei 5. A Fogarasi Zenetársaság vezetője. (Meghalt Fogarason, 1936.)

Ambrózy Pál latin—görög szakos, szolg. évei 4. (Ld. az alábbi fejezetben is!)

Bausz Gyula mennyiségtan—fizika szakos, szolg. évei 7. (Az 1909—10. tanévtől működött Fogarason. Meghalt 1911. dec.)

Borbély Gyula magyar—latin szakos, szolg. évei 2. (1911 márciusától az elhunyt László Béla utóda.)

Fridrich András német—latin szakos, szolg. évei 4. (Ld. az alábbi fejezetben is!)

Görög Zoltán mennyiségtan—természettan szakos, szolg. ideje akkor mindössze fél-esztendő volt. Csak 1908—9-ben működött Fogarason.

Halmy Gyula magyar—latin szakos, szolg. évei 16. A „Fogarasi és Vidéke” szerkesztője, számos fővárosi és vidéki lap munkatársa. Az Irodalomtörténeti Közleményekben és az Akadémiai Értesítőben írói levelezéseket publikált. Fogarasi lapjában sokszor s mindig nagy elismeréssel foglalkozott költőnkkel. Az 1912—13. tanév végén távozott Fogarásról, a nagykálloi főgimnáziumba. Személyéről és szerepéről később is szó lesz.)

Kaufmann György dr. mennyiségtan—természettan szakos, szolg. évei 8. Csak félévig működött együtt Babitscsal. 1909. febr. 1-én a nagyszebeni áll. főgimnáziumhoz helyezték

át. (Később fogarasi, majd nagyszebeni gimn. igazg., az 1920-as években szegedi tanker. főigazgató. Meghalt 1946-ban Budapesten.)

Krebsz Ernő magyar—német szakos, szolg. évei 11. Az önképzőkör vezetőtanára. (Babits levelestárában fennmaradt két levele: egy Fogarasról 1918-ból, egy Kaposvárról 1935-ből.)

László Béla dr. latin—görög szakos, szolg. ideje másfél év. (1911. jan. 16-án öngyilkosság következtében elhunyt. Ld. az alábbi fejezetben is!)

Málnásy Károly latin—görög szakos, szolg. évei 5. (Babitscsal jóformán alig ismerhették egymást, mert már 1908 novemberében a nagyenyedi kollégiumba hívták meg.)

Nádásdi Dániel mennyiségtan—fizika szakos, szolg. ideje egy év. Az Eötvös-kollégium neveltje. Az első világháborúban 1915-ben elesett.

Papp István mennyiségtan—természettan szakos, szolg. évei 3. (Fogaras szülöttje volt, katonai szolg. közben halt meg 1917-ben.)

Papp János latin—görög szakos, szolg. évei 4. (Málnásy Károly utóda.)

Reider Béla okl. rajztanár, szolg. évei 12.

Szentirmai Imre dr. latin—tört. szakos, szolg. évei 2. 1910. febr.-tól 1913-ig működött Fogarason. (Kiterjedt, főleg szociológiai irányú irodalmi munkásságot fejtett ki.)

Tas Kálmán természetrajz—földrajz szakos, szolg. ideje egy év.

Vodrácska Vencel történelem—földrajz szakos, szolg. évei 12. (Történelmi tárgyú cikkei és tanulmányai a nyomt. Értesítőben és a helyi lapban. — Babits levelestárában egy Dombóvárról, 1934-ben írt levele „Licskó, alias V. V.” aláírással. Ebben többek között: „... Felidézem az egykori Lenkert-utcai lakásodban eltöltött kedves Mihálynapokat. Eszembe jut a „vinum szekszárdinum”-nak keresztelt jó vörös bor amelyet vígan fogyasztottunk és koccintgattunk el édes jó Anyád és a Te egészségedre... Hát a „Mexikó”-i kedves esték, amikor nem egyszer évelődtünk az Iris koszorújából vett fogarasi Vásár- és a Fekete ország-ból kikapott sok feketével, jutnak-e eszedbe?... Milyen hangos volt néha a „Mexikó”-i csárda! A deklamációk csak úgy harsogtak a fiatalos hévtől...” stb.)

Baráti kör. Ismerkedjünk meg közelebről azokkal a tanártársaival, akik Fogarason legszűkebb baráti körét alkották. Hárman voltak. Mindhárom klasszika-filológusok, mindhármán nőten fiatalemberek: kettős ok, amely egymáshoz közel hozta őket.

Legelőször **Ambrózy Pállal** barátkozott össze. Erről költőnk fennmaradt levelezésének egyik darabja tájékoztat. Babits 1908 szeptemberében Fogarasra érkezve, kesergő levelet írt szegedi barátjának, Kún Józsefnek. Levelét nem ismerjük, csak a rákövetkező választ:

„Kedves Miskám, — írja Kún József 1908. szeptember 14-én és folytatólag 17-én — szíves soraidnak igen megörültem, verseidnek még inkább. Igaz, hogy soraidból nem sok öröm csengett ki, Fogarast írtad le, de hát te írtad le. Bizony-bizony baj, ha az ember Fogarason kénytelen élni, de az olyan befelé élő ember, mint te, kifog környezetén. A magány és az a nagy siker, melyet A Holnap-ban megjelent verseiddel arattál, biztosan fokozott munkára sarkallnak...” Majd így folytatja: „Örülök, hogy mindjárt magadhoz illő baráttra találtál; a leveledben említett A. Pálra gondolok. Add át neki ismeretlenül is tiszteletemet és mondd meg neki, hogy vigyázzon reád, nehogy szegedi módra, reggelig írjál-olvassál, otthon. Egy kevés sport neked igen jót tenne: arra fogjon...” — Ez az A. Pál, kivel Babits mindjárt az első napokban barátságot kötött, s kinek barátságát oly értékesnek tartotta, hogy azt sietve és örömmel újságolta szegedi tanártársának: ez az A. Pál nem más, mint Ambrózy Pál, latin—görög szakos tanár, e visszaemlékezéseim egyik legfőbb adatszolgáltatója.

Ambrózy Pál már 1905 óta működött Fogarason. Ott is maradt az első világháború végéig, egyfolytában. 1908-ig a német—latin szakos Fridrich Andrással, attól fogva Babitscsal együtt voltak elválhatatlan társak. A helyi köztudatban is úgy élt barátságuk emléke, hogy a vöröshajú, cykkes Ambrózy, a tömzsi, pufók Fridrich és a merev, papos Babits folyton együtt sétált és szenvedélyesen vitakozott...

Ambrózy Pál szóbeli közlése szerint: igen vidám napokat töltöttek ők együtt „Tomiban, Miskával”. A névnapokat és születésnapokat sorjában megünnepezték, s ezek a baráti ünnepek semmivel sem voltak kevésbé vidámak, mint amilyenek a fiatalemberek mulatozásai lenni szoktak... Ha „Miska” (egyes tanártársai „Misel”-nek szólították) csomagot kapott hazulról, főleg sonkával és kolbásszal bélelve, azt mindig együtt fogyasztották el. Volt egy kis családi hordója, amely állandóan utazgatott Szekszárd és Fogaras között, szállítva „Tomi”-ba a szekszárdi kadarkát.

Egyébként Fogarason csöndesen telt az idő. Naponta együtt étkeztek a Mexikó-ban. Ez volt a város legjobb vendéglője, szép kerthelyiséggel. Ott az udvaron, a „szaletliben” volt a törzsasztaluk...

S most végre föl kell lebbentenem a fátylat, mely A gólyakalijában Ambrózy Pál sok-sok szeretettel megrajzolt arcképét fedi. Annál is inkább, mert amikor egyszer, Babitsról

beszélgetve, az ő irodalmi képmása felől kérdezősködtem, szelíd mosollyal csak ennyit felelt : — Tán engem is *említ* valahol...

Babits nemcsak hogy *említi*, de az egész regénynek legművészebb s legemberibb alakját éppen Ambrózy Pálról mintázza! Nem kell egyebet tennünk, mint idéznünk *A golyakútja* „Darvas Pál”-ról szóló részleteit, hogy életszerű közvetlenséggel álljon előttünk Babits legbizalmasabb fogarasi barátjának egyénisége. (Közbevetőleg utalok arra, hogy a regény vonatkozó fejezeteiben Babits diákként szerepelteti hőseit, Tábori Elemért. „Darvas Pál”-t tehát a regényben nem tanár-társaként, hanem mestereként mutatja be!)

...Görög óra után odamentem Darvas tanár úrhoz, akiről tudtam, hogy nagy könyvtára van.

...Darvashoz nagy büszkeséggel és örömmel mentem. A diákok közül senki sem volt még a lakásán és általában nehéz volt hozzá közel jutni. Magányos ember volt és a végletekig szótalán.

— Pali nyolc nyelven hallgat — szokták róla mondani.

Valóban mindenféle nyelven értett és mindenhez értett ; de ezt mindig csak véletlenül lehetett róla megtudni. Az iskolában szorosan a tárgyhoz tartotta magát, nem tett kitéréseket, nem figottatta kelletlen tudását, mint a tanárok szokták. Általában valami csodálatosan hiányzott belőle a közlés vágya. Egyike volt a legműveltebb embereknek, de tudtommal soha egy szót sem írt, ebben az országban, ahol aki már két könyvet olvasott, jogosítva hiszi magát egy harmadikat csinálni.

Végtelen nyugalom és flegma jellemezte az iskolában is. Feltette a kérdést és várt, akár percekig. Azalatt nagy nyomasztó csendek voltak. Néha úgy látszott, hogy ő az az ember, akinek nincs köze senkihez. Sem rokonairól, sem barátairól nem tudott senki semmit (pedig a diákok tanáraiknak minden dolgát szeretik kikutatni). Mindig egyedül sétált. Csak a kis gyermekeket szerette ; azokkal szívesen tréfálgatott ; de velünk, nagyokkal, rendesen hideg volt és visszautasító, anélkül, hogy goromba vagy csak udvariatlan is lett volna.

Nekem mindenképp nagyon imponált. Azt szerettem képzelni, hogy titokban valami nagy művön dolgozik, amivel majd egyszer csak meglepi a világot. Ez azonban, mint később megtudtam, nem volt igaz.

...Darvas felelni kezdett kérdéseimre és nemsokára észrevettem rajta, milyen élvezetet okoz neki ezekről a dolgokról velem beszélni... Én voltam az, aki feloldottam esztendő, makacs hallgatását. Én voltam az első, aki kérdeztem őt, azokról a dolgokról, amik szellemét foglalkoztatták : eddig senkivel sem beszélt, egyszerűen azért, mert nem kérdezték... Azt hiszem, ez a velem való megbarátkozás évek óta a legnagyobb esemény volt lelki életében. Más ember lett egyszerre. Beszélt. Miután látta, hogy a téma engem módfelett érdekel, kiöntötte egész gazdag tudását...

Darvasnak semmi érzéke sem volt a költészet iránt. Mindazáltal kevés embert ismertem, aki oly járatos lett volna a nagy költők műveiben, mint ő...«

EBBE az arcképbe, kivált a regény teljesebb ábrázolásában, itt-ott magának a költőnek vonásai is belejátszanak. Jele, hogy legsajátosabb lényét ezzel a rokon-természettel társítva, helyenként még vonásaikat is egyesítve kívánta megörökíteni...

Az első világháború után Ambrózy Pál Budapestre költözött, s itt működött a Markó utcai gimnáziumban. Babitscsal mindaddig, míg ez legényéletét föl nem adta, híven ápolták a régi barátságot. Az 1940-es évek elején nyugalomba vonult.

Most, hogy ezek a régi följegyzéseim napvilágot látnak, ismét föl akartam keresni Váci utcai lakásán. Már nem találtam életben! Három éve meghalt. 1881. március 6-án született Komáromban, s 1953 december 31-én halt meg Budapesten.

Legalább ennyit tudjunk róla, aki a fiatal Babits fogarasi éveinek meghitt osztályosa volt...

*

Említettem, hogy Babits — fogarasi tanársága idején — két külföldi utat tett. 1909 nyarán Ambrózy Pállal Olaszországban járt, egészen Nápolyig ; 1910 nyarán pedig Fridrich Andrással utazgatott Olasz- és Franciaországban.

Ambrózyval már Fogarason megbeszélték az itáliai út tervét. Ezért kirándulásuknak nincs is emléke Babits levelestárában. Ellenben Fridrich András az 1909—10. tanév végén előbb hazautazott Temes megyébe, éppúgy, mint Babits Szekszárdra, s a Pestről való indulás programjában levelezés útján állapodtak meg.

Fridrich Andrástól kilenc levelet s lapot találunk a Babits-hagyatékban.*

* Bella Györgynek köszönöm, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Babits-hagyaték több fogarasi vonatkozású iratára felhívta figyelmemet.

Az első két levél a külföldi út előkészületeiről tájékoztat. „Kedves Misel! Szerencsésen hazaérkeztem” — írja Fridrich első levelében, a temesmegyei Varas községből, 1910. július 4-én. „Az elutazás napjaul jövő csütörtököt, vagyis 14-ét ajánlom, mégpedig olyformán, hogy reggel elutazunk Pestről és este Fiumében mindjárt hajóra szállunk Velencébe, feltéve, hogy ezen útirány mellett maradunk. Az út, mint azt a menetrend kapcsán kikalkuláltam, Párizsra 10, Münchenre 5 napot számítva, minimum 30 napot tesz ki. ... Tehát 14-én utazzunk! Mégpedig következőleg gondolnám: 13-án, szerda d. után 1 óra 25 perckor érkezem a nyugati pályaudvaron. Ha akarod, megvársz a p. u.-on, vagy pedig a Newyork-kávéházban. Háromig még tanácskozunk, aztán a menetjegyirodába megyünk és megváltjuk a jegyet. Éjjel Pesten alszunk, másnap reggel pedig indulunk. Vagy utazhatunk mindjárt este és másnap Fiumében időznénk. Elolvastam Münchent a Baedekerből. Egy ügyes kirándulást rendezünk majd a környékére. Vajjon S. Remo-t és Monaco-t ne nézzük meg? Nizzá-tól Marseille-ig ne menjünk esetleg hajón?...”

A második levelet ugyancsak Varjasról, július 8-án küldte Szekszárdra. Közben már megkapta Babits választát. Az indulás napját július 13-ra tették. Fridrich július 12-én este érkezik Pestre; Babits várja a Nyugati-pályaudvaron. Nem Fiume, hanem Bécs felé mennek. Harmadik útitársnak közös fogarasi barátjuk: Kontesveller Károly gyógyszerész csatlakozik hozzájuk. Fridrich jól ismerve költő-barátja szórakozottságát, leveleiben atyáskodva inti előbb arra, hogy: „El ne feledd pesti címedet megírni!”, majd pedig arra, hogy a vonat érkezésekor „nehogy az indulási oldalon várj!”

Az 1909. és 1910. évi két szép utazás élményeiről — sajnos — sem a levelezés, sem egyéb naplószerű följegyzés nem szól. De e nagyszerű élmények fölvillanó képeivel Babits nem egy költeményében és regényében találkozunk. Amikor Itália és Franciaország tájait, Velence és Párizs szépségeit idézi: ezek az emlékek többé-kevésbé összefüggnek fogarasi két tanárbarátjával tett utazásával. Az utazási kedv, egy-egy nagy külföldi kirándulás terve, a lelket frissítő kalandos vagy továbbá a költőben, ez a nyugtalanság élete végéig elkíséri...

Fridrich András többi levele már a Babits távozása utáni évekből való. A levelek 1911 nyaratól 1915 tavaszáig jelzik baráti kapcsolatuk további útját. 1911 augusztusában a Goethe-rajongó Fridrich Weimarból, „a költőkirály műhelyéből” küldi Szekszárdra szívélyes üdvözlét, Goethe dolgozószobáját ábrázoló képeslapon. Ugyanazon év, majd ismét 1913 szeptemberében névnap i jókívánságokkal keresi fel Babitsot. Leveleiben, lapjain Ambrózy Pál üdvözléteit is tolmácsolja; a „nyolc nyelven hallgató”, írásiszonyban szenvedő Ambrózy még csak kézjegyével sem látja el az üdvözlő sorokat! „Pál rendületlenül olvas, járátja az Illustration”-t — írja róla. Fogarasi képeslapjai a kisváros legemlékezetesebb részleteit idézik költő-barátja elé: a főgimnázium épületét, a főteret, a Hahner-féle vendéglővel, a pénteki népes hetivásárokkal, majd pedig a főtér északi sorát, a költő kedvenc cukrászdájával... Barátilag érdeklődik az Újpesten, majd pedig a Tisztviselőtelepen tanító Babits új helyzete felől. Beszámol Babits költői sikereinek hatásáról a kisvárosban; egyik legutóbb megjelent verse „többeknek furcsának” tűnt fel, „nekem ellenben igen tetszett... Miért írsz oly ritkán a Vasárnapi Újságba? Szerettem volna közvetlenül szemlélni a Laodameia hatását...” stb. Érdeklődik a költő újabb munkái felől: „A regénnyel mennyire haladtál, meglesz-e újvére?” — kérdi 1913. november 17-én. A *golyakalifa* c. készülő regényéről tehát fogarasi barátai is tudtak, és érdeklődéssel várták megjelenését. Tájékoztatja tanártársai sorsáról: ki hova került, ki melyik osztályban tanít... Volt igazgatójukat, Major Károlyt, áthelyezték Zomborba; Kauffmann György („Köbgyök Miska”) jött a helyébe. „Magam is reménykedve böngészem az áthelyezéseket — írja —, de eddig hiába...” Közléseit végül azzal a megjegyzéssel szakítja meg, hogy: „mindezt valószínűleg már a Fogarasi Hírlapból tudod...” Megjegyzéséből látjuk, hogy Babits még évek múlva is járatta a fogarasi lapot. „Tomi” sorsa még a vágyva vágyott fővárosból is érdekelte — egy ideig...

Fridrich András utolsó üzenete egy 1915. március 21-éről datált levelezőlap: „Kedves Misel! Behívtak katonának, a honvédelmi minisztériumba osztottak be. Itt vagyok már néhány hete. Rég készülök, hogy meglátogassalak, de hivatalos elfoglaltságom miatt nem igen jutottam hozzá. Ezúton proponálok tehát egy randevut a Newyork-kávéházban...” — Ezzel az üzenettel végezzük megihit barátságuk dokumentumainak. A világháború után Fridrich András visszatér szülőföldjére, a Bánátba. Azóta hír sem hallatszott felőle...

*

Babits fogarasi baráti körének harmadik tagja *László Béla* volt; latin—görög szakos tanár, mint Ambrózy. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte és egyideig P. Thewrewk Emilnek volt az asszisztense. Önkéntes-évet mint vártúzer Cattaróban szolgált le; katonáskodása nagy hatással volt tudományos munkásságára, mert attól fogva különösen az ókori

stratégia kérdéseivel foglalkozott. „Titkos írás és távjelzés az ókorban” c. dolgozata az Urániában (1910. febr.), „Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában” c. tanulmánya pedig az Egyetemes Philologiai Közlönyben jelent meg (1910). Több ismertetést írt az EPHK-be, s a fogarasi szabadliceumi előadásokon is tevékenyen részt vett. Babitscal együtt került Fogarasra, 1908 őszén. Költőnknel egy évvel fiatalabb volt (1884-ben született Aszódon), s mint helyettes tanár működött.

László Bélának fennmaradt egy fogarasi levele, amelyben szó van a gimnázium életéről is. A levelet 1909. január 22-én írta egy barátjának, Borzsák József kisújszállási főgimn. tanárnak. Borzsák István, az Orsz. Széchényi Könyvtár nyug. könyvtárosa, a címzett öccse, szíves volt e levelet felhasználásra rendelkezésemre bocsátani. Idézem a levél idevágó részleteit:

„Az idő nálunk elég mozgalmasan telik. Benne vagyunk a farsangban, az ördög vigye el, majd minden hétre esik valami mulatság, amire hivatalból el kell mennem szegény zsebem nagy fájdalmára. Egy csomó igen kedves lányt ismertem meg, akiknek jól esik udvarolgatni a jégén különösen, amelyet igen sűrűn frequentálok. (Valóságos jégakál lettem.) Újra vissza kezd térni régi jó lánybarát-kedvem: szinte úgy érzem, mintha hosszú dermedtségből éledtem volna fel. Persze szerelemről és hasonló boldonságokról szó sincs, de ne is legyen.

Az iskolában is adódnak elő szenzációk. Babits, a dekadens költő, addig gyakorolta velem az összeveszéseket, hogy mintegy próbát teendő ebbeli készségéről, szörnyen össze ment — az igazgatóval. Babitsnak volt igaza, csak az a hiba, hogy az ügyet már természeténél fogva a módszeres konferencián kellett volna elintézni.

Az igazgatónak az a hülye passziója támadt, hogy a vakációban átnézte az összes dolgozatokat és nem elégedett meg a láttamozással, hanem, mert mi piros tintával javítunk, ő kék ceruzával belekorrigált a füzetekbe. Kétség nem férhet hozzá, hogy ez antipaedagogus eljárás. Én is kaptam négy aláhúzást és három vesszőt, de én még istenesen jártam: a többieké csakúgy hemzseg a kékségtől. Persze hibákat is csinált, pl. unum iter — alterum iter-ben az unumot — nem látva tovább az orránál — aláhúzta (Ambrózy); az ökrök búsan állnak az üres vályúknál — a búsan alá van húzva, mert az ökrörről nem lehet mondani (Babits; vö. Petőfi egy-egy bús tinó el-elbődül...) Tetézte mindezt az, hogy Babitsnak és Krebsznek még a saját írását is megkékcseruzázva korrigálta a füzetben. Ezen vesztet össze — de csúnyán; én véletlenül szem- és fültanúja voltam az egésznek. Most a tanári kar a módszeresen ki akarja mondani határozatilag, hogy az igazgató eljárását paedagogiaellenesnek tartja és a rendtartás 32. pontja értelmében helyteleníti...”

1911 januárjában László Béla öngyilkos lett. Tragikus haláláról a Fogaras és Vidéke (1911. jan. 22. sz.) következőképpen számol be:

„Dr. László Béla meghalt. (1884—1911.) Tragikus haláleset borította gyászba a múlt héten az Áll. főgimnáziumot és egész Fogaras városát. Dr. László Béla, a gimn. egyik legkitűnőbb fiatal tanára, városunk úri társaságának mindenkitől ismert, mindenkitől kedvelt tagja, a tudományos körökben már-már országSZerte ismert filológus f. hó 16-án néhány napi szenvedés után elhunyt... egy ostoba revolverlövéstől, azon megmagyarázhatatlan balesetek egyikének következtében, amelyek szinte kételkedést keltenek bennünk a gondviselés igazságában. Elhunyt ifjan, testi és lelki erejének teljében, tele a legszebb kilátásokkal, mikor már célját: otthonába, a fővárosba jutni, hol működésének tágabb tért találhat, — éppen elérte volna...”

A baleset jan. 11-én, szerdán történt, este 11 és 12 óra között, az elhunyt Bethlen-utcai lakása előtt. A szerencsétlenségnek tanúi voltak Szentirmai Imre dr. és Babits Mihály főgimn. tanárok, az elhunyt barátjai, és így a sebesült azonnal orvosi ápolásban részesülhetett. A golyó a baloldalon fúródott be és az egyik vesét széttroncsolta.” (Megoperálták, de hashártyalob állott be, és 16-án meghalt. Családja Budapestre szállíttatta.)

Miért tárgyalom oly részletesen László Béla életrajzát? s miért közlöm ezt a vidéki újsághírt? Azért, mert meggyőződése — s minden jel arra vall —, hogy Babits nagyrészt erről a barátjáról mintázta meg *A gólyakalifa* hőseit, illetőleg ennek öngyilkossága sugalmazta a regény hasonló megoldását.

Milyen mozzanatok támogatják ezt a kombinációt?

A tragédia Babits közvetlen jelenlétében játszódott le. Ez a rendkívüli körülmény az idegesen érzékeny költőt annyira megrendítette, hogy hatása alól évekig, évtizedekig nem tudott szabadulni. A szörnyű eseményről tüstént beszámolt édesanyjának. Sajnos, ezt a levelet nem ismerjük, pedig fogarasi éveinek egyik legfontosabb dokumentuma volna. De ismerjük édesanyja válaszát; még abból is kiolvasható a megrázkódtatás ideg-próbája: „Édes Miském! Nagyon sajnáltunk, hogy olyan szomorúság történt a szemed előtt — írja édesanyja 1911. jan. 22-én —. Elképzelem, milyen fájdalmas volt azt látni, igazán nagyon bántott engem is, hogy ép neked kellett a szemtanújának lenni, de így edződik az ember az életre, és remélem is, hogy most már ismét belejöttetek a rendes kerékvágásba...”

Míg a fogarasi évek többi epizódja csak mellékes vagy kiegészítő szerephez jut Babits regényeiben: ennek az öngyilkossági esetnek emléke messze kihatott a költő titokzatos műhelymunkájában. Mindkét fogarasi vonatkozású regényében helyet kapott, az elsőnek megírásához meg éppen ösztönzésül szolgált.

A *golyakalifa* zárófejezete (Móricz Zsigmondhoz intézett levélformában) így hangzik: »Kedves Barátom, három éve beszéltem neked először a Táborny Elemér írásairól. Akkor történt az a rejtelmes tragédia, amelyről az újságok is írtak: halva találták őt szobájában, a homlokán lőtt sebbel és semmiféle fegyver sem volt körülötte. Mi történhetett? Semmiféle nyomozás sem vezetett eredményre.

Az írásokat sokáig rejtettem, bár az elhunyt szabad rendelkezésemre testálta és így azonnal kiadhattam volna. Azt vártam, hogy a katasztrófát elfeledjék és a hősré ne ismerjenek rá. A neveket mind megváltoztattam. De te tudni fogod, kiről van szó. Engedd meg, hogy neked küldjem meg először e szomorú lapokat, akiről biztos vagyok, hogy érdeklődéssel és részvéttel fogod őket olvasni.«

A regény először 1913-ban jelent meg, a Nyugat dec. 16-i vaskos számában. László Béla 1911 januárjában lett öngyilkos. 1913 decemberéig pontosan három esztendő telt el, ahogy Babits a fenti sorokban is írja.

Hogy a regény Táborny Elemérjének gyötrelmes álmai költőnknek vagy barátjának lelki struktúrájából fakadtak-e? s hogy az utóbbi esetben László Bélától valóban maradtak-e hátra „írások”? — vagy az egész csak a szokványos regényírói fogás? — ezeket a kérdéseket most hagyjuk függőben. Tény, hogy László Bélát a kisvárosban olyannak ismerték, mint aki erősen álmainak hatása alatt állott, s mint ilyen a regény kettős életet élő hősének modelljéül szolgálhatott. Másfelől éppen a jelen közleményből kitűnik, hogy a regény főhősének tétova kalandjaiba magának Babitsnak fogarasi élményei és szemlélete is jócskán belejátszottak...

Az kétségtelen, hogy a regény zárófejezete László Bélára céloz. „A rejtelmes tragédiáról az újságok is írtak...” Ez éppen előbbi újságközleményünkre utal; valószínű, hogy a hírt más erdélyi lapok, esetleg a fővárosi újságok is átvették. A „rejtelmes tragédiát” egyébként — tudomásom szerint — László Bélának egy fogarasi polgári iskolai tanárnő iránti szerelme, ill. hideg elutasítása okozta. (Harmadfél év múlva, 1913. nov. 17-i levelében, Fridrich András nem is mulasztja el Babitsot értesíteni arról, hogy ezt a fiatal tanárnőt egyik kollegája eljegyezte...)

Annakidején (1943-ban) szószerint följegyeztem, s most is úgy közlöm Ambrózy Pál szavait, amikor László Béla öngyilkosságának körülményeit elbeszélte: »László Béla nem anynyira szerelmi bánatában, mint inkább a fiatal önérzetes ember sértettségéből követte el végzetes tettét. Egy miniatűr, neveléses kis pisztollyal lőtte mellbe magát lakásának kapujában, késő este, amikor két barátja hazakisérte. Napokig tartó szenvedés után hashártyagyulladásban halt meg...«

Aki ismeri Babits alkotásmódját, tudja, hogy sokszor egészen jelentéktelennek látszó mozzanatok milyen fontos szerepet játszanak meséi, történetei motiválásában. Figyeljük meg most két regényének öngyilkossági jelenetét, s vessük egybe az általam kiemelt részleteket:

A *golyakalifa* zárófejezetében: „...halva találták őt szobájában... és semmiféle fegyver sem volt körülötte. Mi történhetett?...”

A *Halálfiaiban* (Nelli c. fejezet, 16. szakasz) a regény hőse, Imrus, öccsének flóberével kísérel öngyilkosságot: „Öngyilkosság gyerekpuskával mindenestre ironikus befejezés volna, főleg éppen Imrus gyámoltalan életéhez...”

Az író tehát mindkét alkalommal különleges figyelembe részesíti a fegyvert, mellyel az öngyilkosságot elkövetik, illetőleg megkísérlik. Amott egyáltalán nem volt megtalálható a revolver, itt gyermekpuskáról van szó! Ambrózy Pál szerint: „egészen nevetséges, miniatűr revolver” okozta a fogarasi jóbarát halálát. Ennek a „miniatűr” revolvernek emlékképét látom én megismétlődni a meg sem található fegyver és a szinte ironikusan ható gyermekpuskával való öngyilkossági kísérlet motívumaiban.

Tanáralakok. Tanártársaihoz való viszonyát illetően Babits így jellemzi hőseit a *Halálfiaiban*: „Imre megtanulta az okosságot és a hallgatást, elnéző volt az emberek gyöngéiránt, jól megérté kollegáival.” — Szakasztott mása ez a Babitsról Fogarason kialakult véleménynek. Zárközzottak, sőt különcknek tartották, de haragot vagy sértődést nem hagyott maga után. Fennmaradt levelezése arról tanúskodik, hogy „kollegái” évek, évtizedek múlva is barátsággal, bizalommal keresték fel. Egyikük sem neheztelt a regényeiben megörökített karcolatokért. A figurákra — többnyire már a rokonhangzású nevek és karakter-vonások alapján — első tekintetre mindenki ráismert; nevettek groteszk tükörképükön, sőt tréfásan használták is a „váteszük”-től nyert nevüket.

Babits A *golyakalifa*-ban, a *Halálfiaiban* és *Fogaras* c. cikkében mutat be néhány tanár-

alakot. Sokszor csak egy-két odavetett vonással jelzi szokásaikat, természetüket. Figurateremtő képessége kitűnő megfigyelésein alapszik.

A *golyakalifa* története egy névtelen városkában zajlik. Gimnáziumi igazgatója kimért, száraz hivatalfőnök : A majálison „az igazgató nyugtalanul tekintgetett le a vendéglő verandájáról. Ott ápolta érzékeny tekintélyét a vén manzsetterázó, a néhány vendég közt, akik mint szülők, notabilitások, az iskola barátai, megjelentek a társaságban...” Ezt a típust szemlélete (és bizonyára indulata is) oly éles vonásokkal rögzítette emlékezetében, hogy amikor a regény második felében hőse alteregóját, a züllött díjnokot rajzolja meg : ennek feletteséről, „az írodavezetőről”, hasonló képet ad. Csakhogy persze, az alantas környezethez illően, erősebb árnyalással. — A *Halálfiában* viszont (Epilog, 5. fejj.) csendes ironiával számol be arról, hogy az „erdővári” gimnáziumban „Imre alkalmazkodik környezetéhez. Imre a *Rend híve*, a *Komoly Munkáé*; ellensége minden éretlenségnek...” (Lásd még László Béla előbb idézett levelét a fogarasi gimnázium igazgatójáról.)

Az említett majális-jelenetben egész sor kitűnő skiccet találunk. A majálisokat Krug Ernő tanár úr rendezte. „Ez volt élethiúsága, évi főeseménye életének : az év egyik felében készült rá, másikon át dicsőségében sütkérezett.” Ő az a szenvedélyes turista, aki úgy ismeri az eget is, akár a tenyerét. A II. fejezetben megered a zápor. „Mindjárt eláll — mondta Krug szakértően. Csakugyan mindjárt elállt...” Este, amint „az ég fehéredett s a hold fénye szétömlött”, — megkezdődött a tűzijáték : „A tisztás túlsó végén Krug és a tűzmester mesterkedtek. A béka ropogott. Tüzes ívek szálltak, tüzes záporok hulltak... Robbant, pattant, szikrázott a tűzijáték. Új és új moraj szállt át a közönségen...”

Ahogy mondani szokás : „az életből kivágott alaknak” ismerjük Kákay Náci tanár urat is, „akinek pedagógiai elve volt : a gyermekek játékaiba vegyülni”, azért ő maga is szétűtött egy köcsögöt a bögrezőr versenyen. Az atléta-termetű matematika-tanár, „Köbgyök Miska, véres tekintélyének egész reggeli súlyával ácsorgott a diákok között”. Jellegzetes alak „a rajztanító” is, akinek „volt egy pecsétes gyűrűje, mikor pofozott, befelé fordította a követ...”

A *Halálfiában* és a *Fogarasról* szóló cikkben ismételtelen felidézi annak a „kollégá”-nak „miopsz patriotizmusát”, aki a kis félvadagnak megtiltotta, hogy egymásközt románul beszéljenek : holott nem is tudtak még máshogyan!... Mikor először megjelentek a városban, még az üngök is kilógott s alig értettek valamit magyarul. Volt tanár, aki erővel gyűrette be nadrágjukba az üngöt...”

Fogaras c. cikkében, a mozgékony szász rétegről is szólva, említi Babits a szászok dalárdájának s a magyar műkedvelő zenekarnak közös szerepléseit : „A szászok dalárdát is létesítettek s olykor hangversenyt is adtak, a magyar műkedvelő-zenekar közreműködésével, *unter Mitwirkung des Zenekars*...” Vajon miért maradt meg ez a jelentéktelen helyi emlék Babits emlékezetében élete végéig? Hiszen ő magányosan élt s ritkán járt el műkedvelő hangversenyekre. Megmagyarázza a dolgot, ha tudjuk, hogy a kisváros zenei életének vezetője Babits egyik tanártársa volt : a szász *Albrich János* torna-, ének- és zene-tanár, a sport-mozgalmaknak is egyik buzgó szervezője. Albrich János fia költőnknek egyik kitűnő tanítványa volt, aki nagy szeretettel ragaszkodott hozzá s évek múlva is fölkereste névnapi jókívánságokkal, melyekhez apja is odabiggyesztette : „Tőlem is — öreg barátod A. János.” Albrich János 1936. jan. 3-án hunyt el Fogarason. Fia elküldte apja gyászjelentését, s Babits mindvégig megőrizte ezt az utolsó üzenetet... Alighanem e személyes emlékek is közrehatottak, mikor Babits 1937 karácsonyán Fogarasra emlékezve, az „*unter Mitwirkung des Zenekars*” tartott műkedvelő hangversenyekről sem feledkezik meg...

A „*Fogaras és Vidéke*” közleményei Babitsról. Végül még egy tanártársáról kell szólanom, tán részletesebben is, mint a többiekéről. Ezt a tanárt *Halmy Gyulának* hívták. Nem szerepel a regényalakok között, de mint a kis helyi lap szerkesztője, ő volt Babits fogarasi éveinek legszorgalmasabb krónikása. Lapjában gyakran jelentek meg hírek Babitsról s versek Babitstól.

A lap címe : *Fogaras és Vidéke*. „Társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági hetilap.” Halmy Gyula kerekén tíz évig, 1903-tól 1912-ig szerkesztette. (Ekkor más szerkesztővel s „Fogarasi Hírlap” címmel „politikai lappá” alakult át. Ez volt a *Halálfiában* is lefettett „új éra”, vagyis „az erős kéz ábrándja”...)

Halmy Gyula jellegzetes képviselője a századforduló „vidéki író” típusának. Nagy számmal írt verset, elbeszélést, irodalmi tárgyú cikkeket, amint azt Szinyei írói lexikona is tanúsítja. Mohón ragadott meg minden alkalmat, mely irodalmi ismeretségét s összeköttetéseit növelte. Mint miskolci születésű (szül. 1869), szenvedélyesen ápolta kapcsolatait Lévay Józseffel ; állandóan levelezett vele, cikkeket írt róla ; levelezésükből közzölt is részleteket. Filozopter korában Pesten Vajda Jánosnál bérelt szobát, az egyetemen Gyulai Pált és Beöthy hallgatta. Házassága egyúttal újabb irodalmi köteleket is jelent : a Thaly Kálmánnal együtt kuruckori dalokat közlő Kálmán Farkas leányát vette nőül.

Halmy Gyula már a középkorú, „meglett” tanári nemzedékhez tartozott; másfél év-tizeddel volt idősebb Babitsnál s ennek barátainál. Mint „költő és szerkesztő” helyi nagyságnak számított. Ezek a körülmények mentsek s magyarázzák, hogy kezdetben fraternizáló hangon konferálta be olvasóinak „házi poétáinak” (mármint hogy Bárd Miklós, Halmy Gyula s társaik) számának örvendetes gyarapodását. 1908. okt. 18-án *Új költő* címmel harangozza be új pályatársa érkezését: „Házi poétáink száma eggyel megszorodott: Babits Mihállyal, áll. főgimnáziumunk egyik rokonszenves tanárával. Babitsnak nem régen öt költeménye jelent meg a nagyváradi Holnap című irodalmi társaság kiadásában... melyben a mai szociális és nihilista [1] irányú költészet művelői közül Ady Endrének, Babits Mihállynak, Balázs Bélának, Dutka Ákosnak, Emőd Tamásnak, Juhász Gyulának és Miklós Jutkának vannak versei... Babits Mihály verseit sorba leközzöljük lapunk tárcarovatában, a reá vonatkozó ismertetéssel együtt...” Képzeltük, hogy örült Babits ennek a vállveregető modernnak! Valóban ez az akaratlanul is bántó, kedélyeskedő tónus külön is emlékeztette őt arra, hogy messze szakadt a központtól, „a világ végére...” De csak eleinte! A Holnap és a Nyugat e fiatal költőtehetsége oly gyorsan hódította meg a közönséget, hogy azt a helyi közvéleményt irányító lap is hamar észrevette, s teljes mértékben honorálta. Egy év múlva már nem győz elég elismerést hinteni a „tanári körünkben élő országos nevű költő-társ” elé.

Babits második szabadlíceumi előadásáról barátja, László Béla számolt be. (Lb. monogrammal, 1910. jan. 23.) Bevezető szavai jól mutatják a fiatal költő helyét a hozzá méltóképpen csatlakozó „testvéri lelkek” körében:

„E hó 15-én kezdődött a Fogarason működő Szabad Lyceum előadásainak harmadik évi sorozata. A főgimnázium épületének természettani előadóterme, amelyen ezekre az előadásokra berendeztek, az első alkalommal szűknek bizonyult, annyi érdeklődő gyűlt egybe Babits Mihály főgimnáziumi tanár felolvasásának meghallgatására. Ez az érdeklődés bizonyára az előadó személyének is szólt, mert már Fogaras is kezdi érezni azt a ritka szerencsét, hogy falai közt tudhatja ezt a bámulatos intelligenciájú és immár országosra nagybecsült fiatal költőt, — de mutatta ez az érdeklődés azt is, hogy a Szabad Lyceum végre hosszas vergődés után Fogarason is gyökeret tudott verni...”

A László Bélától inonált hang ettől fogva hagyományossá válik a kis helyilapban. Halmy Gyula közléseiben is. 1910. febr. 20-án bejelenti, hogy:

„Fővárosi felolvasáson vesz részt Babits Mihály áll. főgimnáziumunk jeles tanára, a neves fiatal poéta. A Nyugat c. szépirodalmi lap rendezi a felolvasást, amelyen az előkelő nivón álló programban Babits Mihály... fog szerepelni, mégpedig nagyon szép honorárium élvezése mellett, tehát nem a régi módi szerint: csupán a dicsőségért, hanem kellő anyagi ellenszolgáltatást is nyerve. Babits tegnap, szombaton utazott Budapestre, honnan bizonyára újabb babérokkal tér majd vissza közénk.”

A következő számban (febr. 27.) már a pesti előadás hatásáról számol be:

„Babits óriási hatást ért el. A Klasszikus álmok, Két nővér, Csipkerózska, Lent a csöndes alvilágban c. verseit frenetikus tapssal fogadta a közönség. Reméljük, hogy e szép verseket lapunk olvasói elől sem zárja el Babits Mihály, hiszen közöttünk él, így Fogaras is részt vesz az ő dicsőségéből.”

Ápr. 17-én arról tudósít, hogy a Fogarasi Magyar Dalegylet pünkösdkor hangversenyt ad Rákóczi emlékére. „Rákóczi korával fog foglalkozni a prolog is, amelynek tartására a rendezőségnek sikerült Babits Mihályt megnyerni...”

A május 8-i számban „A Nyugat anzikszai” című közleményt olvassuk. A lap büszkén hivatkozik arra, hogy „városunk társadalmának egy jeles tagja, az ismert poéta: Babits Mihály áll. főgimn. tanár egyik első helyet foglalja el a Nyugat gárdájában.”

A november 27-i számban Szid. jegyű cikkíró számol be Babits „*Modern impresszionisták*” c. szabadlíceumi előadásáról, amelynek teljes szövegét folytatásokban közli a lap. „Múlt szombat este (nov. 20) a hangulatok estéje volt. Költő beszélt nekünk, művészetről beszélt nekünk. Költői nyelven művészi meglátásokat és megérzéseket közölt velünk. Babits úgy mondta el nézeteit a művészi irányokról, hogy inkább éreztetette, végigtapasztaltatta velünk, inkább a képek és versek hangulatát öntötte belénk, semhogy tanítani akart volna. Babits tudását Babits a költő adta elő. Szívesen hallgattuk a költőt akkor is, amikor tanított. A képek rajza, a versek ritmusa, a felolvasó hangja egybeforrt, eggyé olvadt — a szuggesztív teljes volt. A terem kivilágosodott, az elhallgatott lelkes taps üdvözli, eltávoznak, de a lelkünkben még sokáig ott zsongnak az est impressziói.”

Az 1911-i évfoljamban is gyakran találkozunk Babits névvel, tehetsége s munkái méltatásával.

Febr. 26-án beszámoló az áll. főgimnázium febr. 23-i műsoros estélyéről. Egy ötödikes diák szopránszólót énekelt. „Goethe Der Fischer c. versére Hauptmann dallamos zenét írt és ezt élvezték a meglepő szép szólóénekekben. A szöveget gimnáziumunk nagytehetségű költő,

tanára, Babits Mihály fordította magyarra. Valóban kár, hogy a kiváló fordító, közbejött betegsége miatt, nem lehetett jelen fordítása nagyszerű előadásán...”

Az ápr. 2-i szám hosszabb ismertetést közöl Babits második verseskötetéről: *Herceg, hátha megjön a tél is!* A névtelen cikket vagy Halmy Gyula, vagy valamely másik tanártársa írhatta.

Néhány részlet:

„Ez kissé különös címe Babits Mihály helybeli főgimnáziumi tanár az immár ország-szerte ismert költő, új, most megjelent verskötetének...”

Végiglapozva a kötetet, a hangulatok változatosságát, az érzelmek előkelőségét és a gondolatok finom szövedékét csodálja az ember. Egy sajátos, erősen egyéni lírai természet megnyilatkozásai e versek. Aki Babitsot ismeri, tudhatja, hogy visszavonult, jelentősebb külső események nélkül való, mondhatni szürke életet él. De úgy látszik, és e kijelentésre versei jogosítanak, annál gazdagabb, annál változatosabb a belső élete. Egy folyton hullámozó kedély, egy folyton tépelődő, elmélkedő, szemlélődő, befelé tekintő lélek táruul élénk verseiben...

Babits költészetének ismertetésében hangsúlyoznunk kell, hogy ő nemcsak költő, hanem tudós is. Nagy filozófiai, irodalmi és művészeti műveltsége van. Hisz, hogy egyebet ne említsünk, ő ismertette nálunk elsőnek a Nyugatban Bergson, a franciák jeles filozófusának rendszerét; gyönyörűen fordított részleteket Dante-ből, ismételten tartott felolvasásokat a művészetről, főleg a festészetről. Innen azután egy-egy versében sajátos metafizikai okoskodás csillan fel. Majd a képzőművészet, a festészet egy-egy kellemes reminiscenciája üti meg fülünket... Babits jól ismeri a külföldi és antik népek irodalmát, kitűnően tud görögül és a népek e leggazdagabb, legművészibb irodalmával kiváló előszeretettel foglalkozik...

Két éve jelent meg Babits első verskötete. Sokszor és különféleképpen írtak azóta róla, gyakran parodizálták: akadtak elkeseredett ócsárlói és lelkes bámulói. Kiknek van igaza e kettő közül, a jövő fogja eldönteni. Egy dolog azonban már most is kétségtelen: híre egyre nő. Verseiből már több látott napvilágot német fordításban... Mi, kik személyes ismerősei vagyunk, költeményeinek irodalmi értékelésébe nem bocsátkozunk, csak azt az egy körülményt akarjuk hangsúlyozni: első kötete talán merészebb, forradalmibb; a mostani kötet versei azonban kialakultabbak, kiforrottabbak, előkelőbbek, mondhatnánk, bármennyire paradoxnak hangzik is, klasszikusabbak. — Azonban mindezek bővebb kifejtését szakavatott kritikusokra bizzuk. E vázlatos és hiányos ismertetésünk célja csak az, hogy olvasóinknak figyelmét, kik Babitsot a lapunkban megjelent verseiből, tárcáiból, szabadlíceumi előadásaiból ismerik, új verskötetére felhívjuk. Úgy véljük, ezzel tartozunk úgy a költőnek, mint a közönségnek.”

* Május 7: *A gyermekvéddő liga matinéja*. Műsorszámai közt: „Babits Mihály, nagyhíré költőnk olvas fel verseiből... Babits Mihály híre ismertté teszi Fogaras nevét is, mert magunkénak vallhatjuk őt, a kiváló költőt...”

Ugyanezen május 7-i számban a Hírek közt az alábbi közlemény:

„*Babits ünneplése*. Kedves kis epizód játszódott le a színházban, a búcsúelőadáson, május 4-én. Hidvégi Ernő ugyanis Raffai szavaleletét akarva bejelenteni, elmondta, hogy az ő kabaréin Raffai Babits-verseket szokott szavalni. Amikor azonban megtudta, hogy Babits Fogarason van, és a közönség soraiban ül, semmi áron sem volt rávehető, hogy Babits-verseket szavaljon, mert — úgy mond — nem merné hódolata illetően bemutatásával a költő esetleges kritikájának kitenni magát. Hidvégi, aki szintén nagy Ady- és Babits-imádó, felemlítette, hogy milyen nagy kitüntetés az Fogarasra, hogy egy Babits Mihályt vallhat a magáénak. Még tomboló taps zúdult fel és a közönség lelkesen ünnepelte a jelenvolt kiváló költőt.”

Végül augusztus 20-án Halmy Gyulának és lapjának meglehangú búcsúja az Újpestre áthelyezett Babitshoz:

„*Áthelyezés*. A hivatalos lap legutóbbi számából olvastuk, hogy városunk egyik leg-kiválóbb lakóját, az országszerte ismert nevű költőt: Babits Mihályt az újpesti áll. főgimnázium-hoz helyezte át a vall. és közokt. m. kir. minisztérium. Ezzel az áthelyezéssel Babits Mihály az ország fővárosába került, ahol rendkívüli tudása és képzettsége széles teret talált és ahol — az irodalmi központban — kiváló és eredeti költészete is jobban érvényesülhet. Fogaras társadalma egy nagynevű költőt, a felolvasóasztal elragadó tehetségű szereplőjét veszti el, az áll. főgimnázium pedig egyik sokoldalú képzettségű, szeretetreméltó, valóságos „élő lexikon”-ját nélkülözi Babitsban, aki úgy is mint kartárs, úgy is mint az ifjúság nevelője általános szeretetet vívott ki magának. Lapunknak mindenkor büszkesége, hogy Babits Mihályt munkatársai között láthatta és éppen ezért a mi veszteségünk a legnagyobb Babits távozásával. Reméljük azonban, hogy a fiatal költő óhaja beteljesedjék, a fővárosba kerülve, csak ezután fogja meg szélesebben, még ragyogóbb fantáziával kibontani szárnyait, és így nincs helye a mi veszteségünk emlegetésének. Öszinte szívvel mondunk istenhozzádott lapunk kitűnő munkatársának, és kívánjuk, hogy mind beteljesedjék az a sok szép terv és remény, amit ez az áthelyezés fakasztott.”

A kis helyi lap Babits távozása után is tovább ápolta a költő emlékét, mindaddig, míg Halmy Gyula szerkesztette. Utóda, a megyei levéltárnok, többé már nem „társadalmi és irodalmi”, hanem „politikai lapot” csinált.

Egészítsük ki e főljegyzéseket a helyi lap azon számainak lajstromával, melyekben a szerkesztő Babits verseit „Olt-ország” olvasóközönségének is bemutatta. Mint ahogy Szekszárdon és Szegeden, Babits itt sem idegenkedett a „vidéki” sajtótól. Költőnk az ifjúkori emlékezés kegyeletével évtizedeken át megőrizte a helyi újság néhány számát, mely az ő verseivel dicsekedhetett.

Babits-versei a *Fogaras és Vidéke* hasábjain:

1908. okt. 18. *Hegeso sírja, és Memento.*

nov. 8. *Turáni induló.* (Névtelenül, de a következő számban, a sok oldalról jött érdeklődésre közli, hogy Babits Mihály írta, „a rokonszenyes fiatal poéta”.)

dec. 13. *Theosophikus énekek.* 1. Keresztyén. 2. Indus.

1909. jan. 3. *Fekete ország.*

jan. 24. *Vásár.*

febr. 21. *Anyám nevére.*

márc. 14. *Itália.*

okt. 10. *Pictor Ignotus.*

1910. ápr. 3. *Tavaszi előtt.*

1911. máj. 28. *Egyedül... messze...*

1912. febr. 11. *Örökségem.* (Anyám nagybátyja régi pap...)

ápr. 14. *Örökségem.* (Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni...)

Tanítványai. Babits három éven át működött Fogarason.

1908 szeptemberében az V. osztály főnökségével bízták meg, és ezt az osztályát mindhárom éven keresztül vezette, két szaktárgyának: a magyar és latin nyelv- és irodalomnak tanításával. De néhány órát más osztályokban is elő kellett adnia, hogy kijöjjön a kötelező heti óraszám. Így két alsó osztályban történelmet, aztán egy évig görögptől irodalmat, az utolsó hónapokban pedig görögöt is tanított, kezdőknek.

A *Haláljait*ban (Epilog, 5. fej.) ezt a megjegyzést olvassuk: „Imre, mint tanár, kicsi osztálya békáján próbálgatta a Bölcsesség kormányrúdját...”

Valóban, a gondjaira bízott osztály a legkisebb létszámú osztályok közé tartozott. Ez az osztály 45-ös létszámról egy-két év alatt morzsolódott le 30-ra; ennyien voltak, amikor Babits átvette őket. A VI. osztályt közülök már csak 22-en járták, s a VII-ben számuk mindössze 16; 1910—11-ben ez volt az iskola legkisebb osztálya. A létszámnak pontosan felét tették a román fiúk; számuk az V. osztályban 14, a VI-ban 11, a VII-ben pedig 8.

Általában közepes kis társaság volt. Minden más osztály dicsekedhetett két-három kitűnő tanulóval, kiknek nevét az Értesítőben vastag betűkkel szedték. Babits osztályának csak az első évben akadt egy eminens diákja, a másik kettőben senki sem kapott színjeles bizonyítványt. Babitsról közismert dolog, hogy szigorú tanár volt, és ez itteni osztályzatain is megállapítható.

Babits ismételten nyilatkozott (a *Haláljait* Epilogjában és többször idézett visszaemlékezésében) fogarasi fiairól, kik három éven keresztül az ő osztályfőnöki vezetése alatt nevelkedtek. Nem tudom: a más gimnáziumokban keze alá került diákjairól vannak-e hasonló nyilatkozatai? (*Timár Virgil fia* c. regénye külön tanulmány a tanár és tanítvány meghitt barátságáról) — de ismerve tartózkodó természetét: közlései fokozott figyelmet érdemelnek.

Regényében meghatározott szeretettel szól tanítványairól: kicsikről, nagyokról egyaránt, kiknek sorában magyar, román és szász egyformán akadt. Szemükben felismerte a sugárt, „ami lelket lélekhez köt...” Kiélvezve „a gyönyörű hosszú öszoeket”, még októberben is a főtéren cukrászda teraszán reggelizik. „E reggelek frissek voltak — írja — s hangosak, mint a dobszó. Imre diákjai most mentek iskolába: a rács mögül beköszönve s rámosolyogva ifjú tanárukra. Így ringott ő ilyen reggeleken, a mosolyok sugárhálójában, a havasi nap alatt.”

Szeretete a humanista meleg érdeklődésével párosul, amikor román diákjainak küzdelmes életét is kezdi megismerni. „A gyertya becsét a sötétség méri — írja regényében; s bizony nagy dolog a művelődés gyertyájának lenni a zord barbárságban, hol még a kémény is ritka fényűzés, s törpe, nyomott putrik ajtónablakon át okádják a füstöt a mezőkben. E füstös putrikban emberek élnek, születnek és meghalnak. Innen jönnek a kis félvadak is a nyomorú tömegszállásokba, hol hármassával alusznak egy ágyban, s minden táplálékuk a puliszka, amit apjuk egyszer egy héten, a vásárkor, behoz. Kíéhezve, sápadtan, ősfényű szemekkel: Imrus szerette bennük a friss erőt, anyagot, szűz szomját... Óh ha lelkéből, magányos lelkéből, legalább e naiv és éhes lelkeket táplálhatná...”

Újabb tíz év múlva, már élete végefelé, *Fogarasi c.* cikkében ismét kiárad szeretete: „Sokszor beszélgettem tanítványaimmal, a fogarasi gimnázium vézna növendékeivel, akik

ezekben a házakban születtek, vagy még messzebb, még eldugottabb falvakban, mert végéretlen területen Fogaras volt az egyetlen város, egyetlen iskola. Meglátogattam szállásaikat, ahol hármával-néggyével aludtak egy vackon s egész hétig éltek az ablakközből dugdosott hideg puliszkán, amit apjuk a hetivásárkor behozott számukra; soha hűsféle, soha meleg étel!... Jámbor fiúk voltak, csodálatosan friss memóriával. A felsőbb osztályokban többnyire belőlük került az emínsen s nem a magyar tisztviselőcsemetékből, akik elbizakodtak úrvoltuk s anyanyelvük előnyeivel s inkább a labdával törődtek. Szerettem ezeket a fiúkat, noha volt bennük valami idegenszerű; szerettem... az elhasználatlan népi energiát, amit bennük éreztem... Szóval szerettem a tanítványaimat s örültem, hogy segíthetem őket művelődni..."

A diák-szállások úgye az iskola igazgatóságának is állandó, megoldatlan problémája volt. A megyeszékhelyen felépült a szép, modern „kulturpalota”, de semmiféle gondoskodás nem történt a tekintetben, hogy a környező falvakból odaigyekvő gyerekeket valami internátusban lehessen elszállásolni. Diák-otthonnak híre-nyoma sem volt a városban. A falusi gyerekek családoknál béreltek szobát, lehetőleg minél többen egyet, mert így a költség jobban megoszlott. A fogarasi Értesítőknek évente megismételt állandó fejezete volt a vidéki szülőkhöz és a helyi szállásadókhoz intézett szigorú figyelmeztetés az egészséges, világos, tiszta stb. lakásokra vonatkozólag. Az „Egészségügy, életrend” c. fejezetben ezeket olvassuk: „A tanulók egészsége érdekében az igazgatóság a következőket kívánja meg: 1. A tanulók lakásai világosak és jól szellőztethetők legyenek. 2. Egy rendes (20—25 négyzetméternyi terjedelmű) szobában legfeljebb négy, egy kisebbben legfeljebb három tanuló lakjék. 3. Minden tanuló feltétlenül külön ággyal és annyi ágyneművel legyen ellátva, hogy azt havonként kétszer kicserélhesse...” stb., stb. Idővel aztán rájött az igazgatóság, hogy a kegyes intelmek önmagukban semmit sem érnek. Az első világháború végefelé megjelent Értesítők már rezignáltan ismerik be, hogy: „Tanítványaink nagy része vidéki, szegény szülők gyermeke; megfelelő ellátási díjat nem képesek fizetni, így elhelyezésük, gondozásuk, házi nevelésük s ellenőrzésük tekintetében nagyobb igényeket táplálni alig lehet.” — A humanista Babits meleg részvéte és az Értesítők száraz adattára teljesen egybevág!

Nemcsak a tanár nyilatkozatait bírjuk tanítványairól. Babits levelestárában a tanítványok szeretet-nyilvánításának emlékei is megtalálhatók. „Hálás osztálya” a gimnáziumot ábrázoló képeslapon üzeni Újpestre, 1911 szeptemberében, hogy: „Az első előadási napon szeretett osztályfőnökére gondol.” Az elárvult fiúk egymásután írják alá a nevüket: Buzeczky Ernő, Schul Náthán, Román János, Steiner József, Brandschott Dezső, Hofer [Jenő] Miklós, Deutsch Vilmos, Hódy Károly, Peptea György, Fazakas Gyula, Turcu Titus, Gabor Aurél, Gavra Sándor. A létszám nem teljes! Hiányzik három románajkú tanítványának neve. Czecz János, Helmu Péter és Maier János úgy vélték, hogy kurta aláírás helyett hosszú levélben kell kifejezniük érzelmeiket. Egyidejűleg (1911. szept. 13.) levelet írtak tehát: „A szeretett tanárunktól és kedves osztályfőnöküktől elválni oly nehezünkre esett, — írják, — hogy az a szerencsétlen nap (Június 26) [az utolsó együttlét napja] kivéhetetlen marad szívünkben.” Hűségesen beszámolnak arról, hogy „a tanár úr tárgyait [ti. a magyar és latin órákat] Krebsz és Albert tanár urak vették át.” Pontosan referálnak az önképzőkori vezetőség megválasztásáról is. Többek között csipősen megjegyzik, hogy: „P... a főjegyző. Elképzelheti-e a tanár úr az ő jegyzőkönyveit? Bár csak íráshibák lennének!...” Fontosnak tartják volt osztályfőnöküknek tudomására hozni, hogy „az egész osztály gavallérrá lett: látogatjuk a tánciskolát mind, ámbár elég drága!” És végül: „Még egyszer megfogadjuk, hogy a tanár úr oktatásait követni fogjuk...” Keltezve: „Egy kis szobában [melyet valószínűleg hárman együtt béreltek], a lámpa pislogó fénye mellett...”

A tanév végén, május közepe táján az osztály (most már az egész osztály együtt!) tudatja volt osztályfőnökével, hogy: „A vizsgán mindannyian átestünk, nem buktott senki.” Szorgalmasan készülnek az érettségire. Nem akarnak szégyent hozni egykori osztályfőnökük nevére!

A levelezés nem egyoldalú! Babits szorgalmasan válaszol diákjainak úgyszólván minden táviratára, levelére és üdvözlő lapjára. Az egész osztálynak ünnep, amikor Babitstól választ kapnak.

A mester és a tanítványok között a kollektív üzenetváltások mellett egyéni levelezés is folyik! Jeles és elégséges osztályzatú diákjai egyforma bizalommal s meghatottsággal fejezik ki hálájukat. Az osztály legjobb tanulója e szavakkal járul mesteréhez (1912. okt. 17): „Szeretett tanár úr! A háláérzet és őszinte tanítványi szeretet arra készít, hogy levélben fölkeressem. Csak most látom és érzem, hogy mije volt a tanár úr annak az osztálynak, melynek én is tagja voltam. Nem túlzok, ha azt mondom, hogy nem minden apa neveli oly odaadással saját gyermekeit, mint ahogyan azt szeretett tanár úr tanítványaival tette...”

De az „elégséges diák” vallomása sem kevésbé jellemző annak a meghitt légkörnek érzékeltetésére, amelyet a fiatal Babits „kis osztályával” három év alatt kialakított: „... Az életre vonatkozó útmutatásait sohasem fogom elfelejteni... Tanár úr megismert engem, pedig

csak gyöngéimet láthatta a padok között, de érző szíve eltalálta azt az alkalmat, amelynek hatása alatt magához fűzhetett egy rajongó ifjú lelket. Ha minden tanár ilyen volna és ha még sok ilyen szív volna az életben, — igazán boldog volna az élet...” (Fogaras, 1911. okt. 7.)

Ezek a levelek nem tartoznak a sablonos hála nyilatkozatok közé, amilyeneket kisebb-nagyobb számban minden tanár elkönnyvelhet. A tanító és a tanítvány közti kapcsolatot átmelegíti az a „sugár”, melyet Babits élete végéig annyi gyöngédséggel emleget! A szemelvények azt mutatják, hogy a „szigorú, hűvös” Babits és három éven át vezetett osztálya között tanártársai által sem ismert meleg, családias kapcsolat alakult ki. Ezt a szívélyes viszonyt Babits és felsőosztályos tanítványai között — a tanár tiszta, nemes hivatásadata mellett — talán a csekély — alig tízesztendő — korkülönbség is elősegítette. Ő maga enged erre következtetnünk, amikor följegyzi regényében, hogy : „Tanítványai nem sokkal fiatalabbak nála...”

A Valóság és a Költészet sajátos egybeolvadására Babits regényei különösen érdekes példák. A fogarasi tárgyú regényekben három ottani diákját névszerint is szerepelteti. (Az „álmovilág”-ba süllyesztett emlékekből-e? vagy a gondosan megőrzött tanári noteszből, illetőleg nyomtatott Értesítőkből? esetleg az osztály üdvözlő képeslapjairól? — ne firtassuk!)

A *golyakalifa* legelső fejezetében találkozunk egy Hódi Karcsi és egy Fazekas nevű diákkal. Jellemzésük teljesen életszerű. Mindkét diák — a leírásnak megfelelően — „egész közönséges fiú” volt; a nyomtatott Értesítők szerint is mindvégig gyöngé tanuló.

A *Haláltfiai* Epilogjának 7. fejezetében viszont egy Negrea Demeter nevű román fiú példáján szemlélteti az „erdővári” tanári kar nacionalista és humanista felfogásának megoszlását. „Negrea Demeter a legjobb tanuló” — olvassuk a regényben. S az 1910—11. évi Értesítőben a VIII. osztály névsorában, vastagbetűs szedéssel, az osztály két színjeles diákja közül az egyik „Negrea Demeter gk. etm. ö.” (görög katolikus, egész tandíjmentes, ösztöndíjas); majd az érettségi vizsgálatot tett tanuló névsorában is ezzel a megjegyzéssel szerepel : „jelesen érett s tanári pályára készül”. Egy későbbi értesítőből megtudjuk, hogy az első világháborúban mint hadnagy elesett...

Nem akarok messzemenő következtetéseket vonni ezekből a kiragadott példák közül. Mégcsak cáfolni sem kívánom Babitsnak a *Haláltfiai* végéhez csatolt óvatos megjegyzését, amely szerint : „Ez a regény csupa költemény, képzelt szereplőkkel...” Célom nem volt több, mint puszta adatok, tények és közvetlen emlékezesek nyomán párhuzamot állítani az „élet és irodalom” között, melyeknek egységét Babits előttem, élelőszóval is oly makacsul tagadta — ellentétben egyik tanulmánykötetének címével! E párhuzamokat hasznosítani — elfogadni vagy elvetni — egy részletesebb elemzés feladata.

Az „erdővári” választás. A nemzetiiségi kérdés megoldásának, közigazgatási kezelésének két módja van : egyik az erőszak, másik a megértés politikája. A *Haláltfiai* Epilog-jának néhány fejezete e két felfogás ütközéspontjait ábrázolja.

A 9. fejezet egy választási véres jelenetet örökít meg : egy foszlányt az „elsüllyedt” évek emlékképeiből. Bármennyire hangsúlyozza a költő regényeinek „képzeletbeli” világát, s bármily makacsul igyekszik megtagadni írásaink élményszerűségét : bizony ez a fejezet is egy kiszakított lap Fogaras történetéből! Inkább napló-, mint regény-részlet, mely egymagában is meggyőzően bizonyítja Babits elvont ars poeticájának és realista gyakorlatának nagy ellentmondását!

E választási epizód elevenen él gyermekkori emlékeim között, s így könnyűszerrel összeállíthatom a regényrészlet hiteles történetét.

Az 1910. májusi választásokról az egykorú sajtó is úgy emlékezik meg, hogy ez az „alkotmányos küzdelem” erőszakosságban túlszárnyalta az összes addigi képviselőválasztásokat. (L. pl. a Pesti Hírlap 1910. május 21-i vezércikkét!)

Fogaras megyének a századfordulón egy magyar és egy nemzetiiségi képviselője volt. A felső kerület a magyar, az alsó kerület a román nemzetiiségi képviselőt küldte a parlamentbe. 1892-től 1910-ig Mikszáth Kálmán volt Fogaras felső kerületének képviselője. Mikszáth közel két évtizeden át egyetértésben, barátságban működött együtt az alsó kerület román nemzetiiségi képviselőjével, Serbán Miklóssal.

1907-ben kezdődik a Babits regényében is gúnyosan emlegetett „erős kéz”-nek — igazában az erőszakos kéznek — politikája, amikor a kormány a megye élére egy huszonnyolcéves „törtető, fiatal főispánt” állított. Ennek túlbuzgósága annyira ment, hogy az 1910-i választásokon tulajdon apját, a volt belügyi államtitkárt, Széll Kálmán miniszterelnök öccsét akarta felléptetni. Ez az eljárás világossá teszi azt az eddig homályos és szinte érthetetlen körülményt, hogy miért kellett Mikszáthnak — éppen jubileuma hónapjában! — új kerületet keresnie — Máramaroszigeten...

A „Fogarasi és Vidéke” 1910. április 27-i számából értesülünk e választási harc előzményeiről. Itt olvassuk a főispán apjának : Széll Ignác v.b.t.t., ny. belügyi államtitkárnak

méltatását és képviselői jelöltségét. De ugyaninnen értesülünk arról is, hogy ez a kombináció — éppen a jelölt személye miatt — igen határozott ellenzésre talált a nemzetiségi lakosság körében. A kormánypárt számolt azzal, hogy „ha a nagyérdemű jelölt a fennálló viszonyok között [1] nem vállalja el a jelölést, újabb jelöltről kell gondoskodni”. A közvetlenül a választások előtt visszalépő Széll Ignác helyére aztán Werner Gyula jelöltsége került. Werner Gyula regényíró volt, Jókai gyöngye epigonja, akinek munkáit azonban („Megvirrad még valaha...” stb.) a századfordulón szívesen olvasták. A megyeszerte föllángolt tüntetések tulajdonképpen nem is az ő személye ellen irányultak, hiszen a fővárosból az utolsó percben leküldött Werner Gyula mint politikus ezen a vidéken teljesen ismeretlen volt; ellenben szóltak annak az erőszakos politikának, amelynek szolgálatába szegődött.

A véres választás történetét a helyi lap májusi számai következőképpen adják elő: Május 21-én dr. Werner Gyula képviselőjelölt tíz kocsiból álló kíséretével körútra indult, hogy bejárja a fogarasi választókerület községeit. Két község, Reusor és Illény diadalkapuin nem tudott bevonulni, mert útját állották a környék lakói. Werner Gyula megakadályozta a csendőrség közbelépését, s kíséretével együtt visszatért a megyeszékhelyre. Ellenben egy harmadik községben, Marginenben összetűzésre került a sor. A csendőrök belelőttek a felizgatott tüntető tömegbe, és a sortűznek öt halálos áldozata lett. A lakosság most itt, a felső kerületben is — ezúttal először — román nemzetiségi képviselőt választott. A margineni véres eseménnyel a fővárosi sajtó is napokon át foglalkozott. (L. a Pesti Hírlap május 21., 22., 24. számait.) A véres sortűz megpecsételte az erőszak politikáját, s Fogaras földjén megszűntette a több évtizedes egyensúly-helyzetet. A főispán május 25-én sürgősen fáklyásmenetet rendeztetett magának, s erőszakos intézkedésekkel igyekezett elhárítani a felelősséget. A „halálfiat” pedig vakon meneteltek tovább végzetes útjukon...

Babits regénye szerint: „...a törtető, fiatal főispán ragaszkodott hozzá, hogy új [1] jelöltje éppen Bethlenben tartson nagy programbeszédet. Bethlen szélén diadalkaput állítottak, s szigorú csendőröket a szalagok mellé... A csendőröknek elvi parancsuk volt, a főispáni ambíció és erély jegyében. Háromszori figyelmeztetés, s aztán háromszori fegyverhasználat... Így lett az elvből váratlan gyakorlat. Az eredmény pedig: az első nemzetiségi követ Erdővárról...” (vagyis Fogaras felső kerületéből...) A fejezetnek ez a részlete némileg módosított, mert a Fogarashoz egészen közelfekvő Bethlen községben nem volt fegyveres beavatkozás. Az sem valószínű, hogy Babits (a regény Sátorczy Imréje) szemtanúja lett volna ennek a sortűznek. Marginen község ugyanis nem Babits megszokott, nyugatra tartó sétatúja felé, nem Fogarashoz, hanem Bethlen felé fekszik, hanem a várostól délre, mintegy tizenöt km távolságra. De Babits az egész Fogarasi megyéből — a városon kívül — a közeli Bethlen községet ismerte legjobban; költői szabadsággal élve, ennek nevét örököltette meg tehát Marginen község helyett. Szemtanúja lehetett a bethleni diadalkapu megtépázásának, de a sortűz szemtanújává már önkényesen tette meg regénye hőst — önmagát.

A *golyakalifában* megörökített jóbarát öngyilkossága mellett ez a véres választás is nevezetes eseménye a fogarasi éveknek. Az „erdővári” választás gyilkos sortűze másfél évtized múlva is mint szörnyű látomás villan föl előtte, s Memento-ként zárja nagy nemzedékregényének körképét.

„Sugár”. A költőt egy idillikus szerelém-mel is megajándékozták a fogarasi évek.

Erről a szerelemről tanártársai sem tudtak, egyedül feleségének beszélt róla. Török Sophietől hallottam, hogy Babits titokzatos kedvese: egy fogarasi cukrászasszony volt, és a költő egyik legszebb verse, a *Sugár* című, ennek a szerelemnek extázisában született.

Próbáljuk meg e töredékes adatok és a költő rejtett vallomásai alapján főlvázolni az idill történetét.

A *Halálfiat* Epilogjának 7. fejezetében Babits „Erdővár” komor képei közé egy szokatlanul derűs hangulatot sző. A „mosolyok sugárhálójáról” ír, amelyben regényhőse valósággal „ringott, a havasi nap alatt”. A sugár, „ami lelket lélekhez köt”, csak „apró tanítványai szeméből röppent olykor felé; meg egy naív, szőcske cukrászlány szeméből, aki a főtéri szász cukrászdában minden reggel elébe tette a bivalytejes kávé...”

A költő, sőtét tónusú társadalmi regényének írása közben, észrevétlenül belefeledkezik a távoli múltból fölcillanó emlékeibe:

„— Ach, der Kuckuck! — mondta a friss német lányka, durcás kacérsággal minden bókra: amit sűrűn kapott a parlagi vendégektől. A cukrásznő, meddő nagy szász asszony, aggodalmas szemekkel kísérte lépteit, mintha egy bájos és veszedelmes párdúc mozdulatait kísérné: mert a csinos lány jó cégér a vendégek számára, de veszedelmes csáb a gazdának! A szász asszonyban titkos drámai összeütközés volt, üzleti érzeke és féltékenysége közt; míg Imre és a kis párdúc között félnék falusi idill fonódott, ezeit meg csak szemsugarakból: mert Imre nem tartozott a bókolo parlagi gavallérok közé. De kicsi kosztzon megél a lélek; s Imre talán maga se tudta, hogy miből él... noha a féltékeny szász asszony, ki a párdúc

szemeit figyelte, bizannyal észrevett valamit, és nem is bánta volna, ha... Biztos, hogy Imre megint élni kezdett, egészen naívu és öntudatlan, mintegy első halál után, pillangólélekkel, e mosolyok melegében... Ide kellett jönnie, az Ország és Kultúra legvégső határára, hogy felesélytelenül és egészségesen összemosolyoghasson egy naív szempárral: noha erre biztosan lett volna alkalma máshol is..."

Am ez az idillikus kép nem illett bele a generációs regény sötét kontúrjaiba. A költő tehát sietve hessegette el magától, azzal, hogy: „de ez már új regénybe való...” Sajnos, ezt az „új regényt” sohasem írta meg. Vázlatát mégis összeállíthatjuk.

A *Halálfiat* idézett szakasza az idill kezdetét: az ismerkedés körülményeit örökíti meg: ahogy a fogarasi főtéri Chyba-cukrászda szőnyeges, csipkefüggönyös szalonjában a félszeg fiatal tanár s a kacér kiszolgálókisasszony szem-beszéde indul.

A *Sugár* című költemény már a boldog beteljesülés ditirambusa: „Hogy bomlanak, hogy hullanak a fésűk és gyűrűs csatok: ha büszkén a tükör előtt bontod villanyos hajzatod!... Kályhában fellobo a láng, falon az óra elakad, ha büszkén a tükör előtt kibontod élő derekad.”

A vers címe — a meleg, cirogató, játékos szó: „sugár” — ettől fogva teljesen hozzátapad a szép cukrázskisasszony alakjához, aki a női társaságoktól addig valósággal menekülő fiatal költővel talán először ismertette meg a testi szerelem gyönyörét. Ez a libbenő, villanó, játékos szó — „sugár” — árulkodva vezet bennünket a „bájós kis párdúc”-hoz írt többi szerelmes vershez is, amelyeket most már szintén beleilleszthetünk az „erdővári” idill történetébe. A mágikus szót Babits egészen rafinált módon lopja bele ezekbe a szerelmes verseibe, hogy halhatatlanítsa kedvese szépségét, hogy — amint mondja — „Örök dolgok közé legyen híred beszótt”.

A „sugár” szó játékos ismétlődése, a testi szépség dicsérete, az érzéki mámor öröme, és főleg mozgás-képzetek („a bájós és veszedelmes párdúc mozdulatai”-nak számtalan változata): ezek az elemek halmozódnak a *Sugár*al közös ciklusba sorolható verseiben. (Könynyebb áttekintés céljából kiemeltem a ciklus jellemző szavait.)

Kedvesének testét drága lencséhez hasonlítja, mely „magába gyűjti mind a napsugárt”; s ha egyszer „*e drága test sírba omlik s e drága lencse eltörik*”: akkor sem szűnik meg varázsa, mert: „ami szép volt, a szépség sugára, a fény *sugár* kiszáll a légűr s bár emberszem nem látható sokára: a *sugár* megmarad, tán istenek javára. — Tán más csillagban boldogabb halandók felfogják majd utazó zenefényét évezredek múltán újra olvasandók *bűbájós tested* örök költeményét. Ó hadd reméljem más egek reményét, hová csak akkor ér a fény *sugár*, mely most hagyván el *tested szent edényét* [Vö. a *Sugár* c. versben: „*Csókedény!*”]: már csillagokról csillagokra jár, mint drága pára, mely *szent edényből* kiszáll.” (*Óda a szépségről.*)

Örök dolgok közé legyen híred beszótt c. versében Egyiptomba álmódja kedvesét, szfinkszinek, „*félig meztelen*”. — „Ajkadra s kebleid halmainak csücsára drága rubint a vér rejtetek futása fest s előlmi testeden az *ékszer*ek *sugára*: ó meddig *ékszer* és ó meddig *női test*?”

Kifogyhatatlan kedvese dús bájainak, kéjes mozdulatainak és vad szenvedélyének magasztalásában: „Dús nagy *kelyhekkel* nyílassz *karsú* száron, *kelyhekkel* és keblekkel, mint a rózsák, ó életem (szerelmem!), ó halálom, *valósult álom*, *álmodott valóság*. — Mint *drága macska holdhajlásu nyakkal* selyem karmokkal és ivor fogakkal *tép és cirógat*, és cirógat és tép...” (*Beloved, o beloved.*)

Mindazt, amit Török Sophie említett közlése nyomán a *Halálfiat* Epilógjából és a fogarasi versekből évekként ezelőtt kiolvastam, most legújában — egészen váratlanul — hitelesíti egy följegyzés, amely az írónő hagyatékából csak az imént került elő. Török Sophie *Keretes elbeszélés* címmel egy férfi és egy nő kölcsönös vallomását írta meg benne. Kéziratának nagy részét később megsemmisítette, mert nem kívánta átadni az utókornak azokat a lapokat, amelyekben novellájának asszonya tárta fel szerelmi múltját. De igenis fontosnak tartotta — és ezért hálások lehetünk iránta —, hogy megőrizze azt a részletet, amelyben a férfi mondotta el egy ifjúkori szerelmének történetét. Ezt a szerelmet — az elbeszélés szerint — még a feleség is „irigyelte” egykori, ismeretlen vetélytársnőjétől. Török Sophie följegyzéseinek ez a része naplószerű hűséggel őrzi a költő vallomását. Idézzük szó szerint:

„— Sosem szerettem senkit?”

— Egy kis cukrázlányt szerettem egyszer minden csepp véremmel. Régen volt az! Emmának hívták a lányt, hideg volt, ostoba és közömbös: de szép! Egy távoli kicsi városban voltam akkor, elzárva az egész világtól, ismeretlen, szegény gyáva fiú. Mindennap habos csokoládét ettem a cukrázdában, csakhogy őt láthassam. Éhes voltam az asszonyra, de nem mertem lopni magamnak, a fizetett csókot utáltam, ott vergődtem hát az illatos torták között, szememmel falva, míg kezem nem ért el. Vizenyős ideálokban is hittem, s Emma volt cukrozott álmaim királynője, a drága, az elérhetetlen. De egyszer rámosolygott — mily egyszerűen történt mindez! — s másnap már eljött a lakásomra. Tüzes fiatal must folyt bennem vér helyett, majd megfojtottam vesztett csókjaimmal, s oly könnyen megbocsátottam neki, hogy nem akar magasból imádott királynőm maradni. Szép teste mesebeli Eldorádó volt fiatal vá-

gyaimnak, s csókjaimat maga Lucifer sugallta, hogy mindennap új öröm gonoszságával szórakoztathassam kényes barátnőmet. Új, rafinált öleléseim megbotránkoztatták, mintha ez új szüzesség letörését jelentené, s testének minden foltocskáját csak könyörögve tudtam idegen örömök számára megnyerni. Csak túrt engem, dühítően közömbös, ostoba kis nő! Úgy utazott ismeretlen városba, hogy mégcsak nem is említette célját, s búcsúcsók nélkül hagyott itt engem, magános, szomorú kis hónapos szobámban. *Olyan egyedül voltam — sirtam is utána! s verseket írtam sugár szépségéről.* Visszagondolva kedves kaland, de ez sem legmélyebb titka életemnek...”

A boldog szerelem ditirambusai után a hidegen, közönyösen távozó kedvest sirató verseket, a kesergő szerelem emlékeit is könnyűszerrel fellapozhatjuk a fogarasi versek gyűjteményében. Egyik ilyen versének már pusztá címe nyílt vallomás: *Egy szegény magára maradt.* „Szívem magába szívott ezer illatot, ezerjő illat engem hogy elkábitott!... Virágok illatával tele bús fejem, virágok illatáról rád emlékezem, gyönyöröm aki voltál, most vagy bánatom, hogy tested vánkosára le nem nyughatom...” — *Vonaton* című versében élete „sivatag rónáján” keresi „a volt oázist”... „Ő veszte vagy hát régi kíncs? lehetsz feledve régi láz? Nem nem! kíncseskamrámba még meg kell lelnem áldott nyomát —” s egy „bús útítársnőjének aranyos homloka, lanyha fűrtje” — visszavezeti képzeletét a „szöszke cukrászlányhoz”...

Erősebb, valósabb ecsetvonásokkal mint e kesergő versek: Babits első regénye, *A gólyakalifa* is őrzi a magára maradottság fájdalmát. *A gólyakalifában* a lány alakja, arca nem olyan vonzó, mint a versekben és a visszaemlékezésből született *Haláltájiában*. De ez — Török Sophie idézett följegyzése nyomán — most már könnyen érthető! A lány, aki „pompázó, erotikus és pogány szépségével” teljesen fölkavarta a fiatal remete nyugalma: hidegen, közönyösen, búcsú nélkül állott odább. A faképnél hagyott szerelmes tehetetlen haragja az éppen akkor íródó *Gólyakalifában* tombolta ki magát. A költő ezúttal nem a lelkét sugárzózzonnal elborító boldog szerelmet örökíti meg. A szégyen, a düh, a bosszú sötét indulatát nyersen önti ki a közönyös és közönséges, a méltatlanná lett szeretővel szemben.

Igy válik az idill enyelgő lánykájából és a halhatatlan versek ihletőjéből *A gólyakalifában* „vörös kaszirosnő”, akit az író a regény kételtű hőse (Tábori Elemér) rosszabbik énjének, a züllött díjnoknak prédájául vet. Silvianak hívják, román származású. (Emma, a „sugár” — mint a *Haláltájiából* láttuk — német volt.) Szerepét persze teljesen hozzáidomította a regény fantasztikus meséjéhez. De Emma és Silvia így is egy törül fogant, *azonos szépség*.

A hitlen kedvest tehát *A gólyakalifában* szeretőket tartó „vörös kaszirosnő”-vé változtatta az író keserű indulata. Emléke „üldözte”, sokáig üldözte még... De amint teltek az évek, az idő elnyelte az indulatok sötét hullámain. Közel húsz év múlva, a *Haláltáji* írásakor, már kiengesztelődve: a kezdődő idill és a beteljesült boldogság derűjével jeleníti meg. Ez a vonzó, mosolygó kép aztán élete végéig elkísérte a költőt. Harminc év múlva, *Fogaras* című cikkében sem bír ellentállani az ígézetnek, hogy legalább egy mondatban meg ne említse a főtéri cukrászdát. — Most már tudjuk: milyen emlékképekkel társult nála e szó...

*

A feltárt adatok — visszaemlékezések, újságcikkek, hivatalos közlemények, levelek stb. — a Babits-szemelvényekkel egybevetve azt mutatják, hogy sokkal szorosabb összefüggések rejlenek élete és költészete között, mint eddig gondoltuk. Dehát ez realista költőnél, a Valóság költőjénél természetes és nem meglepő. Minél jobban, minél részletesebben megismerjük élete körülményeit, annál közelebb jutunk műveikhez. — A fogarasi évekkel kapcsolatosan is maradt még néhány megvizsgálandó kérdés.

MÓRICZ ZSIGMOND KISÚJSZÁLLÁSI DIÁKEMLÉKEI ÍRÓI ALKOTÁSAIBAN*

Móricz Zsigmond a középiskola nyolc esztendeje alatt három iskolának volt diákja. Tanult a debreceni és a pataki kollégiumban s végül a kisújszállási gimnáziumban. Írásainak még alaposabb ismerőjét is váratlanul éri, amint arról olvas, hogy a debreceni iskolát csak a harmadik osztály szabályszerű befejezte után hagyta el. Hiszen a „Légy jó mindhalálig” határos zárójelenetében úgy olvassuk, hogy Nyilas Misi annyi megpróbáltatásnak s keserű fájdalomnak szenvedése közben, II. osztályos korában elébb tanárai előtt, majd pedig nemeslelkű, jóságos mentora, Géza bátyja előtt is leghatározottabban kijelenti, hogy nem hajlandó tovább is a debreceni iskolában maradni.

Móricz Zsigmond életrajzának adatait még regényes alkotásaiban is a valósághoz leg-hívebben ragaszkodva szokta közölni, s ebben az esetben művészi célokból történt, hogy férfikorában, a proletárdiktatúra bukása után elszenvedett nagy keserűségét a „Légy jó mindhalálig” c. regényében tizenhárom éves korára, s így debreceni diáksága idejére vetítette vissza. A debreceni diákság egyébként élete fogytáig legkedvesebb élményei közé tartozott, s ottani tanuló éveire vonatkozólag, a „Légy jó” c. művében¹ hangoztatott rideg ítéletét egy évtized múlva a „Forr a bor”-ban ekképp változtatta meg: „Ma még állnak a régi diákcétusok a régi épületben, pár éve elvittem oda a feleségemet, hogy megmutassam neki diakkori életem tanyáját, ahova a szívem ma is olthatatlan szerelemmel visszahúz”. A „Légy jó”-ban hallható komor s fájdalmas szavak nemis Debrecen, hanem jórészt Sárospatakot illették. Sárospatakról szóló hírlapi cikksorozatában megírja, hogy „1896-ban mentem el ebből a kollégiumból, hármast fogaton (három szekundával), s a távozás oly megrendítő volt, hogy negyven év alatt elfeledve maradt még a tollam alatt is a pataki kor”. („Gyalogolni jó” Szépirodalmi Könyvkiadó 1952. 251. l.)

A sárospataki iskolában végezte a negyedik és az ötödik osztályt, s a hatodik osztály első harmadában (karácsonykor) kapott szomorú eredményű bizonyítvány annyira elkeserítette, hogy többet nem akart iskolába menni. A jó nagybátya, Pallagi Gyula, a kisújszállási gimnázium ifjú igazgatója éppen náluk volt vendégségben; megvizsgálta öccsének készségét, s ennek eredményeképp tanulmányai folytatása végett magával vitte a kis alföldi városba, Kisújszállásra. Itt fejezte be aztán Móricz Zsigmond középiskolai tanulmányait. A két nagy-hírű ősi kollégium mozgalmas élete után szokatlan érzés volt számára, hogy egyszerre csak a *porvárosi* kis iskola szűk keretébe szorítva folytatta tanulmányait. A „Forr a bor”-ban tett vallomása szerint „úgy érezte, mintha valami roppant nivósüllyedésben volna része a két híres és nagy kollégium után.”² Természetes, hogy Kisújszálláson új élettel kellett megbarátkoznia, s amint lélekben összetörve odaérkezett, a sok friss jelenség, változás is nemcsak erősen, hanem egyszersmind kedvezőtlenül is érintette.

S amikor szokatlan érzéseit a „Forr a bor”-ban ekképp szóba öntötte, számot ad arról a szándékáról is, hogy egy középiskola *fajképét* szándékozik megrajzolni, azzal a céllal, hogy rámutasson, milyen téves utakon járt nálunk a milléniumot követő években a középfokú oktatás.³ A „Forr a bor”-ban az író látszólag a porvárosi (kisújszállási) iskola képét festi meg. Ámde a „Légy jó mindhalálig”-ből s a sárospataki cikksorozatból egyaránt meg tudjuk állapítani, a két nagy iskolában is talált olyan nevelői s módszerbeli visszasságokat, amelyekre még férfi fővel is csak helytelenítő érzéssel, olykor pedig fájdalommal tudott visszagondolni.

* Cikkemben Móricz Zsigmondnak a következő műveit idézem: „Légy jó mindhalálig” Ath., É. n. (jelölése: L. j. m.), „Forr a bor” 1939. I. sorozatos kiadás, Ath. (F. a b.), „Gyalogolni jó”, Szépirod. könyvkiadó 1952. (Gy. j.), „Az Isten háta mögött”, Nyugat 1911. (I. h. m.), „Vidéki hírek”, Táltos 1917. „Bál” Az Est-lapok kiadása; (B), „Életem regénye”, Szépirod. könyvkiadó 1953. (É. r.)

¹ L. j. m. 280.

² F. a b. I. 50.

³ F. a b. I. 41.

Sárospataki múltjából talán azt fájlalta legnagyobb mértékben, hogy az egész kor, s így az ottani iskola is szemben állott az egyéni, az *individuális* nevelés gondolatával.⁴ Ahogyan sárospataki három szekundájának történetét elbeszéli, az elmélködő olvasóban felmerül az a kétség, vajon beszélgetett-e itt Móricz Zsigmonddal akárcsak egy alkalommal is valamelyik tanára iskolai órán kívül. A „Légy jó”-ban szintén megállapítja az író, hogy milyen furcsa is: „ott ül a tanár fent a katedrán és magyaráz s nincs más gondja, csak magyaráz, itt vannak a fiúk s ki figyel, ki nem, de egynek sincs más dolga, csak hogy itt legyen, mindegy az akár figyel, akár nem”.⁵ „...neki, oly ostobaságnak látszott az az egész tanulás: így tanulni, hogy feladják óráról-órára a leckét s a kihagyott mondatokat nem kell megtanulni...”⁶ A kis Móricz Zsigmondnak, instruktorkodása folyamán, már debreceni diákkorában is, voltak a tanítás terén módszerbeli törekvései, amelyeket szeretett volna Dorogi Sanyika tanításakor alkalmazni. Szája elfáradt, írja a „Légy jó”-ban, a sok kérdeztetés közben, mert felfogása az volt: „önkéntelenül inkább tett húsz kérdést, minthogy egyszer megmondjon valamit.”⁷ Amint tehát a „Forr a bor” lapjain oly sötét képet fest a porszállási (kisújszállási) gimnáziumról, ehhez nemcsak Kisújszállás adja a színeket, mert rajza típuskép. S célja nem is az, hogy elképzeltesse egy kisvárosi iskolának egyhangú életét, hanem mint írja, a humanista iskola leg-súlyosabb válságát akarja az olvasó elé tárni.⁸ Valójában a kisújszállási iskolához fűződnek ugyan az események, az ottani tanárok egyéniségét állítja elének, mert ebbe az iskolába járt legértettebb diák korában. S itt látta a gimnáziumi tanítás betetőződését.

Móricz Zsigmond a kiegyezés utáni háromnegyedévszázadnak sokféle kóros jelenségére mutatott rá, végighatolva a hibák gyökeréig. A középfokú oktatás fogyatkozásainak vizsgálata közben azonban sokkal több hibát tulajdonít az emberi gyarlóságnak, semmint a tanítási rendszernek. A középiskolák tanítása teljes diáksága idején az 1883. évi XXX. tc. rendelkezései szerint folyt. Amint Móricz Zsigmond az érettségi vizsgálatot letette, ez a törvény még mindössze 16 éve volt életben. Ennek a törvénynek 61. szakasza alapján megtörténhetett, hogy középiskolai tanárrá lehetett az, ki középiskolai tanulókora óta nyilvános középiskolában tanítást még csak nem is hallott.

Így aztán érthető, hogy a „Légy jó”-ban debreceni tanáraitól is megállapítja az író, hogy „a diákok közt úgy járnak, mint felsőbb lények: nem nevelnek, nem tanítanak, csak szerepelnek.” Móricz Zsigmond azonban — mint már említettük — nem kutatja, vajon ezekért a fogyatkozásokért teljes mértékben a tanárokat terhel-e a felelősség.

A „Forr a bor”-ban a középiskolának nemcsak általános hibáira igyekszik rámutatni, hanem ezenkívül még volt tanárainak emberi és pedagógiai arcképét is megrajzolja. Kiss Tamás „Móricz Zsigmond ifjúsága” (ITK 1954. 176.) c., szépen megírott, alapos cikkében ezt a kijelentést teszi: „Emlékei olyan elevenek, valóság-hűsége annyira köti, hogy a típusformálás eszközeihez is csak itt-ott nyúl.” Kiss Tamást, mint írásából megállapíthatjuk, főképpen Móricz Zsigmondnak a „Forr a bor”-ból Pétery Pista néven ismert osztálytársa tájékoztatta. (Valóban Pápay Pálnak hívják.) Idézi is Pétery — Pápaynak ezeket a szavait: „Móricz diákgregényei valóságosak és hitelesek, úgy az alakok, mint a főesemények; csak kisebb esetekben van bizonyos kisebb mértékű torzítás.”

Legyen szabad megemlítenem, hogy magam is a kisújszállási iskola diákja voltam. Két évfolyammal jártam lejjebb Móricz Zsigmondnál. Az értesítő-könyvekből látom, hogy Móricz Zsigmondot a kisújszállási iskolában töltött harmadfél év alatt tizenkét tanár tanította; ebből tíz nekem is tanárom volt. Eszerint a tanárok rajzával kapcsolatban magam is meg tudom állapítani, vajon arra törekedett-e Móricz, hogy — habár „kisebb mértékű torzítás”-sal is — hűségesen ábrázolja-e volt tanárait, vagy pedig típusképek alkotása volt-e célja. Mint már rámutattunk, Móricznak nem volt alkalma megvizsgálnia, hogy a középiskolai törvény fogyatkozásai milyen mérhetetlen következménnyel jártak az iskola életére, s vizsgálódásában nem jutott el a bajok végső okáig, s így a hibák gyökerét nem a tanárképzésben, hanem a tanárok személyében, az iskola munkájában kereste. Ámde maga is érzi, hogy közben egyszer-egyszer ellenkezésbe jut önmagával.

Az irodalomtörténet tanárát, Babarczy Istvánt (való nevén Szeremley Barnát), a nagy történészek és egyházi írók leszármazottját így jellemzi: „Nagyon derék ember, egész lényre csupa jószág.”¹⁰ Másutt pedig ilyképp nyilatkozik róla: „Ez a Babarczy neki rokonszenves volt, mert mégis tudós volt. Amit beszélt, arról lehetett érezni, hogy biztosan tudja.”¹¹ A „Bál”

⁴ Gy. j. 264.

⁵ L. j. m. 242.

⁶ L. j. m. 259.

⁷ L. j. m. 91.

⁸ F. a b. I. 41.

⁹ L. j. m. 29.

¹⁰ F. a b. I. 55.

¹¹ B. 87.

c. regénye elején részvétellel gondol rá, „hogy ez az okos ember hogy nem únja, hogy évről-évre ott tölti a vasárnapi délelőttiéit és még a legegyszerűbb fiúk által is lenézett önképzőkori kinlódások óre volt.”¹² A „Forr a bor”-ban ismerteti Babarczynak egy órai tanítását. „Ő az a tanár volt, aki túlmént a könyv keretein, mert maga is kutatót s megvoltak a véleményei.”¹³ „Misi volt az egyetlen, aki a tanárral vele ment és együtt örült s [az ő magyar nyelv] nem volt neki sem furcsa sem szokatlan.”¹⁴ A regény közléseiből az is kiderül, hogy Babarczy István is felismerte Mórícznak az irodalom iránti meleg érdeklődését. Egy dolgozata alá tett megjegyzés szerint Móríczt írását noha túlságosan részletezőnek, mégis jónak tartja, „hogyha ugyanezt összevonja és a gondolatokat tömöríti, akkor még jobb lenne...”¹⁵ (Nem tudom azonban elhallgatni, szemmel látható, hogy Móríczt nem pontosan idéz. Babarczynak helyes magyarságra törekvő gondos, finom fogalmazása bizonyára tömörebb és választékosabb volt, mint ahogy Móríczt velünk közli.) Ismerjük azonban Babarczynak egy teljes hitelességű bírálatát is mégpedig Móríczt érettségi dolgozatáról. „Ha kerül is benne egy kis „iuvenilis abundantia”, általában véve szép és szerkesztésében is sikerült dolgozat.”¹⁶

Görög tanárát Koós néven emlegeti Móríczt. Abban hűséges az elbeszélése, hogy ez a tanárunk legtöbbször maró gúnnyal, szürkálódással beszélt tanítványaival; egy helyütt azonban Móríczt ezekkel a szavakkal jellemzi: „kittűnő pedagógus volt, csak féktelen temperaméntumán nem bírt uralkodni, oly szelíd, szorgalmas nyugalommal dolgozott most a Torony András tudományának gyarapításán, hogy Misi a végén megbékült vele és semmi haragot, vagy ellenszenvet nem érzett vele szemben az óra végén.”¹⁷ Tanításának eredményéről sem lehetett mondani, hogy „még a nyolcadik osztályban sem volt köztük [tanítványai között] egy sem, aki latinul egy egyszerű mondatot ki tudott volna előszóval mondani.” Hatodik osztályos koromban lettem „Koós”-nak tanítványa. Vergilius Aeneisést olvastuk abban az évben. Amint feleléskor valaki 5–6 sort lefordított, utána el kellett mondani latinul ennek a szövegnek tartalmát. Az egyik számtantanárnak, Kotor Áronnak tanításában is megfigyelt Móríczt egy olyan mozzanatot, amely egymagában is igazolja, hogy jó didaktikus volt, s megvolt a módszere arra, hogy tanítványai a tanulnivalókat elsajátítsák. „Ezen az órán nem lehetett semmivel sem foglalkozni. Figyelni kellett, mert a tanár állandóan szemeltartott mindenkit s össze-vissza hívta fel a figyelt, hogy a saját füzetükben együttesen végezték számításokat folytassák.”¹⁸ A felsoroltak tehát még Móríczt szerint is sok tulajdonságuknál fogva lelkiismeretes, buzgó tanárok voltak, s így még az ő megállapításaival is ellentétben van az a kijelentése: „Negyven év múlva az író azt gondolja, hogy ezek közül a tanárok közül egy sem volt, aki méltó lett volna az állására.”¹⁹ Itt azonban újra meg kell jegyeznünk, hogy a nevelés kívánalmainak tanárai valóban nem igyekeztek megfelelni. Móríczt a fenti szigorú ítélete érdekes helyzetbe hozta. A „Forr a bor”-ban diákságának nyolcadik osztályát festette meg. Márpedig az illető tanévbéli értesítőkönyvből megállapíthatjuk, hogy osztályukat ebben az évben számtanra és természettanra nagybátyja, Pallagi Gyula tanította. (A regényben álnéven említett Kotor Áron az előző évben volt számtantanára, s Móríczt nyolcadikos korában ez a tanár már elkerült Kisújszállásról.) Minthogy azonban Móríczt művészi célja érdekében a tanári testület munkáját komor színekkel szándékozott festeni, nem tehetette, hogy nagybátyja tanári egyéniségét is kedvezőtlenül tüntesse fel. Ezzel ugyanis ellentétbe került volna a való igazsággal, mert Pallagi kiváló tehetségű s rátermettségű tanár volt. Emellett azonban még kegyetlen is lett volna nagybátyja emlékével szemben. Bizonyára érezte is helyzetének visszasságát; hiszen írói pályájának egész ideje alatt minden alkalmat megragadott, hogy olvasóit nagybátyjának kiváló tulajdonságaival megismertesse. Itt módja lett volna rá, hogy Pallagi tanári tehetségét is elképzeltesse, de lehetetlenne tette ezt számára az a törekvés, hogy fejtegetésének végeredményeként azt szándékozott hangsúlyozni, hogy ismertetett tanárai közül egy sem volt, „aki méltó lett volna az állására”. Pallagi Gyulának, a tanárnak, jellemképét nemes egyszerűséggel, hiven a tárgyilagos igazsághoz, megfestette az igazgatói tisztben méltó utóda: Szerelemly Barna.

Tudjuk, hogy Pallagi Gyulát írónk apja vitte el, a paraszti életből kiszakítva, a debreceni kollégiumba, s ott rövid idő alatt az első közé küzdötte fel magát. A nyolc osztályt pl. hat év alatt végezte el. Tanítással tartotta fenn magát, s amint Móríczt Zsigmond is ugyanebbe a gimnáziumba került, az első évben annak a családnak a körében lakott, ahol az előző időkben Gyula bátyja instruktorkodott. „Itt a Géza bátyja körül forgott mindig a szó, mert valaha itt lakott Török néminéknél, a fiúk mellett volt instruktorkor, mert egy osztályba jártak,

¹² B. 8.

¹³ F. a b. I. 55–56.

¹⁴ F. a b. I. 56.

¹⁵ F. a b. II. 146.

¹⁶ Irodalomtörténet 1955. 334.

¹⁷ F. a b. II. 49.

¹⁸ F. a b. I. 214.

¹⁹ F. a b. I. 68.

s Ilonka kisasszony nagyon-nagyon sokat tudott kérdezősködni róla.”²⁰ A jóságos nagybácsi unokaöccse életének minden válságos helyzetében ott terem segítőként. A tügyi (pthrügyi) népiskola első osztályában a kis Móríc Zsigmond „kérdező” tanuló lett. Történt, hogy Drofti Károly a ’bicska’ szót nem tudta sillabizálva elolvasni. A tanító ezért dühében a vízholdó dézsa rúdjaival úgy fejbe vágta a tanításban segítőjét, Móríc Zsigmondot, a „kis tanítót”, hogy ott nyúlt el a dézsa mellett, s úgy kellett két tanuló társának hazavinni.²¹ A megdöbbenet anyja a látogatóban éppen náluk levő Gyula bácsival indult a község házára, hogy fiacskájának szörnyűséges bántalmazása ügyében feljelentést tegyen. Odakerül nagybátyja Debrecenbe is, a lottó-jegy ellopása után keletkezett súlyos bonyodalmak szerencsés megoldásakor.²² A sárospataki három szekunda okozta siralmas hangulatban is ő vigasztalta meg a kétségbeesett családot, s ő igazítja helyes útjára unokaöccse további életfolyását.²³ Pallagi Gyulának kedves, szelíd egyéniségét Móríc Zsigmond igaz hálától áthatott írásaiiban többször is élénk vetíti. Egyetemi éveiről, szerelméről, házasságkötéséről, porvárosi (kisújszállási) társadalmi szerepléséről is bőven tájékozódhatunk írónk alkotásaiból. Megtudjuk aztán, hogy ez a nemes szívű, kiváló egyéniség egy előkelő állású embernek — anyagi jóállás következtében — oly nagy mértékben áldozatává lett, hogy ennek súlya egész életére elviselhetetlen terhet okozott neki. A kölcsön lefizetésének kötelezettsége ugyanis teljesen a kezességet vállaló Pallagi Gyulára hármlott.²⁴ Mivel pedig olyan súlyos összegről volt szó, hogy törlesztésére Pallagi Gyula még csak gondolni sem tudott, anyagi ereje mindvégig legfeljebb csak a kamatok fizetésére volt elegendő. Ez a szívét-lelkét emésztő, teljesíthetetlen anyagi kötelezettség ifjú szervezetét annyira megviselte, hogy 36 éves korában hűlésből eredő tüdőgyulladás ragadta ki az élek sorából. Az őszinte hálát érző, fájdalomtól megtört író legelső regényében a „Harmatos rózsá”-ban beszéli el a nagyra hivatott ifjú tudósnek megrendítő halálát. Pallagi Gyula az életre igyekezett Móríc Zsigmondot nevelni. Együttlakásuk idején nagybátyja sokféle hivatásban, egész napon át tartó munkájától csak igen kevés időt tudott társaságban töltetni. A „Forr a bor”-ban s a „Bál”-ban olvashatjuk, hogy a társadalmi jelenségekről vagy eseményekről, a napi étkezés közben, őszinte szeretettel beszélgetett édesanyjával s öccsével, s ilyenkor Móríc Zsigmondnak is alkalmat adott nézetei kifejtésére.²⁵ Ezek a — sokszor talán — vitatkozásig menő beszélgetések gazdag tanulással jártak a férfiasodó korban levő Móríc Zsigmondra. Olykor talán ellenvetése is lehettek a gondolkozó, magában sokat töprengő ifjúnak. Sok esetben konzervatívnak is tarthatta nagybátyja életfelfogását. Az bizonyos, hogy Pallagi Gyula szavai állandóan fülében csengtek; egyénisége mindvégig hatással volt rá. Még legutolsó regényében, a „Rózsá Sándor”-ban is alkalmat kerít rá, hogy a történelmi események elbeszélése közben (tehát a regényíró tárgyilagos szerepéből kilépve) idézze nagybátyja szavait. „Ő maga [Kossuth] kitűnően tudott vívni, lőni! Hogyne, politikus volt. Még 50 évvel később is arra tanított engem is a nagybátyám, hogy ha politikára akarom magam adni, először vívni tanuljak és lőni.” (Rózsá Sándor II. 270. Ezek a szavak nem annyira Pallagi egyéniségére jellemzők, hanem inkább a félév századdal ezelőtti társadalmi felfogásra vetnek élénk világot.)

Kiss Tamás folyóiratunkban közölt, „Móríc Zsigmond ifjúsága” c. cikkében számot ad Móríc Zsigmondnak kisújszállási tárgyú írásairól. Hiányzik azonban ebből a felsorolásból egypár jelentősebb alkotás. Míg a „Forr a bor” az író elméjében teljesen ki nem alakult, diákkori emlékeiből, valamint ebből a regényből is elébb részletek s rövidebbre fogott feldolgozások láttak napvilágot. A Pesti Napló 1931. évfolyamában (132—156. sz.) megjelent pl. az érettségi eseményeinek önálló leírása „Matura” címen. Itt Móríc Zsigmond Zalánay Lacinak nevezi önmagát. Az említett feldolgozásban olvassuk: „Ebben a pillanatban lépett be az osztályba Zalánay Laci, az igazgató öccse, aki két év előtt Sárospatakról jött ide. S ezt mindenki tudta, mert karácsonykor jött, szokatlanul.” Kisújszállási visszaemlékezésből fakadt továbbá „Az Isten háta mögött” c. regénynek néhány diákjelenete is. Az érettségi előtt álló diákszereplőknek éjszaka idején a Vig-kamarában lefolyt összejevetele, az itt összeverődött fiúk jellemzése, majd tanári kihallgatásuk leírása, lényegében a „Forr a bor”-nak hasonló jeleneteivel azonos. A „Forr a bor”-beli sok ismerősünkkel itt találkoznak először. A „Forr a bor”-nak *Spicli* nevű tanára itt *Kopó* nevet visel. „Az Isten háta mögött”-ben ezt a leírást olvassuk róla: „Ez mind ott volt az arcán, amely fakó volt és hosszú, ott volt vizes színű, kidülledt szemeiben, amelyek mintha előre akartak volna ugrani a csillogó nagy szemüveg mögül.”²⁶ A „Forr

²⁰ L. j. m. 107.

²¹ É. r. 263.

²² L. j. m. 267.

²³ Gy. j. 260; F. a b. I. 50.

²⁴ F. a b. I. 136.

²⁵ F. a b. I. 15.

²⁶ I. h. m. 77.

a bor" pedig ugyanezt a tanárt így írja le: „Nyílt az ajtó és Józsiás professzor lépett be, akit a diákok Jókelesznek neveztek. Sovány, magas szemüveges professzor volt, akinek a nyílt csukker úgy belevésődött az orrába, hogy az orra nyergét papír vékonyságúra törte már.”²⁷ Mindkét regény szerint állandóan csukkerével volt baja; folyton igazgatnia kellett. „Kopó zavarában levette csukkerét és törölgetni kezdte. Mikor készen volt vele, hunyorgatva nézett át rajta a világosság felé.”²⁸ „Hosszú, hegyes orra van, a csukkerje fekete zsinóron lóg s minden pillanatban leveszi, megtörli s felteszi. Ilyenkor az orrát felhúzza, mintha valamit szimatolna.”

Megjelenik már „Az Isten háta mögött” c. regényben a diákcsinéyek állandó tervezője, végrehajtója, a „Forr a bor”-ból jól ismert Kiss Pali is, de „Az Isten háta mögött”-ben Mácsik néven. Móríc Zsigmond ezt az osztálytársát egyforma szeretettel nézi mindkét alkotásában, bár többször is felvetődik benne az a gondolat, mit várhat majd a társadalom olyan tagjaitól, akik ennyire léha, komolytalan ifjúság után akarják helyüket az életben megállani. „Kiűtött a bőre alól a komolyságot affektáló bíró; szinte előre lehetett látni, hogy fog valaha a léhák gyöngye a törvénytörési teremben márványarcot ölteni.” („Az Isten háta mögött” 176. l.) „Ilyen emberekből lesznek hát a bírók, akik nem veszik a lelkiismeretükre a mások legfontosabb dolgait. Kiss Paliról is hallottam, hogy bírói pályára kell mennie az apja kívánságára, ezt talán a legfurcsábbnak találta. Egy ilyen tanulatlan és szoknyakergető fiúból hogy lesz az örök ítélet végrehajtója... Isten őrizzen, hogy valami dologban a Kiss Palik ítélete alá kerüljön.” („Forr a bor” II. 147.) „Az Isten háta mögött”-ben már az érettségi írásbelinek izgalmas eseményei is előkerülnek, ugyanazzal a tréfás epizóddal, mint a „Forr a bor”-ban. A sokszorosítással készült, becsempészett megoldásokba mindkét regényben beírja dolgozatába egy-egy fiú ezt a néhány szót „lyuk volt a lemezen”. („Az Isten háta mögött” 44. l., „Forr a bor” II. 247. l.) Ti, a belopott szövegben mutatkozó megszakítást ezzel a jegyzettel magyarázta meg a sokszorosítást készítő cinkostárs.

„Az Isten háta mögött” c. ifjúkori regény diákjeleneteinek szereplői arra nézve is adatot szolgáltatnak, hogy amint Móríc Zsigmond egy-egy szereplőjét megalkotja vagy emlékezetéből visszaidézi, ezek a személyek nem tűnnek el előlünk egyetlen szereplés után. Leghűségesebben ragaszkodik Kiss Pali néven nevezett osztálytársához. Végigkíséri teljes életén, úgyszólván egészen addig a pontig, ameddig őt is el nem éri a harmincas évek földesurainak közös sorsa: az anyagi tönkremenetel. Végül is az „Esőleső társaság” vendéglátó házigazdájának, a nyugalmazott (hadbíró) ezredesnek alakjában kerül elének. Itt látjuk utoljára, amikor már mélabúsan érzi az író, milyen bizonytalanság vár osztálytársára az örökös tréfyagyardással, pajkoskodással, gondtalansággal eltöltött évek után. Későn volt már az életfelfogásban beállott változás, a takarékoságra való törekvés is. A komorsággal fenyegető végzetet már nem lehetett megállítani. Az ilyen próbálkozások már nem javítottak helyzetén: „A ház is, ahol így nyáron a feleségével kettesben lakott, abban az állapotban maradt, ahogy a nagyapák idejében a botospisán élt benne. Abban az időben még több ezer hold volt a családi birtok, most már csak négyszázötven hold maradt meg belőle, hát takarékoskodni kell. („Esőleső társaság” 6. l. Athenaeum, 1931.) Egy másik osztálytársát pedig („Az Isten háta mögött”-ben Kardosnak, a „Forr a bor”-ban pedig Altmannak nevezi) sajátos pályaválasztása miatt emlegeti egész írói pályája folyamán. Ez a fiú komikus színészkedésre érzett volna hivatást, de visszariad ettől a pályától; az az aggodalma, „még valami ripacs lenne” belőle („Az Isten háta mögött” 47. l.) Komoly elhatározással rászánja magát, beáll a családi vállalkozásba, s elmegy Bécsbe tojáskereskedőnek. (Mostanában értesített egy iskolatársam, hogy a Móríc írásaiban szereplő Kardos-Altmann valóban Bécsbe került tojáskereskedőnek. Ahogy azonban emlékeim alapján állíthatom, ez a Kardos-Altmann két személynek összetételéből eredt. Móríc Zsigmondnak volt egy tréfás szavaltatok előadásában gyakorlott osztálytársa, s volt aztán osztályukban egy olyan fiú is, aki érezte, hogy családi kapcsolatai következtében annak idején tojáskereskedőnek kell majd lennie.) Az „Üri-muri”-ből ismert Lefkovits, Szakhmáry Zoltán pénzügyi bajainak állandó kuruzslója, is elmondja önmagáról, hogy előbb díjnoki állásra pályázott a minisztériumba, de reménytelennek látta a helyzetet, s elment tojáskereskedőnek Bécsbe. („Üri muri”. Ath. Könyvkiadó N. V. 143. l.)

Móríc Zsigmondnak többféle alkalma volt Kisújszálláson, hogy az iskolán kívül is megfelelő ismeretségre tegyen szert. Ellátogatott olykor legjobb barátjához, Jákob Károlyhoz (való nevén Rázsó Gézához), s ilyenkor osztálytársa népes családjának tagjaival is elbeszélgetett. Jákobék családi körével a „Forr a bor”-ban (I. 172.) s a „Tavaszi szél”-nek „Inter pocula” c. elbeszéléséből ismerkedhetünk meg. Gyakran felkereste még Gyula bátyjának volt házi-

²⁷ F. a. b. I. 21.

²⁸ I. h. m. 90; B. 101.

gazdáját, Rázso Jánost is. Sok kedves órát töltött ennek a jólelkű öreg embernek s feleségének körében.

Szerette volna elérni, minél kevésbé legyen nagybátyjának anyagi tekintetben terhére. Ezért úgyszólván teljes kisérszállási diáksága idején voltak tanítványai. Megemlíti ezek sorában a tanulmányaival mit sem törődő Markost, a polgármester fiát, a léha Blum Vilmost, Kelemen Samut, a végrehajtó fiát. Tanítás során ilyképp több család körében megfordult, s mindenütt éber szemmel figyelgetett, s gyűjtötte a később sorra felelevenedő tapasztalatokat.

A „Forr a bor” kezdetén (I. 24), egy vacsora keretében megismerkedünk a porszállási értelmiség vezető egyéniségeivel. Ott van „az esperes Balajthy András, szép, előkelő, őszfejú úr, hatalmas és tekintélyes ember”. Ezt a nevet azonban Móricznak más írásából is ismerjük. Balajthy Ferdinándnak hívták korán elhalt nagyatyjuknak utolsó káplánját. Ez a pap nagyatyja halála után, a gyászév tartama alatt tovább is ottmaradt helyettesként az elárvult parókián. Móricznak „Kossuth Lajos 1848-ban” c. ifjúkori színdarabjában is Balajthy Ábrahámnak hívják a ref. papot. A „Kerek Ferkó”-beli Kotzog Péter polgármester neve sem egyszerre bukkant fel az ismeretlenség mélyéből. Ugyanez a neve az imént említett ifjúkori darabban a rektornak. Móricz Zsigmondnak volt diáktársairól már megállapítottuk, hogy közülük egyesek az író alkotásaiban többször is élénk kerülnek. Ugyanezt azonban általában is elmondhatjuk, hogy ti., ha valaki egyszer az író képzőművészeiből világra került, vagy az élők sorából valamelyik alkotásába bejutott, arról az író egész élete során sem feledkezik meg: mindvégig tagja marad egy nagy közösségnek. Kotzog Mariskának, a „Kerek Ferkó” c. regény női főszereplőjének barátnőjéről olvassuk: „A nagyobbik lány az állatorvos lánya, szintén Mariska, olajbarna lány, akinek soha sincs mondanivalója. Csak nagy fekete szeme csillog hosszú szempillái alatt s mindig kétségbe van esve, hogy valami ügyetlenséget követett el, s emiatt szerfölött félszeg és gyáva, isten őrizzen, hogy valamiről véleményt mondjon!” („Kerek Ferkó” Ath. Kvtár. 38. l.) De Mariska ezzel Móricz Zsigmond emlékében nem fejezte be életét. Egyszer még különös körülmények közt találkozunk vele Szicíliában. Olasz útleírásában, Vallelungából keltezve, egy nagyszemű barnabőrű „nőcské”-ről olvassuk: „S hogy van öltözve, mint a kisérszállási állatorvos lánya; aki épp ilyen barna, nagyszemű, de remek, magastermetű lány volt, harminc évvel ezelőtt.” („Gyalogolni jó” 285. l.)

Balajthy András esperesnek s Kotzog Péter polgármesternek több alkotásban előforduló leírása is azt bizonyítja, hogy az író tisztán élő emlékeit újítja fel, s ezért a róluk festett képek még legapróbb részleteikben is teljesen megfelelnek egymásnak. A „Kerek Ferkó” c. regény, a „Forr a bor”-beli arcképhez hasonlóan így festi a ref. papot. „És jött a pap. És Ferkó újra tágra nyitotta a szemét, mint kisdíák korában. Jött egy magyar Aron, olyan méltóságos és olyan díszes papi személy, a lépése mint egy dőlceg paripáé, a fejtartása, mint az Isten kiválasztottjéé! Aj, de tud is a magyar úr lenni, aki rátermett! És ez a pap, szárazon pödrott fekete bajuszával, fehér, gömbölyű homlokával, felkondorodó, fekete, szép hajával, magyar ruhájában, lebénó nagy selyempalástijában, a századokkal elévült hitújítás fennmaradt szelleme volt, épp olyan anakronizmus a mai időkben, mint a juhászbandás paraszt a búzás szekér tetején s a torony tornácán.” („Kerek Ferkó” 330. l.) A polgármesterről pedig, szintén a „Kerek Ferkó”-ban, ezeket a leírásokat olvassuk: „A férfi, a nagy, vastag, fekete ember csendesen ült a karosszékben s barna szemait puhán legeltette a felesége arcán.” (89. l.) „Itt van, amitől féltünk, — szólt komolyan s bólogatott a nagy, komoly férfi —, egy ország gondját éreztetve hangjában.” (148. l.) Ugyanez az egyéniség jelenik meg előttünk a „Forr a bor”-ban is. „Szemben ült vele a polgármester, szokatlanul nagy, vastag ember, fekete kun arca volt, nagy orra s eleven, mosolygó szeme. Úgy ült ott, mint egy törzsfőnök. Hosszúszárú csibukot kapott, s azzal bedugta a száját s többet nem szólott, csak hallgatta a beszélgetéseket.” (I. 24. l.)

A diák Móricz Zsigmond nemcsak a szereplő egyéniségeket figyelgeti, jártában-keltében a városnak többféle jelensége is feltűnik neki. Amde ekkor még leginkább csak a nagyon is felöltő visszasságokat veszi észre. Fiatalsága mellett tanulmányai, önképzésére fordított ideje, tanításbeli elfoglaltsága sorra akadályozza benne, hogy a szegénységnek a megélhetésért folytatott súlyos küzdelmét is figyelgesse. De különösen egy nagy oka van, hogy erre nem kerít alkalmat: a végtelen zárkózottság. Hiszen még osztálytársaihoz sem tud baráti módon közeledni. „...szakadatlanul azon tépelődött, hogy mi köze is van neki ehhez a csoport fiúhoz, akikkel egy teremben hallgatja a gimnázium utolsó évét.” („Forr a bor” I. 147/148. l.) S ugyancsak a „Forr a bor”-ban olvassuk, hogy egy este sétájáról hazamenet, két osztálytársával találkozik. A fiúk megállottak előtte, köszönnek neki. „Milyen különös volt — írja —, hogy ezt a két fiút mintha sohse látta volna. Tudta, hogy egy osztályban vannak, úgy formáról ismerte is őket, de még szót nem váltott velük, s oly idegenül néztek is egymásra, mintha két kutya találkozik valahol, mindjárt vicсорít s szeretne belekapni egymásba. Csak állottak s néztek egymást. Sétál? Sétálok.” (I. 142. l.) Mint említi, családi vonás bennük ez a tulajdonság. „Az anyja legjobban akkor érezte magát, ha minden gyereke a közelében volt. Még azt sem bírta elviselni, ha fiainak a diákbártaí eljöttek, azokon is egy-kettőre

kiadott : „Ne hordjátok nekem ide ezeket a kölyköket.” S megállapítja továbbá „Géza bátyjában sincs barátkozás”.²⁹

A kisújszállási városszéli lakosság szűkös életéről a diák Móricznak valahogyan csak a tudat alatt vannak sejtései. Nem mondhatjuk, ismerte a városnak szegény negyedeit is. Amikor olvasmányai „Sertorius”-án való töprengései, jövődö terveinek szövögetése kifárasztották, nekiindult sajátos délutáni sétájának. „Végig szokott rohanni a hosszú város főutcáján, amíg a város valamelyik végén ki nem ért a mezőre.” „Egyedül szeretett lenni ezeken a délutáni és esti rohanásokban. Itt senki se zavarta és semmi sem háborgatta. Képződhetett, látta magát íróként, híresnek és ünnepeletnek, akit az emberek szeme követ, amerre megy, s tőle tanulják a nemes és egyszerű eszméket.”³⁰ Ilyenkor megfigyelhette volna, hogy a város szélén nincsenek élükre állított hosszú száldeszakából készített magas kerítések; mert hisz itt még bekerítetlen udvarokat is lehetett látni.

A magas kerítések vizsgálata már Debrecenben is sok töprengésre ad neki alkalmat. Kisújszálláson Jákob bácsitól is megkérdi : „Mért csinálnak ebben a városban ilyen magas deszakerítéseket ?” („Bál” 262.) Am ezel szemben ekkor még csak mintegy tudat alatt teszi ezt az észleletet : „A város végén volt egy ház, melynek tapasztott s meszelt kerítése volt s kissé kijebb állott az úttest felé.” (B.)³¹ Az alacsony házikókban lakó szegény emberekkel beszédbe elegyedve, könnyen képet alkothatott volna nehéz helyzetükről. A város lakosságának nagy része nincstelen ember volt. S ez a tömeg egész éven át arra az egyetlen említésre méltó keresetre volt utalva, amelyhez mint részes arató jutott. Ezenkívül még legfeljebb némi nap-számra számíthatott. De ilyen elfoglaltság csak rendszertelenül, hébe-korba akadt. Az egész telet igen sokan úgyszólván kereset nélkül töltötték el. Eljártak a szomszédokhoz „tanyá”ba, beszélgetésre, vagy az olvasókördőbe, hogy a világ folyásáról tájékozódjanak. Tehát ugyancsak más volt a helyzet, mint amelyről Móricz Zsigmond „a Nagy-kunság életéből, a tűzőzön előtti időkől” vett elbeszélésében, a „Vidéki hírek”ben beszámol. „Nem volt itt inség és nyomorúság — mondja az író — s nem volt túlfeszített munka. Nem ismerték a gondokozta lélek-mardosásokat, sem a kapzsiság gyötrő lidércvágyait. Egyszerű életükkel, jól megelégedő nép lakott itt, amelyet nem bántott semmi áhítózás a más birtokára, akit nem fenyegetett vesztély anyagi létében erkölcsi fogyatkozások miatt. Békés és erős nép volt ez, amelyet sokan irigyeltek, hogy ennyire igénytelenül s mégis ily emberi módon tud megélni a maga szegénységében.” (59. l.)

A „Vidéki hírek”-nek, valamint a még előbb írott, ugyancsak a Nagy-kunságon játszódó „Kerek Ferkó” c. regénynek derűlátását is az teszi érthetővé, hogy alapjában véve mindkettőben diákkori emlékek, szemléldések öltöttek testet. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a „Kerek Ferkó”-ban már vannak célzások a nagybirtokot fenyegető sorsfordulatra. Ifjúkori társadalmi felfogása tehát megerősíti egy ezidőből való önvallomását : „Nem tudja, mi a szocialista, mi a szocializmus.”³² A kisújszállási szegénységnek igazi méreteivel diáksága után két évtized múlva, az első világháború végén bekövetkezett összeomlás után, ismerkedik meg Móricz Zsigmond a maga döbbenetes valóságában. Ekkor tapasztalata szerint : „... a vagyontalan elem óriási. Itt legreménytelenebb a helyzet a három község [Kisújszállás, Kaba és Balmazújváros] között.”³³

A „Forr a bor” szerint Móricz Zsigmond nagybátyjával fontos világnézeti kérdésekben többször is vitába bocsátkozott. Szóba került köztük pl. az angol—búr háború, a Martinovics-ügy, a Dreyfus-kérdés. Amikor egy alkalommal az angol—búr háborúra terelődött a szó, Géza bácsi azt a megjegyzést tette öccse szavaira : „Tudod, hogy ez forradalmi gondolkodás ?” („Forr a bor” I. 199.) Nyilas Misi pedig felháborodottan állapította meg magában : „A bátyja az konzervatív” (uo.). Ha azonban tárgyilagosan vizsgáljuk ezt a kérdést, igazat kell adni Kiss Tamás megállapításának, hogy ti. „... ebben könnyen láthatjuk a Horthy-fasizmus korának már érett világnézeti visszavetítését, a probléma jelentős felnagyítását. Ez kétségtelen.”³⁴ A „Forr a bor” szerint egy őszi estén Tacitus történetírói módszeréről, jellemző tehetségéről szól a nagybácsi fejtegetése. A nagy történetíróról festett szemléletes képet ezzel a szavakkal fejezi be Géza bácsi : „Mert a jellemek és az életek különböző fajsúlyú anyagokból vannak megteremtve. Van bennük kő, homok, sár, s van a nemesebb lelekben arany. Tacitus minden-
kiben megtalálja azt a kis aranyat, ami benne van. Még a sötét és zordon figurák is arannyal verettek nála” („Forr a bor” I. 40.) Ezt a gondolatot azonban Móricz már a „Forr a bor” előtt huszonegy évvel írott „Sárarany”-ban is felvetette ; olvassuk csak el ennek a regényének befejező szavait ; saját felfogásaként ezeket halljuk tőle : „Mi az élet ? Sár. És az ember benne ? Arany a sárban.”

²⁹ F. a b. I. 202.

³⁰ F. a b. I. 140.

³¹ B. 118.

³² B. 150.

³³ Népszavazás. Esztendő. 1919 jan. ; 11.

³⁴ Kiss Tamás ITK 1954. 181. l.

Megállapíthatjuk egyébként, a sebeknek szerény tehetségéhez mért enyhítésére való törekvés megnyilvánul benne már segítőegyleti működése során; ekkori jóakaró szándékaira többször is önérttel hivatkozik írói pályája közben. A „Kerek Ferkó”-ban közölt alábbi megállapítása folyamán többek közt saját maga jótékony fáradozásáról is számot akar adni: „...hiába teremteték oda a templom mellé a nagy téglakollégiumot, hiába adtak rá annyi donációt, hogy a helybeli születés ingyen járhatja ki, *még könnyvel is eldítják*, nem igen lehet a kun fattyúk közt alkalmas csemetéket találni, akik beváljanak az iskolára.” („Kerek Ferkó” 21.)

Amint Móricz Zsigmond írásaiban kisújszállási diákemlékeit kutattuk, itt-ott alkalmunk volt, hogy egyszersmind egy-egy pillanatra alkotó műhelyébe is bepillantassunk. Szubjektív, őszinte nyilatkozataiban elég sűrűn számot ad írói gyakorlatáról. A következőkben szeretnék egynéhány ilyen önvallomására, valamint alkotásaiból kitetsző művészi eljárására rámutatni. Ismertetést írt Karinthy Frigyesnek „Utazás a koponyám körül” c. könyvről „Az Est” 1937. évfolyamában. (A cikk megjelent M. Zs. „Válogatott irodalmi tanulmányai” sorában is; Budapest, 1952). Ebben a közleményében teszi írónk a következő nagyfontosságú nyilatkozatot: „Én már régen lenézem a szerkesztés tudományát. A meseköltés abszurdumát. A kitalált történetekben való hitet. Már Arany Jánosnak 'epikai hitel' kellett, én már legelső írásamban a valósággal megtörténtet vadásztam. Mindig előzetes végiggondolás nélkül engedem történni az eseményeket, ahogy az életben történnek a dolgok: ez az egyetlen lehetőség, hogy a természettel egyenértékű történhessék az emberi fantáziában.” Már egy diákkori elmélkedése során is arra az eredményre jut „ő nem tudna mást írni, csak ami vele megtörtént...” („Bál” 286. l.) Amikor pedig a *boldog emberrel* megállapodik, hogy szóbeli közlése alapján megírja életének történetét, Móricz Zsigmond ennek a határozott figyelemztetésnek hangoztatása után kezdi önéletrajzát hallgatni: „De figyelmeztetek, hogy csak igazat mondj, mert én csak az igazságra vagyok kíváncsi. Én még eddig soha hazugságot le nem írtam, hát ha hozzáfognál lóditani, akkor abbahagyjuk.”³⁵ Felesleges azonban megjegyezni, hogy önmagára nézve nem ugyanazt az igazmondást tartotta kötelezőnek, mint amelyet a *boldog ember*től megkívánt. A *boldog ember* adatait, elbeszéléseit ugyanis csak akkor használhatta fel, ha a közlések minden idő- s térbeli változtatás nélkül, pontosan megfeleltek a történeti igazságnak. Az már az ő dolga volt, hogy a nyers adatokon művészi törekvése érdekében milyen átalakításokat végezzen, a hallottakat milyen új csoportosításban, új elrendezésben szerkessze egybe.

Személyeinek megjelenítésében gyakran megfigyelhetjük, hogy éles szeme egy-egy szereplőben annyi tipikus tulajdonságot tud megfigyelni, hogy nincs rá szüksége, hogy több egyéniség sajátosságait szerkessze egybe; a megfigyelt egyetlen egyéniségével egyszersmind típust is tud élénk vetíteni. Így a porszállási tanárok közül Babarczy István, egyéni tulajdonságainál fogva, a magának élő, könyvei közül ki nem mozduló, talpig derék, jellemes embernek is típusa. A görög nyelv tanára pedig nemcsak tudásával, szigorú egyéniségével, hanem többek közt állandóan gúnyolódó természetével válik típusú. A számtannak a tanára, Kotor Áron, tanítás közben szinte megfagyasztotta ridegségével a levegőt; az egész óra ebben a hangulatban telt el, közben-közben sem érzett egy kevés enyhülés. Ez a két tanár is teljes mértékben alkalmas volt saját tulajdonságai alapján is típus alkotására. Ezt a módszert látjuk Veress György érettségikormánybiztos egyéniségének élénk vetítésében is. A valóság s a Móricz alkotta kép teljesen összevág. A kisújszállási főgimnázium 1898/99-i évkönyvében olvassuk: „A szóbeli (érettségi) vizsgálatok Dóczi Imre gimn. felügyelő elnöklete alatt tartattak meg, dr. Székely György sárospataki akadémiai ny. r. tanár, kormányképviselő jelenlétében”. A „Forr a bor”-ban (II. 111. l.) az író megírja, hogy április végén újságközlemények alapján arról értesülnek a fiúk, hogy az érettségire Veress György sárospataki teológiai tanárt küldi ki a minisztérium kormánybiztosnak. Veress György a szabályszerű időben meg is jelenik a városban. Az igazgatónál (Móricz Zsigmond nagybátyjánál) szállt meg. Az egyik este mindvégig lélektani kérdésekről folyt a szó. Arról beszélgettek, már megvan rá a lehetőség, hogy pl. egy fiúnak emlézőképességét, lelkierejét, ingerlékenységét gépek segítségével megmérjék. A regényben Veress György néven emlegetett Székely György ezekkel a tudományos kérdésekkel a szakirodalomban is foglalkozott, s ennek nyomát a Magyar Pedagógia 1897. évfolyamának két közleményében is megtaláljuk. Székely György cikkeiben felhívja a figyelmet Mosso olasz fiziológusnak fáradságmérő kutatásaira, másik írásában pedig kíváncsának tartja hazánkban pszichológiai laboratóriumok létesítését. Veress Györgyben azonban a tudományos kérdésekkel való foglalkozás mellett a kisvárosi embernek kicsinyességek iránti érdeklődését is megtaláljuk. A vidékieknek ezt a szokását tudományos foglalkozás mellett is híven meg tudja őrizni, s így az író típusfestésére is alkalmas egyéniséget lát benne. Veress

³⁵ Móricz Zsigmond: „A boldog ember” Szépirod. könyvkiadó, 1953. 10.

[Székely] György személyének a megalkotása egyszersmind azt is mutatja, hogy az író az életből vett alakjainak megrajzolásában mennyire ragaszkodik a valósághoz.

Ha Móricz Zsigmond egy apró jelenséget megfigyel, s valamelyik írásában ezt velünk közli, sohasem tudhatjuk, mikor hivatkozik újra erre a megfigyelésre, s hogyan kapcsolja belé más esetben is az események folyamataiba. A „Forr a bor”-ban olvassuk, hogy az érettségi bankett alkalmával a bizalmaskodó természetű Kiss Pali asztalbontás után ézel a kérdéssel fordult az igazgatóhoz: „Kérem szépen, igazgató úr, mi most már, hogy leérettségiztünk, igaz, hogy mindnyájan tekintetes urak vagyunk?”³⁶ Ez az apróság újra előkerül az írónak sárospataki cikksorozatában. Önérzettel hivatkozik rá, hogy a maga felelősségére akarta életét leélni, soha nem volt vágya, hogy valamilyen előkelő állással járó tekintély adjon neki súlyt az emberi közösségben. Így aztán, amikor egy vidéki társaságban a falusi bíró megkérdezi tőle, milyen címmel titulálja, a maga természetes hangján ezt a választ adja: „— Tekintetesnek mondhat bátya, mert az érettséginnél megszavaztuk, hogy már az a cím jár nekünk.” („Gyalogolni jó” 267. l.) Ezek az apró élmények úgy helyezkednek el emlékezetében, hogy alkalomadtán azonnal tudatának előterébe tolnak. Ugyancsak a sárospataki cikksorozatban a „Három szekunda” történetének során olvassuk, hogyan érte el hatodikos korában balvégzete. „Főlemelte [Cájsz, a német tanár] noteszt, belenézett s a legnagyobb megdöbbenésemre az én nevemet olvasta: Móricz Zsigmond. Ki kellett menni a dobogóra a tanári asztal mellé, — hogy ne süghassanak. — Kérem olvassa, — mondta visszafojtott síri hangon Cájsz. Olvastam a német szöveget, Barnhelmi Minna... Olvastam, elemeztem, fáradt unalommal hallgatta. Egy szónál megakadtam, nem értettem. Nem ismertem azt a szót. Fogalmam sem volt, mit jelenthet. Kicsit várt. Akkor kivette ezüstóráját, s kitette az asztalra. Csönd. Öt percig nézte. Akkor így szólt ugyanazon a síri hangon: — Beláthatja, kérem, hogy tovább nem várhatok. Tessék helyreenni, kérem.” („Gyalogolni jó” 256. l.) Végzetes hatása miatt mélyen belevésődött ez a jelenet Móricz Zsigmond emlékezetébe. Célzást tesz rá „Az Isten háta mögött” c. regényében is. Varga tanítónak érettségi előtt álló unokaöccsét egy éjszaka rajtakapják, hogy az utcán dőög. Megindul ellene a vizsgálat, s mindjárt másnap az igazgató a fiú lakásadó gazdáját, egyszersmind nagybátyját, Varga tanítót is magához kéri irodájába. A nagybácsit váratlanul éri az öccse ellen emelt panasz. Nem tud róla pontosan számot adni, vacsora után este 10 vagy 11 óra körül küldte-e a fiút tanulni. „Elhallgatott. Eszébe jutott, hogy talán 10 óra tájban volt az. De gondolta, ha alibi kell esetleg... Odanézett az igazgatóra, de az szórakozottan nézett valahová. Úgy tett, mint mikor a tanuló németfordítás közben megáll, mert egy szó nem jut eszébe. Világért ki nem segítené. Percekig vár, kínos, hosszú percekig. Míg esetleg mégis eszébe jut, akkor tovább folytatódik a lecke.” („Az Isten háta mögött” 74/75. l.) Ez a kis jelenet arra is rávilágít, hogy az író az ilosvai gimnáziumnak Njámnnám néven emlegetett igazgatóját Cájszról, volt német tanáráról mintázta. Bizonyára nem szívesen idézte vissza emlékezetébe, hisz ez a tanára is egyik okozója volt, hogy oly kétségbejuttató körülmények közt kellett a pataki iskolából távoznia. Erről a menekülésről írja egyébként: „oly megrendítő volt, hogy negyven év alatt elfeledve maradt még a tollam alatt is a pataki kor.”³⁷

Többben is megfigyelték már, hogy Móricz Zsigmond országjáró körútján szerzett élményeiről, tapasztalatairól sok esetben egymással párhuzamosan, kétféleképp is számot szolgált adni. Előbb azon frissiben, hírlapi közleményben tárja olvasói elé útirajzban; később aztán feldolgozza novellává, vagy beilleszti regényébe. A szabolcsi földvár c. riportjában elmondja egy gulyásnak végzetes szerencsétlenségét, akit halálosan megdöött a felbőszült bika. Az „Ebéd” c. elbeszélésben leírt dözsölés végén, a legegészségesebb gyomrot is próbára tevő mértéktelen lakmározás után, a társaság tagjainak kellemes jóérzését az semmisíti meg, hogy látniuk kell a megvadult bikának váratlanul kimúlt szerencsétlen áldozatát, a gulyást. A „Bokortanyán” c. útirajzában kellemes érzéssel beszéli el azt a nyíregyházi tapasztalatát, milyen örvendésszerűen alakult tanyarendszert volt alkalma tanulmányozni. „...szembeszökő, hogy a nyíregyházi bokortanya valóságos falurendszer. A város körül 16 kilométeres körzetben 20—30—50—60 házas tanyacsoportok. Közös iskolával, mezőbíróval, bábával és társadalommal.” („Gyalogolni jó” 101. l.) Ugyanez a jelenség, mint Kopjáss főügyész megfigyelése a „Rokonok”-ban is elének táru. „Nem jó ez az egész alföldi tanyarendszer — mondta [Kopjáss] magában. Bokortanyákat kell csinálni, mint Nyíregyháza körül látta, ahol iskolálatogatáson volt egyszer. Egy-egy bokorban vannak a tanyák, van nekik egy kis kulturális közösségük. Van központi fekvés, a gyerekek az iskolába, a betegek az orvoshoz könnyen jutnak. A hatóság is eléri őket. Abban az időben beadványt intézett a városhoz, amely ugyan csak iskola-kérdéssel foglalkozott, de ő kiterjeszkedett a szociális kérdésre is és indítványozta, hogy valósítsák meg náluk is a bokortanya rendszert, de csak most látja, hogy az milyen hasznos volna magára a városra.” („Rokonok” Szépirodalmi könyvkiadó 1952. 210. l.) Kisújszálláson még

³⁶ F. a b. II. 258.

³⁷ Gy. j. 251.

diákkorában tapasztalhatta a törpebirtokosoknak a tanyára való kiözönlését. Egyik ifjúkori regényében, a „Kerek Ferkó”-ban panaszkodik el: „S abból a parányi kultúréletből, amelyet eddig mégis éltek bent a városban, most már vissza vannak vetve a tisztá nomád életbe.” („Kerek Ferkó” 132. l.) Még ábrándnak, még ostobaságnak is sok arról beszélni, hogy: orvos, iskola, közigazgatás... Egypár igásbarom, egypár disznó, néhány tyúk, egy tehén, két gyerek...” (uo. 132. l.) De ugyanez a jelenség foglalkoztatja a „Magyarok” c. kötetének egyik elbeszélésében is. („Ki a tanyára”.)

Olykor érdekesen kapcsolja egybe az író a más-más alkalmakkal történt különféle eseményeknek, tapasztalatoknak, olvasmányaihoz való részleteknek egész hosszú sorozatát. Lásunk egy példát erre is! Hatodik gimnazista korában a kisújszállási önképzőkör szavalóversenyén egy kevésbé ismert költőnek, Karlovsky Endrének „A kis Marie regéje” c. terjedelmes, romantikus, szerelmi tárgyú versével pályázott a kitűzött díjra. A költeményt Endrődi Sándor antológiája, „A magyar költészet kincsesháza” is közli. Innen ismerhette Móricz Zsigmond is, mert hisz Karlovsky Endrének versei összegyűjtve nem jelentek meg, Endrődi „Kincsesháza” pedig iskolánk ifjúsági könyvtárában megvolt. Természetesen következtettem rá, hogy Móricz Zsigmondnak elsősorban a költemény hangulatos, színes nyelve s hangfestő részletei nyerték meg tetszését, s ezzel tudtam megmagyarázni, hogy előadására vállalkozott. Mindjárt a költemény kezdő soraiban olvassuk a következőket:

„A mozdony úgy nyög, mintha kebele
Aggályal volna, mint enyém, tele.
Sóhaj. Zihál. A sok vaslánc zörög.
A föld alatta reszket, dübörög.
Zúg a nagy erdő. Jajgat, sír a szél,
És siri hangon búss regél beszél.”

A „Bál”-ban és a „Forr a bor”-ban leírja aztán Móricz, hogy a táncmulatságot megelőző műsoros esten Nyilas Misi is szerepelt szavalattal, mégpedig Jókai Mórnak „A lengyelek fehér asszonya” c. versét adta elő. A szavalat váratlanul nagy hatást tett a közönségre. A „Forr a bor”-ban (II. k. 99. l.) olvassuk a következőket: „Mint egy álom, úgy folyt le a szavalás s mint valami dübörgő mozdony haladt előre a költemény: ez maga dolgozott, zakatolt és rettetgetett az ő hangján, testén keresztül... mintha ágyban feküdne lázálomban, s a testén száguldana át a vonat csattogó kerekkel...” Tehát a korábban szavalt vers szavaival jellemzi későbbi szereplését. Látszik, hogy „A kis Marie regéje”-nek előadása feledhetetlen eseménye volt ifjúságának. Az „Üri muri” Rozikája Lekenczey kérésére szintén „A lengyelek fehér asszonyát”-t szavalja el hasonló nagy hatással: „Az emberek [a hallgatók] úgy meg voltak ijedve, hogy valóságnak vették, amit láttak. Azt hitték valósággal rossz betegség fogta ki a szegény lányt.” („Üri muri” Ath. 123. l.)

Többször teljesen jelentéktelen emlékek, tapasztalatok annyira lenyűgözik Móricz Zsigmondot, hogy kénytelen ezeket írásába belefoglalni. A „Vidéki hírek”-ben tere-fere közben mondja az egyik nő: „Vettem kérlek, egy blúzra valót Steinernénál, nagyon csinos fulár selyem.”³⁸ Ez a Steinerné pedig nem más, mint a „Forr a bor” és a „Bál” Fussbaum Nácijának anyja, aki 300 forintot alapítványt tett a gimnázium segélyegylete javára, egyik elhalt fiának emlékére. Ezt az elhalt fiút a „Forr a bor”-ban még mint életben levőt említi az író. Az itteni elbeszélés szerint Debrecenben jogász, s Fussbaum Náci úgy gondolja, bátyja is segíthet nekik, hogy az érettségire kijelölt miniszteri biztossról, Veress Györgyről némi értesülést szerez-hessenek. Az idősebb Fussbaum fiút, itt életbeli keresztnevén, vagyis Leónak nevezi az író, s nevéhez, minden magyarázat nélkül idézőjelben hozzáfűzi ezeket a szavakat: „Leókám, az Isten áldja meg.”³⁹ Ennél a jelentéktelen, apró adatnál érdemes lesz egy pár pillanatot időznünk. Érdekes bizonyítékát találjuk itt annak, hogy, fenti megállapításunk szerint, mennyire lenyűgözik Móriczot a valósághoz kapcsolódó emlékei. Közlésüket még olyankor sem tudja elkerülni, amikor tájékoztató szavakra volna szüksége, hogy olvasói megértsék célzását. A valóságban Steinernének nevezett — Móricz írása szerinti — Fussbaumné ugyanis korán özvegyen maradt három gyermekével. Az életrevaló, gyakorlati érzékű asszony mindvégig féltő szeretettel örködött gyermekei egészségén; érezte, hogy teljes mértékben rá hárulnak a róluk való gondoskodás. Amint valamelyikről beszéd közben megemlékezett, neve mellől, túláradó szeretettel sosem felejtette el ezeket a szavakat: „Az Isten tartsa meg!” (Tehát, hogy el ne veszítse egyiket sem, mint az apjukat.) Móricz itt nem egész pontosan idéz. Ő ugyanis a fentiek szerint, ezt a mondást veti a Fussbaum (Steiner) fiú neve mellé: „Leókám az Isten

³⁸ „Vidéki hírek”, 78.

³⁹ F. a b. II. 11 2.

áldja meg". Az anya állandóan hangoztatott fohászszerű szavainak elsősorban az volt az értelme, hogy minden vágya : gyermekeinek épségben, egészségben való megmaradása s felnevelése.

Nem állíthatom, hogy Móricz Zsigmondnak kisújszállási diákkorából eredő s műveiben megörökített minden egyes emlékéről számot tudtam adni. De azt hiszem, elég adatot sikerült arra felsorolnom, mennyire nem igazolódtott írónknak ottani diákságának legelején felvetődött az az aggodalma, hogy odakerülésével valami roppant nivósüllyedésben lett volna része. („Forr a bor" I. 50. l.) A szerény, vidéki kis városban töltött harmadfélévi diákoskodás szellemi fejlődésére, írói egyéniségének kialakulására volt reá olyan kedvező hatással, mintha ezt a pár esztendőt bárhol-másutt töltötte volna is. Nem nehéz rövid néhány szóval megállapítani, mit is köszönhet Kisújszállásnak. Legelsősorban kell említeni, hogy a sárospataki meg-rázkodtatás után csakhamar visszakapta önbizalmát. Kiváló nagybátyjának nevelése egész életére szóló irányítást, ösztönzést adott neki. Helyes úton folytatódott önképzése. Azt lehet mondani, tervszerűen kezdett készülni az írói hivatásra. Itt fejlődik ki benne az a tudat, hogy istápolnunk kell a magunknál gyengébbeket, hogy embertársaink irányában is kötelességek várnak ránk. Egész életére szóló tapasztalatokat gyűjtött, baráti kapcsolatokat szerzett Kisújszálláson. Ugyanitt volt alkalma a kisvárosi életet oly alapossággal megismerni, hogy később teljes biztonsággal, elevenen, kritikai, reális érzéssel tudta írásaiban élénk varázsolni.

Móricz Zsigmond gazdag bőkezűséggel viszonzta mindazt, amit Kisújszállás adott neki. Írásaiban beláthatatlan időre megmarad a városka múlt századvégi képe, meglevenednek az ottani életnek látszólag egyhangú eseményei. Móricz Zsigmond művészete az ottani csendességben, egyhangúságban is meglátta az érdekkeltő mozzanatokát. A magyar irodalom számára felfedezte a Nagykunságot s abban elsősorban Kisújszállást.

HALÁSZ GÁBORRÓL

Különös, kevésbé méltányolt alakja a két világháború közötti magyar irodalom történetének. Népszerűtlen, szigorúan puritán, magányos lélek, valamiféle furcsa távolságban az eleven irodalom valódi mozgásától, főáramaitól. Pedig mélyen élt benne az izléstformáló szenvedély, a rendet-teremtés igénye. Mégsem sikerült sosem feloldódnia korában. Irodalomtól, kedvenc könyveitől körülbástyázva élt, külön világot teremtve magának, mintegy tiltakozásul az őt körülvevő értelmetlenség ellen, „... szemben a korral, felülről bírálva az elboruló, barbár életét” —, ahogyan egyszer Babits megfogalmazta. Elzárkózása, esztétikumba való szinte görcsösen szenvedélyes menekülése egyszerre mutatják tragikumát, de tagadhatatlan arisztokratizmusát is.

Nem volt népszerű kritikusi írásai, tanulmányai sosem jutottak el szélesebb olvasótáborhoz, ma is nagyon kevesen ismerik, olvassák. Megérdemli, hogy kibontsuk életművének eltemetett, méltatlanul elfeledett anyagából időtálló gondolatainak értékes magvát.

„Az értelem keresése” — ezt a címet adta Halász Gábor egyetlen megjelent kötetének¹ —, ám ez többet jelentett pusztán címnél: egész életre szóló szenvedélyét, írói tevékenységének végső célját próbálta megjelölni vele. S ez az értelemkeresés munkájának nemcsak belső tartalmát, hanem irányát is meghatározta. Pályája kezdetén talán kicsit fölényes dogmatizmussal, később azonban egyre növekvő felelősségérzettel, részletek felé forduló figyelemmel, fájdalmas szenvedéllyel kereste. Értelemtisztelő magatartása a legkorszerűtlenebb álláspont volt egy kétkedő, hitetlen, irracionalista nézetekkel átitatott korban, mégis vállalta és mindvégig kitartott mellette. Sőt, kortársai közül talán az egyetlen volt, aki következetes belső fejlődéssel, önmagát bíráló őszinteséggel ezen az elvont racionalizmuson is túllépett, hogy bebizonyítsa: az értelem mindent megragadhat, ez az ember egyetlen méltósága, humánusának hordozója. Az igazság egyre mélyebb feltárásának vágya vezette el esztétikáját a művészi öncélúság elvétől a realizmus elvéig, a l'art pour l'art embertelen ideáljától az „igazabbá, emberebbé, emberszeretővé nevelő” (H. G. szavai) művészet humanista ideáljához. Ez a fejlődés emeli ki alakját sok kortársáé közül és ez a racionalista, humanista tartalom teszi maradandóvá, a ma számára is tanulságossá írásait.

*

Nehéz a dolga annak, aki Halász Gáborról arcképet akar festeni. Nemcsak azért, mert a kritikusi alkotómunka természete olyan, hogy homályosabban rajzolódik ki mögüle az egyéniség sajátos arca, hanem azért is, mert Halász Gábor, ezen túlmenően is, szinte kötelességének érezte ezt a közvetettséget, a maga elfogultságait háttérbe szorító írói modor minél tisztább megvalósítását. De azt hiszem, jogosan mondhatjuk, hogy már maga a célkitűzés áruklódó és jellemző, hisz egyénisége éppen ebből a túlzó erőfeszítésből, az önmaga szubjektívitásával való állandó viaskodásból bomlik ki talán legbeszédesebben előttünk. Ha tanulmányait, cikkeit, jegyzeteit olvassuk, minduntalan ez a szemérem, szigorú szerénység, bizonyos értelemben vett lelki feszesség ütközik szemünkbe mint uralkodó vonása. Nem mintha érzéketlen vagy személytelen lett volna. Maga vallotta, hogy „szenvéllyel és rokonérzéssel kell az idegen valóságba, a rejtőző lelkekbe behatolni”. A tárgyi igazság hatékonyságát elképzelhetetlennek tartotta az azt fűtő „személyes izgalmak”, az ihletettség és az élmények nélkül, de semmi sem állt tőle távolabb, mint a formátlanság, az érzelmek parttalan áradása, a tolakodó hivalkodás. Írásaiban sosem kapott helyet az oly divatos nagyranővesztett első személy, de vajon gögös tartózkodása, az effajta igényességnek már-már különködő hangsúlyozása nem vall-e szintén nagy erővel az íróról? — Pályakezdése ezzel a fiatalos túlzással,

¹ Bp. 1938, Franklin.

az ént mindenáron száműzni akaró önként vállalt fegyelemmel lesz jellegzetesen egyénivé, hogy majd később, az idők múlásával engedjen ennek merevségéből, elhagyja igényességéből a fanyar gögőt, a benne lappangó embermegvetést. Az ifjúság túlzásaihoz azonban még akaratlanul is hozzátartozott valamiféle ingerlő hetykesség, a fogalmazásnak olyan szélsőséges formája, amely már nem volt mentes a kihívó éltől. Midőn esztétikai elveit először kifejti, oly merev, mint egy hitvitázó, oly dogmatikusan könyörtelen; annyira, hogy néha az az érzésünk: szándékoltan élezi mondanivalóját, mintha maga sem hinne egészen abban, amit kifejti, de valamiféle fontos cél érdekében érezné elháríthatatlan kötelességének.

Ez a fontos cél, melynek szolgálatára áldozni akarta magát, ha változó tartalommal is, egy életen át elkísérte: az emberi szellem megőrzésének gondja. Áhítatos tisztelettel, még a magánéletnek is hátat fordítva szentelte magát ennek a célnak. Más kérdés, hogy milyen eszközökkel, milyen módon vélte elérni ezt a célt, hogy sokszor tévesen, helytelen szemszögből ítélte meg tennivalóját, de szubjektíve, belső szándékait illetően mindenképpen tiszta, önzetlen törekvésekkel volt telve. Életébe felszívódott az irodalom, befutotta napjait, akár a borostyán a falat. Könyvek, írárok rakták össze éveit, perceit és a szellem apró örömei vigasztalták. Szinte alig akad feljegyezni való eseménye életének. Középpolgári, félhivatalnok családból származott és tisztviselő volt maga is, a Széchényi Könyvtár őre, tizenöt éven keresztül. Büszke, nehezen hozzáférhető, nem egykönnyen barátkozó. Szomorúan jellemző egész magatartására az a tény, hogy mikor 1944-ben néhány jóbarát ki akarta szabadítani a rákényszerített, embertelen, megalázó körülmények közül, nem fogadta el segítségüket. Hiába kérlelték. Konok volt és elszánt. Nem hagyta megmenteni magát. Ugyanolyan megalázkodást nem tűrő tartással akarta végezni életét, ahogyan írásaiban egy-egy nézet mellett, minden korszerűtlensége és népszerűtlensége ellenére, kitartott.

*

Halász Gábor a 18—19-es forradalom után, az ellenforradalom fojtó légkörében fel-növekvő polgári értelmiségi rétegnek, a Nyugat ún. „második nemzedékének” volt egyik jellegzetes képviselője. Mint kifejezetten urbánus író a forradalom utáni kiábrándultság és arisztokratizmus levegőjét szívta magába. Nem véletlen, hogy első cikkei a Napkeletben, a Magyar Szemlében és ritkábban a Minervában jelentek meg. A Párizsból hazatért fiatal Halász Gábor neofita konzervativizmusa, a monarchista Charles Maurras hatását tükröző szélsőséges arisztokrata állásfoglalás nyer megfogalmazást ezekben a 20-as évek végén közzétett cikkeiben, mint pl. „A líra halála”, vagy „Az újabb regényről”, melyekben újklasszicista felfogását igyekezett kifejteni. Ez a kapcsolat azonban nem volt végleges. Ahogy az évek során egyre jobban oldódik ultra-tradicionáliszmusa, úgy közeledik ahhoz, hogy eljusson a Nyugat demokratikusabb, tágabb horizontú táborába. 1933-tól kezdve minden jelentősebb munkája a Nyugatban jelenik meg, egészen a folyóirat megszűntéig. Azokban az években, míg a Nyugat kritikus volt, maga is a l'art pour l'art, a „tisztá” művészet álláspontján állt, de az akkor divatos impresszionista kritika szélsőséges szubjektívizmusától igyekezett több-kevesebb sikerrel távoltartani magát. És szubjektív becsületessége, vívódó lelkiismerete, a benne állandóan munkáló „továbbjutás” vágya folytán, a második világháború nyomasztó évei alatt megpróbálta meghaladni helytelen álláspontját. Az 1941-ben induló Magyar Csillag már egy új-arcú Halász Gábot mutat: régi énjét és felfogását bírálva vizsgáló, új elveket kereső kritikus. Nem ő tehet róla, ha ezen az úton végigmenni nem tudott. A gyilkosok fojtották belé a szót egy borzalmas halállal.

*

Halász Gábor is azon írók közé tartozott, akik a világot szinte kizárólag az irodalom nézőpontján keresztül szemléltek, még a politika legkövetelődőbb éveiben is. S ha látta és átélte is kora súlyos válságát, számára ez csak az akkor divatos polgári filozófusok, Ortega y Gasset és mások hatására az irracionáliszmus uralomra jutását, az ezt megtestesítő „tömegek lázadását” jelentette. Ebből a felfogásból következik, hogy a fasizmus féktelenségével szemben csak az értelem fékező erejére, a szellem arisztokráciájára tudott appellálni. Az intellektus rendező erejével meggátolni az esztelen lázadást, szövetségbe fogni a szellem embereit egy új humanizmus nevében a kultúra védelmére. S mert nála az emberi magatartás nem külön kérdés, hanem a művészi meggyőződés, az esztétikai eszmények lényege — ezért fontos ennek a megvizsgálása. Ebből a sajátos értékű racionalizmusból nő ki egész esztétikai rendszerének ellentmondásossága is. Mert ez az értelemtiszteltet nem volt mentes a polgári dekadencia talajából fakadt reakciós előítéletektől. Haladó szerepet játszott a fasiszta propaganda barbár észellenes maszlagával szemben, de pl. a tömegnek mint vak, ösztönös, irracionalista erőnek szembeállítása az értelem arisztokráciájával pesszimizmust, gögös antidemokratizmust jelentett. Így fonódik egybe már a kiindulásnál valódi és vélt humanizmusnak egymásnak ellentmondó vonása, melyet igazán feloldania sosem sikerült teljesen.

„A Szellem méltóság és semmi sincs, ami jobban átsegítené valakit nehéz idők viszonyain” írja. „Hiszen a történelem válságos szakaszai kíméletlenül maguk alá gyűrik az egyént, lázadás mitsém segít, csak belső elutasítással védekezhet a meggyalázott lélek...”² Babitsról írva fogalmazza meg magának ezt a számára ideális magatartást, mely nagyszerűen jellemzi egész világnézetének kétarcúságát. Egyrészt a tiltakozás, szembefordulás, az elutasítás szenvedélyes érzését mindazzal szemben, amit a kor nyújtott számára, másrészt azonban a szkeptikus, lemondó, reménytelen hangot, mely nem tud hinni a tiltakozás értelmében, eredményében. Így nyújtja fel az „idegek tiltakozásának”, a belső győtrődésnek értékét: mint olyan emberi magatartását, mely forradalmi tett nélkül vívja meg a maga vértelen, néma forradalmát az emberi méltóságért.

A babitsi példa követése azonban nem korlátozódik ennek a fajta méltóságnak a tiszteletére. Egész „nemesi maradisága” az, mely számára „...a mai reformlázban példaadóvá tudott nőni, mert nem kapta el a lemaradás rémülete, mert meg mert állni az ismert helyen a bizonytalan felé való rohanásban.”³ S bár elismeri a tanítvány nemességével a mester elsőbbségét, eszményeik és témáik azonosságát, mégis szeretne ragaszkodni ahhoz a hitéhez, hogy sok mindenben el is szakadt tőle valami forradalmian új kedvéért, hogy az önállóság, a bálványtörő, lázadó ifjúság szerepében láttathassa magát. De mi az, amit újnak nevez, mi az, ami-ben a gyökeresen forradalmi felfedezni véli? „Az őrzés és átmentés gondját”, a „tisztá irodalom, az ízlés, a humánus újraalapozásai a változó körülmények között...”⁴ S Babits joggal feleli, hogy a „teherbírás, az „újrafogalmazás”, az „örökség felhasználása” lehetnek tiszteletre-méltó erények, de sosem forradalmian újat teremtő korszakok jelszavai. Halász Gábor ezt nem értette meg, ebben tévedett. Az egész nemzedéki kérdés vitájában⁴ ez a főgondolat húzódik meg. Nem az igazi teremtésben, hanem csak a továbbörzésben kereste nemzedéke hivatását. S ez művészet- és történet-látásának közös gyökere: csak a múlt vállain lehet följebb emelkedni, „örizve, bontva, fontolva haladni...” csak konzervatív eszközökkel lehet igazi forradalmi sikereket elérni.”⁵ — Halász Gábor abban az illúzióban élt, hogy van olyan konzervativizmus, mely nem reakció; magát mindig ehhez sorolja. Termékeny, nemes maradiságnak nevezi ezt, mely a jelen igézete és fenyegetése ellenére meri vállalni a tegnapot, melynek éppen ezért bátorságot, erkölcsi tartalmat tulajdonít. Valóban elképzelhető olyan tegnapot-örzés, mely progresszivitást jelent, Ady háború alatti magatartása is ezt igazolja, a kérdés azonban mindig az, hogy mit hordoz ez a tegnap a mával szemben, mit akar védeni?

Halász Gábor tegnapi a rajongott XVIII. sz., az ancien régime csodálatos világa, a XIX. sz. hajnala, a felvilágosítók nagy, fényes felrajzása, a forradalomból kiábrándult, de a felvilágosodás racionalizmusát továbbörző arisztokratikus törekvések, a restauráció józan elméi, akik számára az ész volt a legfőbb principium, ahol a mérséklet, a józanság, az elegáns szépség szelleme uralkodik, s művészetben a választékosság, a formai virtuozitás, kimértég, mely csak a kiválasztottak számára teszi élvezhetővé az alkotást. Ez érteti meg végül azt, hogy konzervativizmusa, ha van is benne helyes mag a „ma elleni tiltakozásban” a felzavart rendtől, káosztól való idegenkedésben, mégis hátrafelé mutat, mert elválaszthatatlan az arisztokratizmustól, a demokrácia-ellenességtől.

Hozzá kell tenni, hogy ez önként vállalt állhatatosság ellenére Halász Gábornak — szerencsére — nem mindig sikerült mentes maradnia a „lemaradás rémületének” érzésétől. Mégis ez az érzés volt az, mely előrevitte fejlődésében, mely nem egyszer olyan lázasan nyugtalanná tette, mely megóvta frissességét, rugékonyságát — viszont, másfelől, ez lehetett az oka sokszor váratlannak tűnő változásainak és magasrendű, de vitathatatlan sznobizmusának is.

Egyetlen megjelent kötete — Az értelem keresése — ebből a szempontból nem ad hiteles és teljes képet róla. A három nagy és eredeti szempontú esszén kívül (Kazinczy, Széchenyi, Bessenyei) az újklasszicizmust kifejtő, már említett két tanulmány és egy Proustról szóló kerültek csak bele a kötetbe. A belső nyugtalanságból következő hajlékonyság, az új és új igazságokat kutató esztéta még nem kap hangot a gyűjteményben, csak az első ifjúság lázas keresése. Szürrealizmus, intellektualizmus, játékoság — ezek az új esztétika igényei, követelményei, példái.

A modern líráról írott esszé főtartalma⁶ a válságba jutott romantikus, szubjektivistá irányzatokkal való kíméletlen, szenvedélyes leszámolás. A logikailag megközelíthető régi ízlésformát próbálja felkutatni, mely alapja lehet szerinte az új ízlésnek. A spanyol virágkor, a német barokk, a restauráció Angliája, a francia grand siècle: ezek az ideálok; objektív típusú

² Babits, az esszéíró, Nyugat, 1938.

³ Disputa személyes kérdésben, Nyugat, 1935.

⁴ Halász Gábor: Egy ízlésforma önarcképe, Nyugat, 1935.

Babits Mihály: Megjegyzések Halász Gábor cikkére, Nyugat, 1935.

⁵ Halász Gábor: Disputa személyes kérdésben, Nyugat, 1935.

⁶ Ortega y Gasset, Magyar Csillag, 1944.

⁷ A líra halála, Napkelet, 1929. (Az értelem keresése.)

költészet, ahol a korlátok vállalása, a difficulté vaincue, a formatisztelet az uralkodók. Ebből próbálja megrajzolni ennek lehetséges modern változatát. „Fegyelem és mérték s nem könnyű erőfeszítés jelölik az új költő művét, igényes és csak kevesektől méltányolt célja a költészet embertelenítése...”⁷ kiküszöbölni mindent, ami bomlasztó, személyes; formák és eszmék tiszta rendjét keresi. A nagy elhatározást viszont játékos hajlandóság védi meg a nagyképűségtől, a bravúr szerencsésen ellensúlyozza tárgyának és pátoszának komolyságát. A játékoságban ezt a váratlan mozzanatot, az állandó meglepetések felbukkanását, a formai ötletek között bujószkázó gondolatot szereti, a retorikusság, a szemérmetlen vallomások elkerülésére. „Súlyosat könnyedén” — ez hitvallása, klasszicizmusának ars poeticája. Költői eszményképe pedig: a kristályosan nehéz és intellektuális teherpróbát jelentő Mallarmé (Verlaine-nel szemben), az absztrakt Valéry, a formaművész és gondolkodó Baudelaire, George, Babits (Adyval szemben). Ugyanakkor nagyon jellemző, hogy mikor elhatárolja magát a dekadens, romantikus lírától, egyben minden életességet, vagyis politikumot hordozó művészettől is igyekszik távol tartani magát. Az élet zsarnokságát akarja lefejtetni a művészetről mint olyan járuléktól, mely a romantika óta hozzátapadt és eltakarja „ősi, klasszikus lényegét”. Így lesz következtetése egyoldalú és téves, ha a részletelemzésekben sokszor igaza van is, ha a bomlás tüneteit néha nagyon érdekesen és szellemesen feltárja is.

Míg a lírában a régi költőtségeket, a regényben a legmodernebb kísérletezéseket ünnepelte.⁸ Akkoriban sok szó esett a regény válságáról, műfaji korlátainak széteséséről, arról, hogy a lélektani vizsgálódások és elmélkedések a regény lényegét csenevészesítik el: a történet. Halász Gábor ezzel a nézettel próbál szembeszállni. Szerinte nem erről van szó. Inkább a regény megújításáról, arról, hogy új formában éled fel a romaneszk elem: pszichológiai tartalmat kap. A realista, naturalista tendenciákkal való viaskodásból új, modern stílusforma születik, hisz a lélek belső történései legalább annyi cselekményt és izgalmat adók, mint az ún. külső események. Joyce, Proust, Woolf lesznek az új teremtők, akik mesterséges világot építenek maguk köré, s már bevallottan nem a szociális körülmények rajzát, a társadalom valószínű világát keresik, hanem a lélek titkaiba akarnak alámerülni. A hirtelen belső impulzusok és a véletlen egyaránt cselekvénybonyolítók. Mert az asszociációk játékát csak a véletlen önkénye szabályozza. A modern regény érdekesebb újdonsága az is, hogy az író fölényes hőseivel szemben és ezt a fölényt állandóan kimutatja. Ironikus, játékos fölény ez, mely szinte élvezzi a hősök kiszolgáltatottságát, mintegy az olvasóval való cinkos szövetség, saját teremtményei ellen. A folyamatos, homogén elbeszélést éppen ezért feltöri, stílusbontó, az írói reflexió minduntalan helyet kap és zavarás nélkül betolakodik a sorok közé. Mintha emlékeztetni akarna, leleplezni a fikciót. Halász Gábor tisztában van azzal, hogy mindez fantáziát, idegzetet, értelem foglalkoztató kaland, hogy éppen ezért ez az intellektualizmus újból csak bizonyos kiválasztottak számára teremt majd irodalmat, de mindez összeesik, egybehangzik egész ekkori világnézeti, esztétikai látásával, azzal az arisztokratizmussal, melyet a kultúra megmentésére akar feltámasztani.

De eltekintve attól, hogy mennyi az objektív jogosultsága ezeknek a nézeteknek, érdekes, hogy mennyi túlzással, elvont doktrínésséggel állította fel e tételeit. Nemcsak mi, mai olvasói, de akkori kritikusai sem tudtak egyetérteni a kifejtettekkel. Azért, mert Proustot úgy akarta királlyá koronázni, hogy közben Balzac felé sújtott, Babitsot úgy rangra emelni, hogy közben Ady-t tagadta meg vele. Amit és ahogyan írt, az mindig tiszteletetébresztő volt, formásságával, kristályos tisztaságával, de végzetesen elvont, a korabeli, élő irodalomhoz, annak mozgásához utat, kapcsolatot igazán sosem találó. Okossága, gondolatgazdagsága sokszor lenyűgöző, frappáns, választékos fogalmazása eredeti, szellemes, mégis valami szuggesztivitás hiányzik belőle. Mint valami bonyolult matematikai képlet tud csak megragadni. Nem igazsága, — eljárása, következtetésének módja érdekel. Így kap mint olvasmány sajátos idegenséget: más világból való, érzéki varázs nélküli bravúros és abszurd teljesítmény.

Ha a maradandót keressük benne, nem itt kell megállapodnunk. Mint ahogy kortársai sem e nézetek profétáját tisztelték benne. Rendszerformáló erejénél többre becsülték írói, kritikai tehetségét, elemző módszerének árnyalt gazdagságát. És valóban, Halász Gábor alakját ez teszi jelentőssé, portréi, irodalmi tanulmányai, melyek már ekkor sok tekintetben meghaladták a kortárs irodalom hasonló természetű műveit.

Mi volt az eredeti, az érdekes újdonság Halász Gábor tanulmányaiban? Nem az alapfelfogás, nem is a kiindulás maga. E tekintetben ő sem szabadult meg a szellemtörténeti iskola hatásától, de az értelmezésben, a felhasználás módjában, a módszer részleteit illetően igyekezett többet nyújtani az átlagnál, igyekezett sokhelyütt áttörni az iskola szűknek érzett normáit, konvencióvá vált főmáit. Mindenekelőtt lelkiismeretes pozitivizmusa, filológiai biztonsága, határolja el a divatos esszéirodalom felületességétől. A futó ötletekre épült, hangulatokat és

⁷ Ortega y Gasset, Magyar Csillag, 1944.

⁸ Az újabb regényről, Napkelet, 1929.

pillanatnyi benyomásokat rögzítő impresszionista kritikai módszer távol állott tőle. Szigorú elmélyedés, a részletek gondos körüljárása és ellenőrzése, anyaggazdagság, finom emberábrázoló készség, tárgyilagosság és lélektani érzék, fegyelmezettség, az értelem könyörtelen élessége, a rend tehetsége jellemezték, és ezek voltak esszéinek is uralkodó tulajdonságai. „A kritikus feladata, hogy ne engedje át magát ösztöneinek, futó ingereknek... világnézeti alapot kell keresnie az új irodalmi szükséglet számára,”⁹ A kritikát az irodalmi önszemlélt tudományának nevezi, mely közvetít író és közönség között.

A kritika szubjektivizmusával nyíltan határozottan is szembeszáll... „nem elég igényes, benyomásait végeredménynek tartja — majd szellemesen így folytatja — gőgös szerénységgel ötleteit helyettesítette az ítélet helyébe. Hogy a költőt ne kelljen bántania, előtérbe furakodott saját maga... Szkepszisével igazolta önmagát, nem hitl semmiben, hogyan hitt volna mértékben, értékben?”¹⁰ Ugyanez a gondolat, a hitetlenkedéstől és felelőtlenségtől való idegenkedés gondolata bukkan fel Szerb Antal Irodalomtörténetéről írott cikkében is: „...A fiatalságot idézi könyve. Csak azok az évek ismerték a büntetés nélküli bűnözést, a céltalan vélemények, értékelések és újraértékelések pergőtűzét, érvek és ellenérvek csatáját.”¹¹ Mert szerinte a kritikus felelősséggel tartozik önmagának, az íróknak és a közönségnek, felelős tételeiért és felelős a „feléje fordult, lelkekben sarjadt bizalomért.”

Ez volt Halász Gábor hitvallása a kritikus munkáról, ezek az elvek vezérelték egész pályája során. Am ezeknek a gondolatoknak és a felelősségérzet rokonszenves vonásának az is nagy jelentőséget ad, hogy a Nyugat kritikájának *fővonalában* a kérdések nem állottak előtérben, mert a kritikában legtöbbször az önvallomás egy szellemes formáját látták, mert tagadták bárminemű mondanivaló objektivitását. Halász Gábor ezzel szemben a megnyilatkozás törvényszerűségét hirdette, és a tudatos kritikai munka feladatául jelölte meg a törvényszerűsége feltárását.

Persze Halász Gábor minden eredménye, elért rangja elképzelhetetlen a mester, Babits előzménye nélkül. Babits akarva-akaratlan az új magyar esszéirodalom atyja, középpontja. A témák, hatások, írószemlék túlnyomórészt azonosak, csak a hang színezete más, a vérmérséklet tudósabb vagy objektívebb. Halásznál a líra másodrendűbb, a történész fölény a szembezőköbb. Míg Babits esszéit kortársai látnokinak, lírai hevületűnek nevezték, őt az esszé epikus művelőjéhez hasonlították, és joggal.

De nemcsak az objektivitásra való törekvésben haladta meg nem egy kortársa írás-módszerét, hanem a szellemtörténeti iskola más fontos tételének értelmezésében is. A korszellem, kormozgalom fogalmát, mellyel annyi visszaélést követtek el, igyekezett tárgyilagosan, értékének megfelelően alkalmazni. Érezte, hogy a kialakult gyakorlatban ez a fogalom felmentésül szolgált nem egy kritikusnak a nagy egyéniségek, az egyes emberek igaz, részletező elemzése alól, hogy semmitmondó külsőséggé, formalista eszközzé vált, melyet meggondolatlanul lehet mintegy címként a vizsgálendő tárgyra ragasztani. „Csodálatos illúziója sok irodalomtörténésznek — írja —, hogy végeredménynek hiszi a kiindulópontot. Ha sikerült az egyént a korban elhelyezni, ráilleszteni a klasszikus, romantikus stb. címét — úgy érzi elvégezte feladatát... pedig mindenki korának gyermeke, a kérdés *hogyan* az. Lényeges az egyéniség reagálásának, teremtő módosításainak vizsgálata.”¹²

Ennek a hogyannak a vizsgálata, az emberi lélek nuance-nyi rezdüléseinek, a tettek és alkotások belső motivációjának felkutatása vezette el a *portré-ráizolás* pszichológiai elemző módszeréhez. Érdeklődésének középpontjába az emberi lélek, az adottságokra reagálás mikéntje kerül, az „örökség felhasználásának” megannyi finom változatát, az árnyalatok ezer-nyi variációját hozza napfényre az alkotók életében. A mű helyett inkább az élethez fordul. Nem annyira az eredményt, mint inkább az okokat keresi. És ezzel az elemző módszerrel, amint elmélyed tárgyában, továbbjut, ha csak kis lépéssel is, egy objektívebb, a pozitív tények és összefüggések felderítésének tudományosabb módszere felé. Értelemkereső szenvedélye eltávolítja a szubjektivizmus felelőtlenségétől, de teljesen megszabadítani a szubjektivizmustól mégsem tudja. Hisz az esszé szükségképpen vallomás is, hiába húzódik meg Halász Gábor szemérmes alázattal elmondandója, megjelenítendő alakjai mögé, már maga tárgyválasztása is mindig személyes indítékú volt, vallomás a legbensőségesebb titkokról, a lélek vívódásairól, útkereséseiről, harcairól. Mégis más ez a szubjektivizmus, mint amilyen a divatos volt. Mert minden írásában érezzük azt a törekvést, hogy tanulmányai ne lírai önvallomások legyenek, hogy megmaradhasson a kommentáló szerepében. Ez az állandóan jelenlevő belső küzdelem és visszatartottság adja esszéinek sajátos hangját, a szöveg alatt meghúzódó rejtett feszültség adja tanulmányainak nyugtalanító szépségét.

⁹ Új irányok a világirodalomban, Nyugat, 1932.

¹⁰ A kritikáról, Bibliofil kalendárium, 1933.

¹¹ A szenvedélyes olvasó, Magyar Csillag, 1942.

¹² Kazinczy emlékezete, Napkelet, 1931. (Az-értelem keresése.)

Három nagy esszéje, a Kazinczy-, Bessenyei- és Széchenyi-tanulmány minden önfegyelmű szándéka, hűvös tárgyilagossága, elemző erőfeszítése ellenére — írójának lelkiségét, belső világát árasztja, saját arc képe a szemérmes rejtőzködés mögül is fel-felbukkan hőseinek profiljában. Ez azonban sosem jelentette azt, hogy erőszakkal saját képmására formálta volna őket, inkább azt, hogy azokhoz a lelkekhez vonzódik, azokat rajzolja meg, akik valamilyen lelki rokonságban vannak vele, akiknek vívódását maga is átéli, elszenvedi. A benső vonzódás a választott tárgyhöz, hőshöz sosem vált nála öncélú, hivatkozott eszközzé, mely eluralkodott volna a mondanivalón.

Mi a Kazinczy tanulmány magva, milyen belső szenvedély fűti Halász Gábort, mikor ennek a portrénak a megrajzolásához nyúl? Miért fordul tanulságot áhító bizalommal Kazinczyhoz, mit érez saját maga és kora számára felelevenítendőnek Kazinczy arcából, magatartásából, életútjából? A tanulmány főcímei megfelelnek erre: az egyéniség, a vezérszerep és az ízlés. Ezekben a fogalmakban foglalta össze a kritikus eszményről, saját írói feladatáról szóló nézeteit. Halász Gábor Kazinczy egyéniségéből a bátor elfogultságot, rajongó és bizalmatlan lelkét, feltétlen hitét a szellem és irodalom ügyében, uralomvágyását, diktátorkodó hajlamát emeli ki. Mi indította erre? A vezérszerepre alkalmas vezető egyéniség szükséges vonásait kereste. Olyan egyéniséget, aki éppen elfogult álláspontja, ha kell, hibái révén is képes arra, hogy egy irodalom vezére, irányító személyisége legyen. Ezek a követelmények mind Halász Gábor kritikus eszményéből következnek. „A teremtő kritika mindenkor abban látta hivatását, hogy irodalmi ideálokat tűzzön ki, az ízlést tudatosítsa, az alkotóerőket ösztönözve, a közönséget nevelve kedvező intellektuális légkört teremtsen, s természetesen értékeljen is, de csak a maga vallott és bevallott elvi álláspontjáról. Mérni csak mértékkel lehet!”¹³ Úgy látta, hogy egyedül az a magatartás lehet termékeny és hasznos az irodalom számára, mely ereje tudatában értékelően mer szembeszállni a lényétől idegen irányokkal, szemben a divatos impresszionista kritikai módszerrel, mely alapvető fogyatékból csinált erényt, mikor gyengeségét titkolva „belelélni” próbálta magát a legellentétesebb stílusokba.

Látjuk, Kazinczyban saját áhított kritikus szerepét akarta megrajzolni, akinek feladata nem egyszerű regisztrálás, hanem igazi formálás, ízléskialakító teremtő munka. A kritika igazi értékét próbálta meghatározni akkor, mikor ennek tartalmát sem az elmélet, sem a gyakorlat nem fedte fel. Halász Gábor a kritikus munkáját a teremtő alkotás egy formájának nevezi. „Mint az író — írja —, úgy bontja szét a kritikus különféle színekre a ködös élményt, hogy a fogalom nyelvére fordítsa, és ahogy az író értékeli az életet, úgy értékeli a kritikus is saját világát.”¹⁴

A kritikust azonban nemcsak vállalt szerepe, hanem elsősorban ízlése teszi. S Halász Gábor Kazinczyban sem csak a magatartást, kritikus méltóságát csodálta, hanem az „ízlés mesterét” is, akinek irodalmi ideálja szintén példakép volt számára. A klasszicizmus, melynek hordozója a XVIII. század, a megköthetőségből származó szabadság eszméje, a személytelen tárgyilagosság, a csiszolt forma elvont, hűvös szépsége keltik fel kritikus vonzódását. A korai felvilágosodás racionalizmusa, érzelmeket száműző fegyelme egyszerre nagyon közelivé és aktuálisá válik számára, az elvtelen és ziláltelekű korban újra a rend, a biztonság, a határozott formák után áhítozik. Ezért nyúlt Kazinczy portréjához, ezt a tanulságot szeretne volna felmutatni kora irodalmának. A Kazinczyéhoz hasonló irodalmi világot és atmoszférát szeretne volna maga körül felkelteni, hogy a maga ízlésével uralkodjék felette.

A Széchenyi-tanulmány¹⁵ egész más szándékot és mondanót hordoz. Írása már nem is esszé, a szó használatos értelmében. Joggal hasonlították kritikusai egy pszichológiai regény elemző mélységéhez; emberi titkokat fűrkésző szenvedély, nyugtalanság, költőiség áradt soraiból. S mennyi finom megfigyelés, jellemábrázoló készség, drámai feszültség, az emberi és lelki relációknak micsoda bonyolult játéka magyarázza, színezi, indokolja a „hős” magatartását, különféle lelkiállapotait! Halász Gábor megértette, mert maga is átélte egy magányosan tépődő, forrongó, vergődő lélek szenvedélyeit és szenvedéseit, ezért tudott olyan meggyőző erővel vallani róla. De nemcsak ez az értéke írásának, nemcsak a hitel és megalapozottság, hanem a mögötte meghúzódó, jelennek is szóló mondanivaló, tartalom. Széchenyi útjának megrajzolásában állásfoglalás is rejlik, mégpedig rokonszenvező állásfoglalás az iránt a magatartás iránt, mely a belső meg hasonlástól, lázas idegtépettségtől, a kiutat nem adó gyötrődéstől eljut a feloldó tétlig, a dolgok rendjét formáló cselekvésig. Igaz, hogy ebbe a nosztalgiába bizonyos lemondás és pesszimizmus is vegyül, hitetlenség a tettek tényleges eredményében és értelmében, de mégis ezt tartja egyetlen lehetséges útnak, az egyetlen igazi, szép, emberhez méltó „teherállásnak”.

¹³ Uo.

¹⁴ A kritikáról, Bibliofil kalendárium, 1933.

¹⁵ A fiatal Széchenyi, Nyugat, 1934. (Az értelem keresése.)

Két évvel ezután írja meg a „Bihari remete”¹⁶ c. Bessenyeiről szóló esszéjét, a gyógyíthatatlan magányosét, az elnehezült magyarét, aki emésztődik a problémáktól, s akinek sorsa jóvátehetetlen tragédiába fordul, mert a magány félig kényszerű — elhatározott játékát végül a tényleges magáramaradottság és boldogtalanság gyötrelme váltja fel. „Az első eszménykép elhamvadt, az első lobogó kigyúlnak vége, öregedése ráeszmélés arra, hogy a nagy ábrándhoz voltaképpen alig van és volt köze” — írja Bessenyeiről, de saját sorsát, saját útját is jelzi vele. Reménytelen szerelme a könnyedség, nagyvonalúság, a fölényes biztonság után örökre beteljesíthetetlennek látszik. Éreznie kell, hogy a ragyogó észigazságok, a voltaire-i felvilágosodás szellemének kincsei elvesztik fényüket az ő lelkében, és minden váratlan keserűséggel telítődik. A tanulmány tulajdonképpen rejtett leszámolás az ifjúkori ideálokkal, a visszhangtalanság, sikertelenség fájdalmas beismerése, barátkozás a magánnyal. Az irodalmi diktátor szerepét betölteni akaró kritikus ráébred arra, hogy küzdelme reménytelen, sőt, kicsit még arra is, hogy talán maga a program sem az igazi követendő eszmény.

És mennyire jellemző ez a magányból és gyötördésből támadó gög és megalázottság! „Jó egyedül lenni, hisz aki magányos, már azáltal több a sokaságnál — írja —, de rossz ugyanakkor tudni, hogy sose szabadulhatunk ettől a szereptől, kínos a csömör, a megnyilatkozni nem tudás”, melyet mindig fájdalom és megbántottság kísér. Az elfojtott panasz tör fel itt belőle, itt érezzük igazán gondolatainak érzelmi igazolását, vallomások jellegét.

Elemző módszere ebben a tanulmányban a legkifinomultabb. A szabályos végeredmény helyett mindenekelőtt a lélek vajúdását, a születés, az alkotás folyamatát érzékelteti. Így teremti meg esszéjében a „gondolat líráját”, mely az értelem fényével világítja meg a lélek legrejtettebb érzelmi összetevőit, az indulatok belső indítékait.

E három nagy portréból rajzolhatjuk meg legvilágosabban Halász Gábor sajátos esszéírói módszerét, értékeit, fogyatékoságait is. Igénye, hogy túllépjen az akkor divatos szellemtörténeti, pozitivistá irányzatokon, újdonságot adott írásainak. A történeti szemlélet egyént eltakaró felületességével szemben talán senki nála jobban és analitikusabban fel nem tárta a művészi egyéniség, a lélek belső titkait. A mozgás, a fejlődés áramában az állandót kereste, az „örök pszichológikumot”, a változások hordozóját. Az ember izgatta a maga belső indulataival, a lélek mélyén harcoló erők játéka, melynek eredője a mű. Sainte-Beuve volt ebben a példája, aki portréiban egyesítette a mű pozitív ismeretét a művész egyéniségét kutató lélektani módszerrel, aki portréiban az írói alkat, az életrajzi tények és adalékok felől próbálta megközelíteni, felfedni az alkotás értelmét. Halász Gábort is elsősorban a művész emberi arca érdekelt, annyira, hogy kutatásának középpontjába szinte kizárólag ennek a vizsgálata és nem az alkotás került. Mintha az ember jobban érdekelné a költőnél. A műhöz csak az alkotón keresztül próbált közeledni. Ezért nevezte módszerét lélektani-kritikai módszernek.

Innen értjük meg azt is, hogy miért jelentett Halász Gábor elvi fejtegetéseiben és gyakorlatában már-már írói alkotást a kritikus munkája. „A portré középpontja az élő személy, állandó háttere a mű” — írja egy helyen. Az írói karaktert azonban csak a kritikus formáló ereje tudja életrekelteni, amihez már megjelenítési, ábrázolási készségre is szükség van. S teremtménye munkája során egyformán kell merítenie a magánélet adataiból és a mű tanulságaiból. És éppen ezen a ponton jelentkezik arcképfestő módszerének korlátja és fogyatékosága. Minden teljességre és gazdagságra való törekvése ellenére itt lépett az elszegényítés útjára. Az individuum keresése a kormozgalmak helyett még nem jelentett különösebb hibát, de azzá kezdett válni akkor, mikor megelégedett az individuum egyoldalú, szűk értelmezésével, a magánember arcának meglesésével, mikor teljesen elszakadt az egyént körülvevő társadalmi környezet szövevényétől, mikor megfeledkezett az eszmék formáló erejéről, alakító hatásáról.

Másik tévedése a történeti látásmód kíméletlen elutasítása volt. A fejlődés gondolatát mint bilincsbeverő és megszorító fogalmat kiiktatta vizsgálódásából. Az irodalom történetéből szubjektív fogalmat alkotott, ahol a történelem előrehaladása helyett csak a szubjektív értéktílet rangsorolja a műveket. Az idő — elképzelése szerint — olyan, mint egy kifeszített lap, ahol csak értékük, elvi hasonlóságuk szerint rajzolódnak közelivé vagy távolivá a múlt eredményei.

És ezzel jut saját kiindulópontjának tagadásához módszere. Törekvése volt a szubjektívizmustól való elszakadás, ugyanakkor másfelől teljesen a szubjektívizmus útvesztőjébe került. Ezért esszéírói munkásságában nem sikerült maradéktalanul áttörnie azokat a korlátokat, melyeket maga is elég jól ismert. Tanulmányai minden részletszépségük, árnyalati gazdagságuk, gondolati mélységük ellenére sem tudtak teljes igényű portrékká válni. Ahol szabadon munkálkodhatott írói fantáziája, ahol sikerült behatolnia a lélek mélységeibe — ott egyedülálló értékei vannak. De az írói alkat egészét feltáró emberi, alkotói portré mégsem született meg keze alatt, csak nagyszerű részletekben tudta megközelíteni a célt.

¹⁶ A bihari remete, Nyugat, 1936.

Már a Bessenyei-tanulmány is arról árulkodott, hogy az ifjúkori dogmatizmussal, szélsőségig hajtott ízléskövetelményekkel kezd leszámolni, az újklasszicista ideál kezd elveszteni vonzását. Az „Értelem keresése” c. tanulmánykötete előszavában már világosan megfogalmazza ezt és elítéli a fiataloktól túlbuzdulást. „Mennyi merevség és mesterséges egyszerűsítés volt a fiatalos dogmatizmusban, mely egyetlen vezérelvre akarta hozni az ízlés kábítóan bonyolult rendszerét, mennyi erő mégis és jóleső makacsság! Milyen szükségsszerű volt, együttjáró a meghiggadással az áthajlás a tételektől a megfigyelésekhez, merevségtől a hajlékonysághoz, az eszmékkel való játék átcserelése az emberi titkokat fűrkésző szenvedélyre. Milyen jó volt a tiszta irodalmiság öntudatával stílusformákat, az írástechnika módszeres elemzési és milyen formalizmus született ebből az önértékből!”¹⁷ Persze ezekből a sorokból nemcsak Halász Gábor tudatossága, önmagát bíráló őszintesége tűnik ki, hanem bizonyos rezignáció is: az erő és a szenvedély a fiatalságé volt — mondja. A lényeg azonban mégis az előretett lépésben van, mellyel egy igazabb állásponthoz próbált közeledni.

Érdekes, hogy ezek a sorok éppen az „Értelem keresése” előszavaként íródtak, mikor a gyűjtemény a bírált alkotói módszer termékeinek összegezése volt. De nyilván éppen a felmérésnél, az összegyűjtésnél kellett látnia, hogy módszere már nem elegendő azoknak a tartalmaknak a kifejezésére, melyekre törekedett. Ez a kötet zárókö volt, de egyben jelzője, bevezetője az új tájékozódásnak is.

Hogy mi volt ez az új *irányzódás*, arról még nem vallanak a kötet bevezető sorai, de a későbbi évek munkájának során egyre rendszeresebben bontja ki a realizmus elméletének problémáit.

A realizmus felé való fordulás sosem jelenthet pusztán esztétikai, irodalmi követelést. Új életmagatartást, az élethez való viszony megváltozását kell jeleznie. A befelfordulás és magabazárkózás feladását, közeledést a valósághoz. Halász Gábornál is nyomon kísérhető ennek a változásnak a folyamata. Először is fokozatosan elidegenedik régebbi esztétikai ízlésétől. A 30-as évek végétől kezdve egyre határozottabban fordul szembe a szürrealista regényírással, elítéli a „modern” regények mesterkéltségét, a különösségek monomániás hajszolását, az igazi sokféleségről való lemondást. „Panoráma helyett panoptikum” az új regény — írja szemléletesen. Az ifjúsága tündérművét jelentő Proustról, Woolfról, Joyce-ról kiderül, hogy tudatos elvonatkozásuk a társadalmi világtól, élettől való elszakadottságuk bizonyos egyoldalúságot eredményezett, rájön arra, hogy a szürrealizmussal mégsem lehet megragadni az élet teljességét.

Ezekkel szemben egyre inkább a valóság feltámasztásának csodája, a realizmus titkának megfejtése izgatja. Szerinte a realizmus nem témaválasztás, nem is az előadás külsőségének kérdése, hanem újfajta írói magatartás az étellel, a hősökkel, a regénytárggyal szemben. Egyik cikkében¹⁸ a realizmus titkának a részvétet és szeretetet jelöli meg. Milyen szép, humanista igény jelentkezett ebben a gondolatban! Az író ember iránti felelősségének gondolata, az ember felé fordulás újfajta magatartása. Ez a tartalma ennek a követelménynek, bármennyire távol is áll a realizmus tényleges kritériumától.

Ugyanakkor azt is feladatának érzi, hogy figyelmeztessen az adott irodalmi elvek és gyakorlat helytelenségeire „mégha régebbi ábrándjait temeti is vele”. E régi ábrándok temetését, az új elvek keresését dokumentálja a Magyar Csillag megjelenésekor írott „Beköszöntő”-je.¹⁹ Mi ennek az önkritikának a lényege? Az a fájdalmas beismerés, hogy az irodalom elhanyagolta igazi írástudói hivatását, valahol nagy árulást követett el, mert részgazságokhoz szegődött az egyetemes helyett. Feladta a valóság, az igazság kutatását és mítoszokba menekült. Mesterséges világot teremtett magának és elszakadt közönségétől. „Túlágosan visszaváltunk az elitirodalom fogalmával, minden váratlannak örülve nem firtattuk eléggé becsületességét — írja —, szívesen engedtünk csábító újításoknak, bár a bomlás öltött bennünk virtuóz formákat.” Kíméletlen élességgel tárja fel ennek az arisztokratikus, formajátékokba tévedt irodalomnak ürességét, mesterkéltségét. Egyformán marasztalja el az urbánusok és a népiesek formalizmusát, sablonmegoldásait. A stílizálás ideje lejárt, a tartalmi elemek háttérbe szorítása modorosságra vitte az irodalmat. Míg a polgári író az önmagáért való stíluszsépségek kísértéseinek engedett és ezzel teljesen felbontotta a regényt, a népi író addig színezte sujtásokkal a szöveget, míg éppen a népi jelleget, a puritánuságot tagadta meg vele. A forma merészeit fel kell hogy váltsa az elmondandó merészsége — tanítja —, eposz rangjára emelni a kis emberek mindennapi dolgait, a tények lenyűgöző erejével, a részletek fullasztó bőségével, a mindennapok gazdagságának igazolásával: ez az új irodalom méltó hivatása és igazi újdonsága.

Ezekben az években fordul figyelme a nagy kritikai realista regényírók felé. Tolsztoj, Hardy, Balzac, Turgenev, Swift példáján próbálja a realizmus alapvető kérdéseit boncolni. Tolsztoj Kareninájában észreveszi a társadalom felett gyakorolt kíméletlen kritikát „ítélet

¹⁷ Bevezető „Az értelem keresése” c. kötethez, 1938. Franklin.

¹⁸ A realizmus titka, Nyugat, 1940.

¹⁹ Beköszöntő, Magyar Csillag, 1941.

süvölt belőle és egy új rend ígérete” — írja. Balzacnak egész tanulmányt szentel,²⁰ melyben a balzaci ábrázolás különös sokrétűségét és színességét csodálja, a részletek hitelességét, a zsúfoltság pazar pompáját, a jellem- és környezetrajz kimeríthetetlen gazdagságát. Balzac írásmódjából az ragadja meg, hogy realizmusa nem az élet tényeinek szolgai másolása, hanem szenvedélyes teremtő munka, melyben a valóság izgalmi és a fantázia szárnyalása csodálatos egységben vannak. „Az író megfigyelt és amit látott, lélekzettefőtt mint a mint amit kitalálhatott volna.” Az ezerszínű élet szépségére, és érdekességére, a valóság tényeinek megbecsülésére intette Halász Gábor kortársait. Ugyanakkor rendkívül biztos szemmel látja meg ennek az ábrázolásmódnak dialektikus jellegét, hogy a valóságos élet hitelét, igazságának élményét csak a túlzás, a képzelet alakító munkája tudja felkelteni, hogy bár az élet mindennapi tényeiből kell kiindulnia, azokból kell kicsiholnia az izgalmat, nem lehet megállni ezen a ponton: a fokozás, a túlzás eszközeivel kell megteremteni a regény külön világát. „Mikroszkóp alá venni a kicsinyt, hogy egész világot mutasson — ez Balzac példája minden idők realizmusa számára.”²¹ A romantika végtelent és egzotikus messzeségét ostromló szenvedélye helyett újra a közeli kicsiny dolgok igazságára és szépségére irányítja a figyelmet. A balzaci zsenialitást éppen a sajátos szerénységben látja, mely megelégszik a „jelentéktelen” mindennapok és emberek ábrázolásával.

Meglátja Balzac realizmusában a társadalomlátó és -ítélő erőt is, szemléletének organikus jellegét, mely az osztályok egyensúlyával szemben az osztályok mozgására figyelmeztet. Itt kezd felfigyelni a társadalmi erők és társadalmi viszonyok ábrázolásának jelentőségére: „A realizmus ott kezdődik, ahol a társadalom lesz a regényhős, sorsok formálójára, kalandok termelőjére, képzeletnek és kutatásnak egyformán ösztönzője” — írja ugyanebben a tanulmányában. Felismeri azt, hogy az emberi relációk bonyolult szövevénye, bővérű elemzések adják a regény gazdagságát, nem a hangulatképek vagy az üres reflexiók. A széles társadalmi megalapozottságot keresi a vázlatosan megrajzolt környezet helyett, a valóság lenyűgöző erejét a forma modorossága helyett.

Így érti meg azt is, hogy a regényhős meggyőző jellemzése összefügg a társadalom hiteles ábrázolásával. Steinbeck jellemábrázolási készségében lényegében típusteremtő erejét dicséri: hogyan épülnek hősei szemünk előtt valamennyi osztályostársuk képviselőivé, mégis csodálatosan egyéni arccal, fokozatosan kibomló tulajdonságokkal. Milyen közeljárnak ezek a gondolatok a típus fogalmának meghatározásához, milyen helyesen vette észre itt is a dialektikus elemeket! Az egyéni és általános vonások egységének szükségéről beszél, a hős jellemfejlődésében bekövetkező állandó meglepetésekről, melyek ellenére mégis ismerősek, „ismeretlen ismerős”-nek érezzük a regény alakjait. De nemcsak a regényalakokra vonatkozólag veszi észre a realista ábrázolásnak ezt a sajátosságát, hanem a cselekmény, a történet, az események bemutatásával kapcsolatban is. A regényszerűség annyi, mint esetlegest és egyetemeset egyforma gondnal elosztani a műben — mondja.

Csakis ez a módszer teszi lehetővé, hogy az életet érzékeltetni tudjuk a magyarázkodás helyett, a megtörtént lefelpedett emléke helyett a bontakozó életet megírni, megjeleníteni, láttatni, „képekkel agyunkba égetni” a valóságot. Ezek a gondolatok is mennyire aktuálisak ma, mikor az előre elgondolt tételek, kiosztott szerepek, az illusztratív ábrázolás oly sokszor előtérbe került az élet tényleges, művészi, képekben történő tükrözése helyett.

Ezért becsülte olyan sokra az odavetett jelzésekkel szemben a kis részleteket, a százával összehordott kis élettényeket, amelyek a valóság mélységeibe vezetnek, melyeknek nyugodt gördülésében az élet folyamatossága érzékelődik. „Nincs realizmus a kis dolgok kultusza nélkül” az élet életszerűvé csak a halmozással, az aprólékos megfigyelések összegyűjtésével és sűrítésével válik. A célravigztatás kétes értékével szemben az ő szemében a realista író egyik legszebb erénye az elidőzés, a részletek áradása. Ezért mondta, hogy a realista regény csak várni épülhet fel, kövek ezreiből, fáradtsággal, verejtékkal. Érdemes ezekre a gondolatokra felfigyelni, hisz azóta hányszor feledkeztünk meg róluk, hányszor mentünk el mellettük, mikor pedig éppen az új realizmus megteremtéséért folyt a harc. A mindennapi élet kis igazságainak ábrázolása nélkül azonban a nagy igazságok is fényüket, erejüket, hitelüket veszítik.

A telhetetlenség, a kimeríthetetlen gazdagság megragadására való törekvés azonban az író részéről is feltételez valamit: a szenvedélyt, a feltétlen odaadást a tárgy iránt, belső azonosulást az ábrázolt világgal. Igenlő írói magatartást, melynek nem közömbös már a tartalom, a mondanivaló. A belső hitelt, a mű érzelmi alátámasztását és igazolását is számonkérte az alkotástól, az objektív igazság mellett a szubjektív állásfoglalást is. Ez volt az új, a jelentős későbbi kiritikaiban.

A regény új elméletének kidolgozása végre közelebb hozta a konkrét feladatokhoz, és ugyanakkor alkalmat adott annak a — számára úgy látszik szükséges — távlatnak a meg-

²⁰ Balzac példája, Magyar Csillag, 1941.

²¹ Uo.

tartására, amely nélkül elég biztonságosan sosem tudott tájékozódni az irodalomban. A líra kérdésében más volt a helyzet.

Mindig is közelebb állt hozzá, mindig is többet foglalkoztatta. Recenzióit, kisebb kritikáit inkább költőkről, új verseskötetéről írt. S az évek során nem is egy vitája akadt a felnövekvő költőnemzedék némelyikével, az ún. harmadik nemzedékkel. Furcsa viszonyba került velük. Mintha ugyanazokat a vádakat fordította volna ellenük, amelyekkel Babits illette őt évekkel azelőtt. Sokat támadta őket epigonizmusukért, formai fáradtságukért, a nemzedéki karakter hiányaért. Nem érezte bennük az újat teremteni akarás lázát. S nehéz is volna megmondani, hogy kinek volt inkább igaza ebben az évek óta rejtetten vagy kimondottan folytatott vitában. Halász Gábor véleményeinek talán legkivehetőbb tartalma valamiféle örök elégedetlenség volt. Mindig többet, jobbat, eredetibbet akart, anélkül, hogy elég világosan megfogalmazta volna, hogy mi is az, amit hibáztat. Ezért sokan értetlenséggel vádolták őt és ugyanakkor bizonyos érthetlenséggel is. Jogosan. Kicsit ködös, bonyolultan nehézkes, hűvös cikkei nem beszéltek megnyugtató nyíltsággal és tisztasággal. Sokan egyszerűen gyakorló kritikusai készségét is kétségbe vonták, szintén nem minden alap nélkül. — Most azonban mintha megtalálta volna azt az alapot, amire a részlet-igényeket építeni lehet. 1944-ben írott cikke az új költőnemzedékről mindenképpen sokkal közelebb került az objektívebb igazsághoz. Az új realizmus igényét próbálta itt is felállítani, s amíg a régebbi cikkeiben a klasszicizáló lírát idealizálta, a formai fölényt, a kifejezés méltóságát, most a hangsúlyt egyre inkább a mondanivalóra kívánja vetni, a forma öncélú játékoságával szemben új témákat szeretne látni, a költőknek a lélek és világ új kérdéseire kellene lírai feleletet adniok. Már a háború éveiben írja ezt a tanulmányt, és bár minden idegszála tiltakozott ellene, mégsem a szörnyű vihar elől való elzárkózásra, hanem éppen ellenkezőleg: a háború által felkavart indulatok kifejezésére intette a költőket. „A Chapellek kora lejárt” — írja most az a Halász Gábor, aki valaha éppen a legarisztokratikusabb elefántsonttoronyba-zárkózás politikáját hirdette. A klasszicizáló, archaizáló játékot most egyaránt elveti, mint a nagy feladatok megkerülését: a továbbkérésre, a kutató szenvedélyre, a kísérletezés bátorságára hívja fel az új nemzedéket. A lírában is egyformán kifogásolja urbánusok és népiesek megmerevedését. Szellemben állítja pellengére a különböző divatos lírai témákat: a gyógyíthatatlan magányról panaszkodást, a zsellérpákkal kérdő műparaszti népieskedést. A költői téma kiszélesítését sürgeti, a nyelvi nyugtalanságot, a lázat. „Szeretné, ha a lírában is nyersen, mégis a maga titokzatosságában tárulna fel előtte a valóság, szeretne költőkkel találkozni..., akiknek legfőbb vágya: továbbjutni!”²²

Most azonban valóban nem értették meg. Rónay György válaszol nemzedéke védelmében, kicsit sértetten, kicsit méltatlankodva, hogy éppen az a Halász Gábor hibáztatja zártságukat és fegyelmüket, aki valaha azt eszményként meghirdette. Halász Gábor viszont válasza rövid. Nem bocsátkozik érvelő vitába. Azt szögezi csak le, hogy itt nem stiluskérdésekről van már szó, nem romantikáról vagy klasszicizmusról, hanem költői felszabadulásról. S nem a fegyelmet kifogásolja, hanem „a költői élmény állandósult, előkelő színvonalát”. Világos, hogy ebben már valamiféle realizmus követelménye fogalmazódott meg, az a szemlélet, mely az irodalmat már tartalmában, életanyagában akarja megújítani.

Ugyanez az igény jelentkezik az Ezüstkor-vitában is, melyet kb. ebben az időben folytatott Sőtér Istvánnal a Magyar Csillag hasábjain.²³ E nemzedék legnagyobb családottságára Halász Gábor nem áll melléjük ennek a folyóiratnak megalapításakor. Halász nagyszerűen megérezte a folyóirat emberi, társadalmi, eszmei karakterét, ezt fogalmazza meg elég határozottan recenziójában. „Néhány közös műveltségű, magyar kódlovagokon, angol virtuózokon, francia zsonglörökön felnövekedett tehetség” fogott össze a közös származás és életkor alapján ebben a folyóiratban. Nincs sok illúziója teremtkészségük, forradalmiságukat illetően. Dekadenciájukat hibáztatja, langyos szenvedélyüket, lágy-ködös hangulatokból nem lehet csont-izom embereket gyúrni. Benne pedig ekkor már ilyen elképzelések éltek.

Ez a tétel újra visszavezet a kiindulópontoz: igaz-e, hogy Halász Gábor számára a realizmus feltámasztása új életmagatartást, új világnézeti állásfoglalást is jelentett. Az elmondottak azt igazolják, hogy igen. Mert mikor az írótl az elmondandó szenvedélyét kéri számon, a bensőből kiszakadó kifejezési vágyat, mikor a nagy realisták „rendíthetetlen erkölcsi igazságáról” beszél, mikor „a társadalmat és lelkeket formáló, emberibb, emberszeretőbbé nevelő” realizmus vonzását hirdeti, hitet tesz egy hatékony, magasrendű eszmeiségű irodalom szükségére és igazsága mellett.

Nehéz és áldozatos út volt ez Halász Gábor számára: eljutni a l'art pour l'art dicséretétől az eszmék szolgálatáig. Mi vezette el ehhez a fordulathoz? A történelem is beleszólt a maga külső kényszerével, és vele a gondolatnak is meg kellett érnie a maga belső logikájával.

²² Továbbjutni, Magyar Csillag, 1944.

²³ Az ébredő város, Magyar Csillag, 1943.

„A megnehezült élet és megkönnyült halál” világában a lényeghez vezető utat próbálta megkeresni, az őszinte mondanivalóhoz, az emberhez, akiről beszámolni az irodalom legméltóbb feladata.

Természetes, hogy ez a mélyreható változás, mely magatartásában elveiben bekövetkezett, maga után vonta módszerének, szerszámainak felülvizsgálatát is. Ez a revízió nem várható sokáig magára. 1942-ben írja meg „Portré és tabló” c. tanulmányát, ahol megkísérli „az érdeklődés eltolódását a módszer rangjára emelni”. Mi a lényege ennek a módszernek? Röviden összefoglalva: az egyéni arcot, a lélek vizsgálatát középpontba állító kutatás helyett a társadalom, a környezeti viszonyainak összefüggésében akarja feltárni az irodalmi alkotás értelmét, értékét. „Kevésbé izgatja az egyén önmagában, mint viszonyában azzal, a bonyolult szövevényvel, aminek neve: társadalom.” Feladatának azt érzi, hogy a „társadalmi erők keresztvezésébe” állítsa be az alkotót. És ahogy realizmus elméletében is szembefordul a formalista stílusjátékkal, itt is figyelmeztet ennek a csábításnak a veszélyeire. Az elnagyoltság, a felületesség, a semmitmondó impresszionista csillogás helyett az elhanyagolt eszmék becslését igényli. Rájön arra, hogy az alkotás rejtett törvényeit nem lehet a pszichológiai analízis és a belső élet titkainak kizárólagos feltárásával megfejteni. Kikutatni az egyéniség szerepét az eszmék forrongásában a gondolatok harcában: ez az, ami a legdöntőbb vallomás az alkotás indítékait illetően. S míg régebben elsősorban a lélek örvénye, a patológia vonzotta, most rá kell ébrednie, hogy az egyéniség beteg színeinél érdekesebb maga az alkotás, mely halhatatlan és örökkévaló, hogy másrészt az alkotót sem a magánélet tényei felől kell elsősorban megközelíteni, hanem magán az alkotáson keresztül.

Az irodalomkritika és az irodalomtörténetírás területére is kiterjeszti a részletek hűségének és gazdagságának követelményét. Megnyerő egyszerűséggel, rokonszenves alázattal kutatja az irodalomtudomány területén is az élet zsúfoltságát, a történetek sokrétűségét, a tények és adalékok nyüzsgő, önálló életét. A történész és természettudós vonzódásához hasonlítja a maga szenvedélyét, mellyel az anyagszerűség rejtette titkokat, az élet iszonyú termékenységét és bonyolultságát próbálja a maga szerény eszközeivel felidézni. A tabló ezeknek az elveknek a megvalósítását jelenti: a szélesen megrajzolt társadalmi körképet, az eszmék szerepének vizsgálatát, a műalkotás objektív, konkrét tényeken keresztül történő elemzését. Nagy kár, hogy Halász Gábor e számottevő elvi tisztázódása kevésbé tudott alkotásokban, gyakorlatban tettekké érni. A Móricz- és Madách-tanulmány, a Swift- és Turgenyev-tanulmány jelentős, érdekes lépést jelentenek ezen az úton, de eljutott-e ezekben ahhoz a teljességhez, melyet célul tűzött ki, felemelkedett ezek által az áhított kritikus magaslathoz? A felelet nem könnyű, mert félbemaradt, befejezetlen próbálkozásokról kell ítélni: igenis meg nem is. Először is — furcsa módon — terjedelmi kérdéssel kell kezdeni. Ezek a cikkek cikkek lettek és nem tanulmányok, vázlatok inkább, mint esszék. Valami izgatott sietség, világos tételekben való összegezési vágy érződik rajtuk, mintha nagyon feszítették volna az újonnan felfedezett igazságok, mintha hamar szeretne volna általánosítani, fogalmakban rögzíteni azokat. Egyszerre hiányzik belőlük a régi nagy esszékre jellemző intenzív és extenzív gazdagság, az „elidőzés” a sokatmondó részleteknél, a türelem az aprólékosághoz. De van mégis valami pótolhatatlan értékük: sikerül közelebbkerülniük a lényeghez, alapvető igazságokat megfogalmazni. Ha nem árad is el rajtuk a kutató önfeledt részletező kedve, mindeneddigi írásánál jobban meg tudta közelíteni bennük az objektív igazságokat. Így pl. Móricz-megemlékezése a nem mindig helytálló gondolatok és értelmezések között néhány ponton mégis nagyszerűen tapint rá életútjának, fejlődésének, ábrázolási módszerének néhány kérdésére: hogyan jut el a dekoratív naturalizmustól a szívet szorongató, tragikus valóságig, a szenvedélyes, valló realizmusig. Móricz nagy regényeiben kora élményeinek művészi összegezését látja. Megérti egyes korszakainak témáit, a bennük rejlő tartalmakat: a „sárány”-témát, az „úri muri”-témát és végül a „Boldog emberét”. Egyszerre látja meg Móricz művében az egész életet átfogó főtemát, a mindenünnei kicsendülő alapmotívumot — és az évek múlásával bekövetkező hangsúlyváltásokat, a különbségeket, a változatokat a móriczi népdalra. És ez a tartalom nem kevés, ha nem volt is helye és módja freskóvá szélesíteni vázlatait. — Ugyanez vonatkozik lényegében többi említett írására is. Néhány tömör szóban összefogott, lényegre szorított megállapítás az elemző indoklás és precíz alátámasztás töle megszokott alaposága nélkül.

Voltak, akik elmarasztálták érte, szegényedéssel, ridegséggel vádolták meg, akik szerint az új Halász Gábor szürkébbé lett, mint a régi, a fiatal volt. Ezzel azonban nem érhetünk egyet. Ha igaz is, hogy fiatalkori írásaiban több az elegancia és a gyötrődés, a nuance-ok iránti érzékenység és finomság, de kevesebb a maradandó igazság, az időtálló gondolat, a mindmáig érvényes tartalom. Nem a változás maga, vagyis az arisztokratizmustól való fokozatos elszakadás tette színtelenebbé, szárazabbá, kevésbé líraivá, hanem a szűkre méretezett lehetőség ön maga kibontására.

Életútja, sorsának és eszméinek alakulása magával hozta a stílus, a kifejezés eszközeinek megváltozását is. Egy Halász Gábor-féle kritikusnál a stílus mindig rendkívül fontos

szerepet játszik — hisz a formában majdnem az irodalom lényegét látja, a művészet legfőbb tartalmát, célját. Másrészt a forma nála is mindig mélységes összefüggésben volt a mondandóval, gondolkodásának rezervált finomsága mutatkozott meg stílusának szépségeiben is. Stílusának uralkodó vonása a tudás ékesenszólása, a tiszta fogalmak hozta tiszta formák. Érződik rajta egy nemesen gondolkodó, puritán, tiszta lélek minden finomsága, eleganciája, arisztokrata mértéke. De éppen a forma túlbecsülése, az intellektuális játék tisztelte teszi, hogy sokszor eluralkodik a szó a gondolaton, a forma a kifejezendő tartalom. Néha nem tudta elkerülni az aforisztikus stílus csábításait, elragadta a helyesem megtalált kifejezés okozta jó-érzés, a frappáns hatás, a szellemesség, a mutatósság kedvéért túlzásig feszíti az ellentéteket: a mondatban a szavak elosztását, helyzeti energiáját, váratlan kapcsolatait és súlyát élvezte.

Minél jobban közeledik azonban a lényegretalálás kora, annál jobban egyszerűsödik, tisztul stílusa. Szikáran árnyalt mondatai lazábbá, egyszerűbbé, áttetszőbbekké válnak, hangja személyesebb, emberibb, közvetlenebb lesz. Míg régebben eltökélten személytelen volt, meghúzódt a kommentáló szerepében, hogy az értelem fényével csak azt világítsa meg, amiről beszél — most már nem titkolja oly túlzó erőfeszítéssel saját egyéniségét, egyéni elragadtatottságát, indulatait. Írásainak egyszerűsödése, formailag éppen úgy, mint tartalmilag, nagyobb értéket jelentett addigi bonyolultságánál, mely eltávolította magától az olvasókat és csak a beavatottak szűk csoportja számára tette munkáit élvezhetővé. Erénye most már nem a vergődő zsúfoltság, a visszatartott költőiség, a rejtett feszültségek, hanem ténylegesen az értelem világossága és tisztasága.

A fordulat, mely világnézetében, irodalomelvéiben bekövetkezett, bármilyen mélyreható volt is, nem volt, mert nem lehetett mentes bizonyos polgári elképzelésektől, a humanista ideáloknak bizonyos jellegzetesen polgári értelmezésétől. Ezt eltagadni értelmetlen és felesleges is volna. Miről van itt szó? Arról, hogy lelke mélyén mindvégig megmaradt konzervatív, „nemesen maradi” léleknek, akitől távol állott a nép vagy bármiféle forradalom gondolata. Idealizmusa, mely egyedül az értelem erejére akart támaszkodni a változásért folytatott harcban, mely eszmékkel tudott csak felsorakozni a haladásért való küzdelemben, a korabeli polgári filozófusok és humanisták tanításait vallotta eszményének, Huizinga, Ortega y Gasset arisztokratikus humanista elveit.

Minden tévedése, pesszimista tömegellenessége mellett azonban meg kell látnunk Halász Gáborban a tiszta szándékokat, a jóhiszemű emberséget, a moralitás igényét. Van egy gondolat, egy eszmény, melyhez egész életén keresztül igyekezett hű maradni és a maga módján hű is maradt: az írástudók felelősségének gondolatához. Kevesen vallották ilyen őszinte hittel és felelősséggérzettel azt, hogy az írással feladatot, nevelő munkát kell az íróknak végeznie. A szolgálat szükségének hangsúlyozása már első cikkeiben feltűnik. Szép, pátozzsal megírt sorok ezek: „...nem vagyunk egyedül, nem vagyunk magunkért, a múlt él tovább bennünk... család, osztály, nemzet nyugszik vállainkon. Élő kariatidák, sorsunk az alázat.”²⁴ És másutt: „Az írás felelősségvállalás nem csupán magányos színjáték, belső feszültségek megoldása. Nemcsak beszámoló a lélek kalandjairól, hanem eredmény is, mely megvitatást, bírálatot kíván.”²⁵ A szolgálat tehervállalásának gondolata bukkán fel vallomásos portréinak soraiban is. Hisz e portrékban megrajzolt magányos, gyötrődő lelkek mind hasonlóak abban, hogy fájdalmas fegyelmeléssel tanulták meg a feladat terhének viselését, hogy bár valamennyien belső parancsra, mégis önmaguk ellenére szolgálnak. S ha tragikus, mert eleve kudarcra ítélt is, mégis szép és szükséges ez a szolgálat.

*

Halász Gábor munkájával, írásaival hivatást akart teljesíteni és ha ez a hivatás néha elvont is, sőt eltorzult eszmények szolgálatát jelentette, mégis mint Babitsnál, az erkölcsi komolyság, a felelősség jele volt. Számára a kultúra volt a középponti kérdés, nemcsak azért, mert a társadalom valóságos talajától el volt szakadva, hanem azért is, mert a kultúrában az erkölcs hordozóját, az emberség kincsét látta. Ezért vált számára élet-halál kérdéssé a szellem őrzésének gondolja. Babbitssal polemizálva így fogalmazta meg egyszer ezt a gondolatot: „Ma már nem a szellem függetlenségéről van szó helyi elnyomókkal szemben, hanem alapvető értékéről, vállalásáról vagy megtagadásáról, *élet és halál kérdésekről* (kiemelés tőlem U. Y.) egy világválságban.”²⁶ A szellemnek mint humánus tartalomnak, mint az ember méltóságának magasrátartása, az értelem keresésének gondolja mélyen, őszintén megélt élménye Halász Gábornak. Ez érteti meg azt is velünk, hogy mikor minden összeomlóban volt, mikor minden régi nagy eszményéről éreznie kellett, hogy semmivé törpül a fasiszta barbárság embertelensé-

²⁴ Áruló írástudók, Napkelet, 1928.

²⁵ Bevezető „Az értelem keresése” c. kötethez, 1938.

²⁶ Disputa személyes kérdésben, Nyugat, 1935.

gének nyomása alatt — élethez való viszonyán, irodalom és élet kapcsolatán is változtatni akart.

Életműve csonka, különösen ha céljához és lehetőségeihez mérjük. De a korabeli esszéirodalomhoz viszonyítva csonka életműve is jelentős. Azok közé tartozott, akik visszaadták a rangot és hitelt ennek a züllőfélben levő műfajnak, tudásával, erkölcsével, puritán lelkiismeretével, precizen elemző okosságával. De ezen túlmenően: életútja is tanulságos. Nagyszerűen dokumentálja a polgári, dekadens esztétika fejlődési törvényét, jelezve, hogy ennek egyik legjobb képviselője már nem képes a régi módszerekkel élni. Útkeresésében, gyötrődő nyugtalanságában, kutató szenvedélyében egy egész korszak és nemzedék gondja és sorsa tükröződött. Rájött, talán sokaknál előbb arra, hogy valamiféle új utat kell vágni és ha ez az igény nem tudott is teljes, új magatartássá érni, egy jobbra törő ember önmagával vívott harcáról vallott.

RÓNAY GYÖRGY

BOGUMILIZMUS MAGYARORSZÁGON A XI. SZÁZAD ELEJÉN, GELLÉRT PÜSPÖK „DELIBERATIO”-JÁNAK TÜKRÉBEN

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1956. évi első számában ifj. Horváth János tanulmányt írt „Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink” címmel. Az alábbiakban nem ehhez a kitűnő és meggyőző tanulmányhoz kívánok hozzászólni; csupán egy benne fölvetett problémához szeretnék olyan megjegyzést fűzni, amely e kérdéshez más oldalról is nyújt talán némi világosságot.

Ifj. Horváth János megállapítja, hogy az úgynevezett koronázási palást kézimunkája nem a mennyei Jeruzsálemnek, hanem a Credónak az ábrázolása — nem szolgai módon korabeli minták után, hanem bizonyos függetlenséggel, helyi, magyar módosítással. S ezzel nem valaminő „időtlen” liturgikus szimbólum került rá az eredetileg a fehérvári Szűz Mária templom számára készült kazulára, hanem mai szóval élve „aktuális” kép. „A Credónak, mint a keresztény hit foglalatának — írja ifj. Horváth János — megvan a magyarság számára István király korában a maga fontossága, mivel az új hittel, a keresztény egyház elfogadásával a magyarság társadalmi és politikai fejlődésének új szakaszához érkezett el. Társadalmi szempontból a feudális fejlődés útjára lépett, amelynek ideológiáját éppen az egyház szolgáltatta és képviselte. Ennek az ideológiának pedig rövid foglalatla valóban a Credo.” Időszerűségét azonban — folytatja ifj. Horváth János — alátámasztják külföldi események is; éppen a mi István királyunk sógora, II. Henrik német—római császár szorgalmazta a Credónak a szentmise liturgiájába való felvételét.

Hogy azonban a Credónak még más „időszerűsége” is lehetett a friss magyarországi kereszténységben, arra Gellért püspök „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” című művéből következtethetünk.¹ Ez a nyugtalan, valósággal „expresszionista” stílusban, a sietőség lázas lendületében írt munka a Dániel próféta könyvében szereplő három ifjú énekéhez (illetve énekének egy részéhez) írt kommentár, elmélkedés a korabeli, iskolaszitka előtti szentírásmagyarázás hármassá: reális (szó szerinti), allegorikus és misztikus szempontjából. Hogy ennek a műnek milyen egykorú nyugati, nevezetesen franciaországi kapcsolatai vannak; hogy milyen úton és milyen erősen hatott a művet író Gellért püspökre az Areopagita Dénes teológiája; hogy a „Deliberatio” alapján gyaníthatólag István király és Gellért püspök korában Magyarországon is volt Dionysios-kézirat, s ez valószínűleg a franciaországi Dionysios-kultusz valamelyik központjából kerülhetett hazánkba, pontosabban Szent Gellérthez, aki a maga művének megírásakor azt állandóan használta: mindennek s a rokon kérdéseknek a fejtegetése ezúttal túl messzire vezetne. Még csak annyit jegyezzünk meg: a „Deliberatio”, éppen erősen szubjektív és „expresszionista” jellegénél fogva megérdemelné, hogy kibányásszuk a benne rejlő igen sok, mind a kor szellemére, mind az egykorú magyar állapotokra érdekes fényt vető megjegyzéseket; megérdemelné, hogy beléhelyezzük a korai magyar kereszténység szellemi képébe és európai összefüggéseibe.

Rátérve most már az ifj. Horváth János cikkében felvetett Credo-időszersűség kérdése: a „Deliberatio” alapján úgy látszik, nemcsak arra volt szükség, hogy a kereszténység új ideológiáját minél szemléletesebben állítsák az új hívők szeme elé, s nemcsak arra, hogy a dogmatikus tartalmakat könnyebben felfogható képes ábrázolásokban szemléltessék; úgy látszik, ennek az új ideológiának mindjárt kezdetben voltak Magyarországon „belső” ellenfelei is — nemcsak pogányok, akik hallani sem akartak róla és adandó alkalommal föl is keltek ellene, hanem *keresztény eretnekek* is, akiknek a vallásról és dogma-rendszeréről más véleményük volt. S a Credo, a katolikus, az ortodox Credo hangsúlyozását szükségessé tette ezeknek a másként vélekedőknek, ezeknek az eretnekeknek a jelenléte is. Hiszen végeredményben

¹ Deliberatio supra hymnum trium puerorum, Batthyan Ignác erdélyi püspök terjedelmes „dissertatio praevia”-jával, 1790. Májig az egyetlen, nem elég pontos szövegű és jegyzetanyagában üttörő érdemei mellett is természetesen elavult kiadás. Utalásaim erre, ennek lapjaira vonatkoznak.

minden herezis, minden vallási vita a kereszténységben belül a hit egy-egy (ágazata, a Credo egy-egy) tétele körül forog.

Köztudomású dolog, hogy a „Deliberatio”-ba, melyet Gellért püspök a Vata-féle fölkelés előtti időben írt, már — mint hangzatosan mondani szokták — „belemorajlik a pogány lázadás fenyegetése”. Ez valóban így is van. De Gellért püspöknek nagy kiterjedésű csanádi egyházmegyéjében nemcsak ezek a pogány, a kereszténységgel szemben „renitens” magyarok adtak gondot, élükön Vataival és híveivel — s az is gyanítható, s éppen megint a „Deliberatio”-ból is, hogy Vataék esetében nem olyan *elsősorban politikai* ellenállásról volt szó, mint akár Koppányéban, akár Ajtonyéban; itt — krónikáinkból kivehetően is — a keresztény-ellenes fölkelést erős *pogány vallási* indítékok fűtötték.

A „Deliberatio” azonban a pogány ellenállás mellett még egy olyan erőt feltüntet, amely a friss katolikus kereszténységre veszedelmes: *valamilyen eretnekséget*. Gellért püspök terminológiája ugyanis világosan megkülönbözteti a pogányt meg az eretneket. Amikor például azt fejtegeti, kik azok a gonoszok, akik, mint Szent János apostol mondja, az ördögtől valók és porukat elfújja a szél, így ír: „*Ergo impii haeretici et iudei et pagani admittendi*”; az eretnekek, a zsidók és a pogányok azok (Deliberatio, 209). Nos, egy helyütt azon panaszkodik, hogy „ma is sokan vannak, akik újra hozzáidomulnak ahhoz, amiről egykor lemondtak” (Delib. 149); másutt a „kárhuzatos bálványok tisztelétét” ostromozza, mert „ez minden baj oka, kezdete és vége”; említi a bűnök: gyilkosság, tolvajlás, hűtlenség, lázongás, lelki nyughatatlanság és egyebek elharapózását, nem feledkezve meg a házasság tisztasága elleni vétkekről sem, továbbá bálványok emeléséről és imadásáról, az istenüknek hasukat tartók tobzódásáról és pogány éjszakai lakmározásokról. Mindez világosan *pogányokra* vonatkozik (Delib. 152–53).

Csak hogy beszél Gellért püspök egyébről is. Mégpedig arról, hogy vannak, akik a halottak lelkéért keresztény módra felajánlott alamizsnának visszakövetelik. Míról van itt szó? Célzás volna Aba vagy Péter egyes hatalmaskodó tisztviselőire, akik egyes, az egyház javára tett alapítványokat és adományokat visszavettek, ahogyan Karácsonyi János, Gellért püspök életírója értelmezte?² Vagy ez is a pogányokra utalna? A kereszténység — ez köztudomású — ha lehetett, mintegy „megkeresztelte” a pogány szokásokat: megtartotta őket, de új értelmet, keresztény tartalmat adott nekik. Így történt például a pogány temetkezések-nél szokásos loáldozatok esetében is. A lovat, melynek részzeit azelőtt a halottal együtt a sírba tették, most már nem ölték le, hanem az egyháznak ajándékozták.³ Talán a pogányságra visszatérők az ilyen alamizsnákat követelték vissza?

Mindez igen elképzelhető volna, ha Gellért püspök az adományok visszakövetelésével kapcsolatosan nem említene világosan eretnekséget. „*Omnibus saeculis inaudita haeresis*”-nek, eddig soha nem hallott eretnekségnek minősíti ezt az eljárást. Pár sorral odább pedig azt mondja: „Majdnem egyhangúlag tagadják a test föltámadását, amely gonoszszágnál vétkeket a világon soha nagyobbabbnak nem tarthatunk” (Delib. 98–99). Ezek szerint tehát a déli–déleleti részekben, Gellért püspök egyházmegyéjében a pogányság nyugtalanodásán kívül még egy, a test föltámadását tagadó, s mint az író mondja, a Balkánról, „a tévtanok nélkül élni soha nem akaró Görögország felől” beszivárgott herezis is fölütötte a fejét.

„Dogmatikai tartalmából” a „Deliberatio” mindössze ennyit említ; ám ennyiből is — abból, hogy tagadják a test föltámadását — „azonosítani” tudjuk az eretnekséget: nyilván manicheus-gnosztikus színezetű herezis ez, s aligha más, mint a Balkán északibb részein éppen ez idő tájt terjedni kezdő *bogumilizmus*.

A tanok, amelyek ellen Gellért püspök felemeli szavát, azonosak a bogumilizmuséval, illetve azzal a manicheista felfogással, melyet némi enyhítéssel a bogumilok is vallottak: hogy a világ a jó és a rossz, azaz Isten és Sátán kettős elvén épül fel. A kettő viszonyára vonatkozólag kezdetben magában a bogumilizmusban is két árnyalat élt egymás mellett: az egyik az abszolút dualizmusé, mely szerint a rossz öröktől fogva való és a Sátán teremtménye; a másik a relatív dualizmusé, mely szerint a rosszat az Atya teremtette, illetve az ő idősebbik fia, Satanael alkotta, a lázadó nagyobbik istenfiú által létrehozott rossztól pedig az Atya kisebbik fia, Krisztus vált meg. Kosmas presbiter írta a X. század végén, három évtizeddel Bogumil után: „Némelyek azt mondják, hogy az ördög az ember és a test teremtménye, mások bukott angyalnak, ismét mások a világ helytartójának tartják őt”. Tagadták a bogumilok Krisztus emberségét és keresztthalálát, a szentségeket s köztük is elsősorban a házasságot; lenézték a testet, mint az ördög teremtményét s a gonosz isten eszközét arra, hogy a lelket a

² Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete, 1925, 128–29. A kérdéses latin szöveg (Delib. 98–99) így hangzik: „*Omnibus inaudita saeculis haeresis repetere elemosinas pre animabus defunctorum christianorum more expensas. Non estimes Frater charissime minorem persecutionem et haeresim antiquioribus hanc esse. Omnes une pene simul ore carnis negant resurrectionem, qua iniquitate nulla unquam in munde maior iniquitas arbitrandi*”.

³ László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete, 1944, 455–56.

jó istentől elreksze.⁴ Tagadták következőképpen a test föltámadását is. Gellért püspök megjegyzése kétségtől rájuk vonatkozik, és semmiképpen sem valamiféle „elvont”, időszertlen teologizálás, hiszen félreérthetetlenül vele egykorú, jelenlevő, nem pedig holmi régi eretnekségre céloz: „Ez időben átkozták nálunk — mondja — nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és papjait, hanem magát a mi urunkat, Jézus Krisztust is” — „*hoc tempore maledixerunt apud nos*” (Delib. 98–99).

Van végül a „Deliberatio”-nak még egy részlete, amely arra mutat, hogy a csanádi egyházmegyében Gellért püspöknek bogumil eretnekek is gondot okoztak. A mű utolsó fennmaradt, nyolcadik fejezetének elején ugyanis, a dánieli „*benedicite omnes spiritus dei, Domino*” sor magyarázatában felsorolja (részben az Aeropagita műveire, főként a „*De divinis nominibus*” és a „*De coelesti hierarchia*” címűekre támaszkodva) a jó szellemek, az angyalok nevét és rendjeit, s köztük az arkangyalokét: Michaelt, Rafaelt és Gabrielt. S hozzáteszi: a görögök ezeket tisztelik, és még egyet, Urielt, aki Isten tüzeinek neveztetik — és akihez állítólag különösen az eretnekek szoktak folyamodni. E négy arkangyal gyakran szerepel együtt bizonyos apokrif ősvetvési iratokban, márpedig ezek, elsősorban Hénok könyve, a bogumilok kedvelt olvasmányai közé tartoztak. Mikor tehát Gellért püspök Uriellel kapcsolatban heretikusokat emleget, feltehetőleg itt is a bogumilokra céloz.⁵

Hogy ez a szekta akkortájt a déli részeken valóban felüthette a fejét, azt a történeti események is hihetővé teszik. A bogumilizmus főszéke ugyanis Bulgária volt, s a görög egyház elkeseredetten küzdött ellene. Sámuel bolgár cár 1014-ben bekövetkezett halála után őt esztendővel viszont egész Bulgária görög uralom alá került. Maga Sámuel meglehetősen türelmes volt a bogumilok iránt; a görög uralommal viszont elkezdődött a gyűlölt szekta fokozott üldözése. Könnyen elképzelhető — különösen Gellért püspök megjegyzéseinek világánál — hogy a bogumil tanok hirdetői nem csupán a Balkán magas hegyei közt kerestek menedéket, hanem a távolabbi szomszédos görög hűbéres, és ráadásul vallásilag teljesen közömbös, inkább talán a pogánysághoz szító Ajtony birodalmában is. Annál is inkább, mert ez a terület már múltjánál fogva kedvezőnek mutatkozhatott: régi bolgár és görög kapcsolatai, és részben bolgár lakossága révén.⁶

Magyarországon tehát a Credót (melynek egyik tétele a „hiszek a test föltámadásában”) időszerűvé tette az ifj. Horváth János által jelzett okokon kívül bizonyára a Credo egyes tételei mereven tagadó eretnekek jelenléte is.

De Gellért püspök nemcsak a „Deliberatio”-ban foglalkozik, itt ilyen utalásszerűen, eretnekekkel, illetve olyan problémával, ami éppen a manicheus-bogumil tanok folytán mintegy különösen időszerű volt. A „Deliberatio”-ból kiderül, hogy más műveket is írt: kommentárt Szent Pálnak a zsidókhoz írt leveléhez, talán egy számmisztikai munkát bizonyos Dodo presbíternek, s egy művet „*De divino patrimonio*” címmel. A „Deliberatio” egy helyén ugyanis a Szentháromság teljességéről értekezve, azt mondja: minderről nemrégiben részletesen megemlékezett András „testvérnek” — talán püspöktársának — küldött művében „*de divino patrimonio*”, s ezért most nem tartja szükségesnek, hogy ezeket a dolgokat bővebben fejtegesse (Delib. 258). Másutt, azzal kapcsolatosan, hogy Krisztus lemeztelenítve függött a kereszten: „Azon kised könyvben, melyet Krisztusban rokonunkhoz, András presbíterhez írtunk *de divino patrimonio*, s mely most Krisztus feddhetetlen szolgájánál, a teológiai dolgokban kiválóan művelt Richard apátnál van — (Richard verduni apát, s a vele való kapcsolat ugyanarra a tájra irányítja a figyelmet, ahonnet valószínűleg a kezdődő magyar kereszténység sok ösztönlést, liturgiánk pedig döntő hatásokat kapott)⁷ az ilyesfajta lemeztelenítésről és föltárásról az elmúlt évben bőségesen értekeztünk, most tehát nem szükséges hosszasan időznünk a tárgynál, annál is inkább, mert kezünk már belefáradt az írásba” (Delib. 296). — s ebből az is kiderül, többek között, hogy nem diktált, hanem saját kezével írt.

⁴ Hodinka Antal: Egyházunk küzdelme a boszniai bogumil eretnekekkel. Munkálatok, kiadta a budapesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája, 50. évfolyam, II. 1887.

⁵ Ivánka Endre: Szent Gellért Deliberatioja, problémák és feladatok. Századok, 1942, 499–500. Az Urielre vonatkozó szöveg (Delib. 233): „*Nomina malignorum spirituum funditus ignorantur, quemadmodum et bonorum, excepto trium fortium divinitus inspiratis, Michael nimium, Gabriel et Raphael. Graeci autem haec, et unum utique Uriel, ut ignis Dei dicitur, quem specialius haeretici invocare dicuntur...*”

⁶ Hodinka Antal I. m. és Moravcsik Gyula: Görög nyelvű monostorok Szent István korában, Szent István Emlékkönyv I. 391–406.

⁷ Richard a verduni Saint Vannes bencés reform-kolostor apátja volt. Két ízben is megfordult Magyarországon: 1026-ban és 1035-ben; mindkét alkalommal zarándok-sereget vezetett a szentföldre. Lehet, hogy e zarándoklatok alkalmával ismerkedett meg Gellért püspökkel, de az is lehet, hogy már hazájában, Franciaországban, Gellért ugyanis, mikor, nem tudni, talán már Pannóniába jötté után valami követtségben, de talán még velencei tartózkodása idején járt Franciaországban, mint egy nyilatkozatából kiderül: „Állítom, hogy hajdanában Galliában jártomban olvastam Plátóban néminemű eszmefuttatásból kiderül: „Állítom, hogy égi lelkekről” (Delib. 84). — Richard apátról Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, 1911, I. 75. — A liturgia eredetéről Radó Polikárp: Hazánk legrégebbi liturgikus könyve, a Szelepcsényi kódex, 1939, jegyzetekben az addigi irodalommal.

A „De divino patrimonio” ezek szerint Gellért püspök utolsó előtti, a „Deliberatio”-t közvetlenül megelőző, annál egy évvel korábbi, tehát alighanem 1044—45-ből való munkája. Témája minden valószínűség szerint a Szentháromság volt, Krisztus megváltásának tana és a kinyilatkoztatás isteni öröksége — a cím „patrimonium” szava isteni hagyatékot, örökségeként kapott birtokot jelent, de jelenti a Szentháromság lényegét, állagát is.⁸

Ha ezt a rekonstruálható tartalmat egybevetjük a manicheizmus—bogumilizmus tanításával, jó-rossz eredendő, abszolút dualizmusával, a manicheizmus isten-tanával: látnivaló, hogy Gellért püspök ezúttal is olyan témát ragadott meg, amely a friss magyar kereszténységben „aktuális” volt — éppen úgy, mint a Credo, és részben ugyanolyan okokból, amilyenekből a Credo.

KANYAR JÓZSEF

BERZSENYI ÉS A SOMOGY MEGYEI OLVASÓTÁRSASÁG

Ebben az esztendőben volt Berzsényi Dániel születésének (1776. máj. 7.) 180 esztendő és halálának (1836. febr. 14.) 120 esztendő fordulója. A kettős emlékezés alkalmából nem lesz érdektelen néhány olyan adatot közölni az olvasó Berzsényiről abból a „Reversalis protocollumból” (1832—1870), amelyet nemrégiben találtak meg a Kaposvári Állami Levéltárban a feudális-kori anyag rendezése közben. A „Reversalis Protocollum” lényegében a megyei könyvtár kölcsönzési naplója. Teljes címe: „Az olvasó szobából könyveket kivívó uraknak Reversalis Protocolluma”, amelyet 1832. január 1-től 1870 márciusáig vezettek.

A kötet lapjainak forgatása közben a somogyi reformnemzedék kulturális életére vonatkozóan sok értékes adatot találunk. Tiszta képet nyerhetünk arról: mit olvastak az emberek a XIX. század derekán Somogyban, kik voltak rendszeres kölcsönzői a megyei könyvtárnak, valamint kataszterszerűen összeállíthatjuk belőle azoknak a lapoknak és folyóiratoknak a jegyzékét, amelyekkel egy megyeszékhelyi könyvtár rendelkezett több mint száz esztendővel ezelőtt.

Lássuk először, kik voltak a megyei olvasótársaság leghűségesebb kölcsönzői? Berzsényi Dániel, Xantus János, a világhírű kutató és felfedező, Somssich Pál, a nagynevű politikus (az 1860. évi niklai ünnepségek főrendezője), a két levéltáros: a Csonkainak istápoló Szokolay Dániel és utóda, a jeles levéltárrendező: Nagy Lajos, Madarász József, a magyar függetlenség nagy somogyi harcosa és megyei követe, Mocsy János, Noszlopy Gáspár demokrata szellemű tisztikarának (amelynek alispánja: Berzsényi Farkas volt, „az elhunyt korszorús költő fia, demokrata érzelmű, tiszta jellemű hazafi”) „veterán magyar”-ja, aki testvérelével a jeles Phaedrus-fordító Antallal rendszeres kölcsönzője és olvasója volt a könyvtárnak (Mocsy Antal: Phaedrus meséi öt könyvben 1855. Fordította Kötesén Somogy megyében 1854-ben).

A leghűségesebb kölcsönző Berzsényi volt. Ismeretes körülmény, milyen nehezen tudott Nikláról gyakori betegsége miatt kimozdulni. Hatalmas lelki erő kellett ahhoz, hogy sok családi gondja (idősebbik fia: szolgabíró távol a háztól, Antal fia katona, ugyancsak távol a háztól, kisebbik fia iskolás), gazdasági bajai (földjei többnapos járásra: Niklán, Gombán, Polányban és Vas megyében) és gyakran fellépő súlyos betegsége ellenére, szinte két havonként vállalja a csaknem 60 kilométeres Nikla—Kaposvári kocsitúrák nehézségeit. Amikor Antal fia felmentéséért instanciázik a megyén (eredetije a levéltárban), Bogray főbíró „éltes idejére” és „törődött egészségére” hivatkozik, „aki napjainak nagyobb részét a szobájában kénytelen tölteni, több betegségeknek ki lévén téve, minden kis időváltozásba a külső levegő egészségének ártalmas lévén” — mindezek ellenére sűrűn megfordult a megyeszékhelyen és ezeknek az utaknak minden egyes alkalommal a könyvtár volt a végső állomása.

A Protocollumban sajátkezű bejegyzései és aláírásai bizonyítják, hogy mit olvasott, mi érdekelte a könyvtárban. Aláírása mögötti rovatbejegyzései pedig azt bizonyítják, hogy a kölcsönzési díjat minden alkalommal lefizette. (Egy kötet kölcsönzési díja 1 krajcár volt.) Hacsak egy napra jött is a megye székhelyére, első dolga a kölcsönzött művek hiánytalan visszaszármaztatása volt. Visszamaradt könyvadóssága soha sem volt.

Mit olvasott rendszeresen Berzsényi? Kövessük nyomon bejegyzéseit a kölcsönző könyv kronológiai sorrendjében. 1832. január 22-én kölcsönözte ki a Német Minerva (1831),

⁸ Batthyán szerint a cím „de divina paternitate”-nak értelmezendő, ez azonban Szent Gellértnek a műre vonatkozó „Deliberatio”-beli utalásai alapján aligha helytálló: abban lényegesen többről volt szó, mint „az isten atyáságról”.

a Jahrbücher der Litteratur (1831) kötetait. A hat kötetet már február 11-én visszahozta. Ugyanezen napon kölcsönözte ki a Tudományos Gyűjtemény számait és a Jahrbücher der Litteratur folyóiratolagos kötetait. Április 6-án a Magyar Minervát és a Tudományos Gyűjtemény soronlevő kötetait. Ekkor fizetett először a kikölcsönzött öt kötet után 5 krajcár kölcsönzési díjat. Május 18-án a fenti művek folyóiratolagos számait nyolc kötetben nyolc krajcár használati díjért vitte magával. Június 26-án újra cserélte a folyóiratok számait. Szeptember 4-én a fentiekben kívül magához vette a Jahrbücher der Geschichte und Standkunst és az Ausland folyóiratok példányszámain. Október 18-án magával vitte az Aurora legfrissebb számát is. Ebberől az esztendőben november 24-én járt utoljára Kaposvárról és nyolc kötetet kölcsönzött ki a fenti folyóiratok és lapok folyóiratolagos számaiból. Ezekben kívül magához vette a Litteratur Zeitung-ot és a Morgenblatt számait is.

1833. január 26-án tíz kötetet vesz magához, a fenti folyóiratok folyóiratolagos számaiból s az Őkonomische Neuigkeiten-t is. Február 4-én négy, április 25-én hat kötetet cserél és kikölcsönzi a Magyar Lexikon-t is. Augusztus 30-ától kezdve rendszeresen olvassa a Land und Seereisen-t. Szeptember 30-án tíz, november 1-én hat és november 20-án nyolc kötetet vesz magához a folyóiratok folyóiratolagos számaiból és a Konversations Lexikon példányait.

1834. február 5-én, május 2-án, szeptember 7-én és november 22-én huszonegy kötetet kölcsönöz ki a fenti művek folyóiratolagos számaiból. 1835. január 25-én, május 23-án és november 19-én harminchat kötetet.

Utolsó kölcsönzése halála előtt huszonhárom nappal történt, 1836. január 22-én. Nyilván hirtelen halált hozó bajnak kellett fellépnie ahhoz, hogy a 60 esztendősköltőt huszonhárom nappal utolsó kaposvári könyvtári útja után a niklai temetőbe kísérjék. Utolsó kölcsönzésekor a Tudományos Gyűjtemény 1835. évi márciusi és júniusi, a Land und Seereisen 1835. évi februári és a Német Minerva 1835. évi júniusi számait vette magához. (E köteteket családja még ugyanezen év szeptember 16-án visszaszolgáltatta a könyvtárnak.)

Berzsenyinek a Megyei Olvasó Társaság szívügye volt. A könyvtár, amelynek létrehozásán igen sokat buzgálkodott, élete utolsó éveiben hatalmas munkakedvében láthatta a költőt. 1833-ban két nagyobbblégzetű tanulmányt írt. Az egyiket esztétikai nézeteiről: a Poétai harmonicitát, a másikat népünk sorskérdéséről: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól, amelyben a földreform, a tagosítás, a szövetkezés és a népnevelés elengedhetetlen szükségességét hangsúlyozta. Ez a mű egyszersmind a Széchenyi megindította nemzetépítő programra adott igenlő válasza is volt. Könyvtárlátogatásában — mint láthatuk — még közelítő halála sem akadályozta.

Befejezésül nem lesz érdektelen arra a kérdésre sem felelnünk: mit olvastak egy vidéki megyei könyvtárban az elmúlt század derekán? A Reversalis Protocollumból erről is hí képet kapunk. Ezúttal csak a könyvtárnak járó magyar és idegen nyelvű, valamint a külföldi lapok és folyóiratok címeit soroljuk fel: Magyar Minerva, Német Minerva, Tudományos Gyűjtemény, Élet és Litteratura (Berzsenyi munkatársa volt), Aurora (ennek is munkatársa volt), Klio, Rajzolat, Koszorú, Mezei Gazda, Emlény, Honművész, Regélő, Fillér Tár, Figyelmező, Gazdasági Tudósítások, Országgyűlési Szemle, Regénytár, Daguerreotyp, Nemzeti Társalkodó, Beretválkozó Tükör, Kereskedési Szemléletek, Echo, Toldalék a Kurirhoz, Musariom, Magyar Játékszin, Magyar Lexikon és különféle magazinok, valamint a Theater Zeitung, Litteratur Zeitung, Ausland, Morgenblatt, Pfenig Magazin, Archiv für Statistik, Der Spiegel, Jahrbücher der Litteratur, Őkonomische Neuigkeiten, Jahrbücher der Geschichte und Standkunst, Land und Seereisen, Politechnisches Journal, Politische Annalen, Annalen der Erd-Völker és a Konversations Lexikon.

MARÓT KÁROLY

„ADRIAI TENGERNEK SYRENAIA GROFF ZRINI MIKLOS”

Mint a „Kik voltak a Műzsák?” c. dolgozatomban (I. az MTA I. O. Közleményei VIII/1956, 85—127. l.) párja és kiegészítője, kiadásra régebben készen áll egy a szirénekről szóló, hasonló terjedelmű tanulmányom, amely mégis a szirének az ókorból, messze a közép- és újkorba átnyúló, európai továbbélésének kérdését nem érintve, ezt a hellenizmus korával lényegileg és elvszerűen lezártak kívánja tekinteni. Kutatásom szempontjából nézve tehát kétségteljesen valami „filius ante patrem” esetként hat, ha itt most programomon kívül és túl teszem szavát a szirén-problémának egy a XVII. századi elképzelésébe tartozó esetét, de felbátorít erre nemcsak az, hogy ez a kis jegyzet a magam alapvető szirén-felfogását visszamenőleg nagy mértékben alkalmas igazolni (ami kevésbé érdekes ebben az összefüggésben), hanem még

inkább az a körülmény, hogy magyar szakirodalmunknak a címmel megjelölt, ma erősen vitatott kérdésével szemben szinte megengedhetetlennek éreztem ezt a kínálóhoz hozzá-
szólást elmulasztani.

A szóban forgó címfeliratot különben úgy idéztem fent, ahogy azt az „Obsidio Szigetiana” költőjének eredeti kézírata, vagyis valószínűleg az íródeákjától lemásolt „tiszttázata” írta le (fakszimiléjét l. Beöthy, A magyar irodalom története, Képes díszmunka I. 2, 1899, 383. l.), illetve ahogy az első, 1651-i bécsi kiadás címkepe teljesebb formában nyomatta: „Adriai Tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklos” (fakszimiléjét l. uo. 385. l.). *Sic*, amennyire látom, vagyis a nélkül a vessző nélkül, amely Horváth János, Vítas verstani kérdések, Nyelvtudományi Értekezések 7. sz., 1955. 67. l. feltevése szerint a költő nevét a cím megelőző szakaszától elválasztani volna hatott, de amely a fakszimilén legalább is, nem látható és különben sem változtat semmit a helyzeten. Ez a „különös cím” ti., amelyen Király György szavai szerint (Zrinyi és a renaissance, Nyugat 13/1930, 551. l.) „filológusaink sokat törték a fejüket”, aligha érthető olyan értelemben, hogy „Adriai tengernek Syrenaia. Irla Gr. Zrinyi Miklós” (Horváth, 67. l.), mert hiszen annak, amit Zrinyi ebben a könyvében kiadatott, semmiképpen nem lehetett volna találó címe az „Adriai tengernek Syrenaia”. Legfeljebb úgy lehetne gondolni a dolgot, hogy a címlap csak a szerzőt kívánta megadni: „Adriai tengernek Syrenaia (:). Groff Zrini Miklos” és a szerzőnek ilyen korszerűen stílusos megjelölése alá, akár ő, akár a nyomda, a meg nem adott cím helyett, vagy összefoglaló címnek a költő ismert jelmondatát libegtette oda: „Sors bona nihil aliud”.

A sziréna szóhasználat tehát, igenis, „képes beszéd akar lenni” (ha már így nevezzük az ilyenféle beszédet) és kétségkívül csak *magát a költőt* jelentheti, amint pl. már Széchy Károly is értette (1896. és Beöthy, i. h. I, 373. l.). A hajózó szirén maga az induló Zrinyi, ugyanazon az alapon, ahogy Tasso nevezi Vergiliust egyik canzonejában (Rime eroiche XXVIII.) „la gloriosa alma Sirena”-nak, akinek nápolyi sirja mellett ott ringott a saját bölcsője, és talán abban sem kell kételkednünk, hogy a magyar költő a „Syrena” ilyenféle, a maga egész költői készségét összefogó értékét a hozzá legközelebb álló Giambattista Marini (1569—1625) *közvetlen* példája nyomán használta, amint ezt Kardos Tibor, Zrinyi a XVII. század világában, Irodalomtörténeti Közlemények, 42/1932, 161. l. állította. Ha ugyanis a Kardostól i. h. felhozott adatok betű szerint nem is jogosíthatnak a Klaniczaynál, Zrinyi Miklós 1954, 240. l. olvasható kijelentésre, hogy ti. Marini a „Tirrén Tenger Szirénájának” nevezte volna magát, valahol kétségkívül megtehetette és úgy látszik, meg is tette ezt: részünkről nem ösmerjük közelebbről Marini költészetét. Tény azonban, hogy Zrinyinek a „Szirén” szó „bűvősszavú költő” értelmében való használatáért még csak nem is kellett idegenbe mennie: ekkoriban ennek a szónak ez az értéke, mint örökségként, nálunk is *élt*. Rimay János, Ö. M. Eckhardt-féle új kiadásában 1955, 45. l., a szép „Elogia Spectabilis ac Magnifici Domini Valentini Balassa de Gyarmat, militis et poetae cultissimi” c. költeménynek anaforikus allocutioja is így mondja: „Vagy Syren, vagy Circe, vagy Magyar Amphion” s ugyanebben a kiadásban, 78. l. hasonlóképpen szerepel a „Circe és Sirena éneklése” csábdal értékében. Mint ahogy ennek az azonosításnak elterjedtségéről a „tengeri Szirénés”-t emlegetve maga Zrinyi is máshol (ti. a Vadász-idyllumban, ahol a Szirénés-Sirena talán úgy fogandó fel, mint az eredeti görög-latin, duális értékű többesszám, egyesszámú állítmánnyal konstruálva), tanuskodik.

Mégis, ezeknél az érveknél, úgy érezzük, a nagy klasszikus műveltségű Zrinyi esetében súlyosabban esik latba az, amin már Marini és Rimay szóhasználata is alapszik, ti. az östény — amint ezt már a Görög Irodalom Kezdetei 1956. c. munkánk lapjai által (vö. főleg 155. l.) kellőképp bizonyítottak véljük tekinthetni —, hogy a költőnek a bűbajos szirénékkal való azonosítása éppúgy már *ókori*, mint a Múzsáival való közönségesebben ismert azonosítás. Zrinyi szóval, ha minden valószínűség szerint közvetítő csatornákon át is, végeredményben valamiképpen csak az antikvitás oceanjából öntözte meg képzelete talaját.

„Kik voltak a Múzsák?” c. tanulmányomban, i. h. rámutattam már, hogy a *λαλή Σειρήν Βακχυλίδης* megszólítás, vagyis Bakchylidesnek a csacska szirénrel való azonosítása, előfordul pl. az Anthologia Palatina IX, 184. St. névtelenül ránkmaradt lírikus-kánonjában és a XVII. sz. klasszikus műveltséggel rendelkező köreiből még ismertebb lehetett a sokat forgatott Suetoniusnak, De ill. gramm. 11. sűrűn idézgetett verseskéje Valerius Catoról (Coll. Nisard, 1848, 225. l.):

*Cato grammaticus, Latina Siren
Qui solus legit ac facit poetas.*

S ennyi bőven elég is volna itt állításunk igazolására.

Király alighanem tévedett abban, hogy a sziréneknek ez a költőt-jelentése „a korbeli képhajhász stílusban” született volna. Ez a stílus ezt legfeljebb hogy megújíthatta régi

használatában, illetve Zrinyit bátoríthatta szövéskészítésében. Ahogy — részünkről — azt sem tartanánk ebben az összefüggésben egészen elhanyagolható feltevésnek, amit szellemesen Négyesy László, Gr. Zrinyi Miklós Költői Művei, a Kisfaludy Társaság Nemzeti Könyvtára, I. 1914, 387 k. l. vetett fel, hogy ti. Zrinyi, a maga „anagrammatizáló” korában a címbe „Syrena” szón főleg azért is kapott, mert könnyen emlékeztetett családi nevére (Zerin, idegennyelvű átírásokban *Serin* formában is), vagyis mert idő- és alkalmyszerű játéknak érthették.

Erősítésül még legfeljebb — a közönséges szirén-elképzelés elterjedtsége miatt — pár szóval arra utalnánk, hogy férfiköltőnek (mint Suetoniusnál) nőnemű mitológiai alakként, illetve ilyennek attribútumaival való felhívását, vagy (mint az Anthológiában) hímnemű szirénekkel való azonosítását az antikvitás annál könnyebben kockáztathatta, mint hogy főleg a teratológus szirének (és itt ilyenekről van szó), a *Σειρήν* név eredendő genusbeli bizonytalansága miatt, eleve sem bírhattak túlságosan fix nemmel. (I. Buschor, Die Museen des Jenseits 1944, 21. l.). Az Odysseia szirénjei még kifejezetten hajadonok, míg az archaikus korban elég gyakoriak a szakállas madársziren ábrázolások, amilyen pl. a közismert Louvre-beli; de a samosi Héraszentély egy fogadalmi felirata is (vö. Buschor, Athenische Mitteilungen 53/1930, 47. l.), amelyre Szilágyi János György hívta fel figyelmemet, a közönséges szirén-elképzeléstől eltérően, hímneműként használja a szirén szót.

Más kérdés a Zrinyi 1651-i első, bécsi kiadása címképének létrejötté (I. Klaniczay i. h. 240/1. l.), amelyet illetőleg nem érezzük magunkat hivatottnak állást foglalni. Bajos volna ma már — úgy hisszük — megállapítani, hogy ez az ábrázolás mennyire Zrinyi személyes ingerenciájának, vagy egy már kész emblemmintának, vagy a rajzoló önkényes fantáziájának eredménye: nélkülünk minden közelebbi fogózt. Viszont a mi szempontunkból ez az egész kérdés mellékes is. A „tengeri” Syrena, vagyis ez esetben az új, adriai, azaz hazai vizekre hajókázó költő, mindenesetre stílszerű környezetbe van beállítva: hajóját két, megjelenési formájával (halfark, fésű, tükör, stb.) a modern korbéli, európai vizilánytündér, sellő, vagy hasonló szinkretikus képzetkörbe tartozó, Nereida-féle kíséri, és így testi teljessé egy, az ókori hagyományokra még mindig emlékeztető tengeri ensemble összképét.

TERBE LAJOS

A GULYÁSNÓTA TÖRTÉNETE*

I.

Az 1840-es évek közepén a Kisfaludy Társaság készülő népköltési gyűjteménye számára sok változatban beküldtek a gyűjtők egy terjedelmes nótát ilyen kezdettel: *Nem bánom, hogy parasztnak születtem.* A beküldött változatok között a legterjedelmesebb 1844-ben Békés megyéből került elő nyomtatott nótásfüzet alakjában. Ezen nótásfüzet szövegének egyes strofái külön dalként is előfordulnak és megtalálhatók már az Akadémia részére az 1830-as évek elején beküldött kéziratos dalfüzetekben is. A terjedelmes nótát, amely elejétől végig a gulyáseletről szól, különböző részletekben és változatokban még ma is országszerte ismeri és dalolja a magyar pásztornép, amint arról népköltési gyűjteményeink tanúskodnak. A nóta szövege könnyen énekelhető, dalszerű formában egy gulyásember ajkára van adva és hol elbeszélő, hol leíró, hol pedig tisztáza lírai műfajban részletes képet ad a régi módú magyar pásztoremler életmódjáról és érzelmi világáról. Ez az a híres *Gulyásnóta*, amelyről oly sok esett néprajzzal foglalkozó tudósaink közöltek.

A magyar néprajzi irodalomba a *Gulyásnótát* elsőnek Madarassy László vezette be. Madarassy a nótát Mátyási József műve gyanánt említi, de utal arra, hogy Mátyási szerzősége nincsen bizonyítva.¹ Nem sokkal Madarassy után Sebestyén Gyula,² majd pedig Herman Ottó³ emlékezik meg a nótáról. Mindketten egész határozottan tagadják a Madarassy által szóhozott Mátyási szerzőségét. Velük szemben Mészöly Gedeon,⁴ aki igen bőven foglalkozott a kérdéssel, egész határozottan Mátyási Józsefnek mondja a dal szerzőjének.

* A tanulmány szorosan kapcsolódik a szerző *Mátyási József* c. dolgozatához (Itk. 1955).

¹ Madarassy László, *Nomad pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon*. Bp. 1912, 12. és 27. l.

² Sebestyén Gyula, *Petőfi népdalgyűjtése*. Ethnographia. 1914, 197. l.

³ A magyar pásztoremler nyelvkinse. 23. l. — Az ő állásfoglalását ismétli Ecsedi István (*Hortobágyi pásztoremler és betyárnóták*. Debrecen 1927, 73. l.).

⁴ Mátyási József és „Kalászkaparek”-ja, *Népünk és nyelvünk*. 1931. 91—98. l.

Ki írta a *Gulyásnótát*? Van-e jogunk a *Gulyásnótát* Mátyási József műve gyanán elkönyvelni? Lehetséges-e az, hogy egy régi író, akinek jóformán nevét sem ismerjük, sok értéktelen műve mellett egy ilyen népies remekművet írjon? Lehetséges-e az, hogy egy jó írónak a neve ismeretlen maradjon? Ha a mai irodalomtörténeti közvélemény nem tud arról, hogy Mátyásinak kiváló művei vannak, az még egyáltalán nem jelenti azt, hogy Mátyásnak ne lehetnének kiváló művei. A legnagyobb és legfinomabb izlésű kortárs, Csokonai Vitéz Mihály, kiváló írónak, mesterének vallotta Mátyásit és saját vallomása szerint örült, hogy egy alkalommal Kecskeméten találkozhatott, együtt ebédelhetett és tarokkozhatott Mátyásival. Mátyási nagyobb verses művei közül legkiválóbb a közel 200 oldalas 1791-i *Erdélyi Utazás*, amely Mátyási József *Verseinek Folytatásában*⁵ jelent meg. Sok olyan kiváló humoros, epikai, lírai részletet találni benne, ami *Toldit*, a *János Vitézt* vagy a *Tündérlármot* juttatja az olvasó eszébe. Egy másik elolvasásra érdemes nagyobb műve a szegény magyar földművelő néppel való mélyes együttléssel megírt *Kisítélet napja*, amely az 1794-i kecskeméti tűzvészről énekel meg, és tárgya miatt szükségképp foglalkozik a kecskeméti köznép életének, gazdasági és társadalmi helyzetének ábrázolásával is. Aki végigolvassa Mátyásinak ezt a két hosszabb művét, vagy legalább az előbbinek azt a részét, amely a *Versek Folytatásának* 144–151. lapjain található, vagy legalább a költő néhány rövidebb versét olvassa el, könnyen meggyőződhetik a felől, hogy Mátyási írt olyan műveket, amelyek bátran odaállíthatók a *Gulyásnóta* mellé. De Mátyásinak jóformán minden verse odaállítható. Csaknem mindegyikben van valami oktató célzat, csaknem mindegyik a sztoikus filozófia, a „természetes józanbölcs” életmód és az egyszerű örömök dicséretét zengi és mindegyik a magyar népet tökéletes ismeretről tanúsodik. Mátyási műveiben annyi néprajzi vonatkozású adatot lehet találni, hogy nem volna nehéz tisztán csak ezek alapján magyar néprajzot írni. Bizonyos az is, hogy a *Gulyásdalt*, amelynek címe az általunk ismert legrégebb kézirat szerint *Sorsával elégedő gulyásnak pásztori dallja*, csak olyan költő írhatta meg, aki saját maga is „sorsával elégedő” ember volt, aki saját maga is jól ismerte a „pásztori dal”-nak és az e korban divatos „sorsával elégedő” sztoikus bölcselők irodalmát. Mindez pontosan talál Mátyási József személyére, és az 1820-as években, a *Gulyásnóta* keletkezésének idején, úgy látszik, ő az egyetlen költő, akinek személyére mindez pontosan talál.

A *Gulyásnótát* csak olyan költő írhatta, aki megfordult a Solt melletti Rébér pusztán. A *Gulyásnóta* pásztor a nóta szerint a „rébéri pusztában” él „Erdős János úr szolgálatjában.” Ez a körülmény is Mátyási szerzősége mellett szól. Mátyásiról tudjuk azt, hogy izzáki és kecskeméti tartózkodása idején sokat megfordult a Kiskunság és Solt vidék egyes községeiben, ott élő rokonainak és barátainak látogatására; egyes látogatásait versben is megörökítette. A *Gulyásnótához* csatolt jegyzetben, amely már a legrégebb *Gulyásdal*-kéziratokban is megvan, az áll, hogy Rébér a „Teleki grófok pusztája Solt és Földvár között”. Valamikor Mátyási József maga is a Telekiek szolgálatában állott, így tehát nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy a Telekiek pusztájának bérlőjét, Erdős Jánost névszerint említi. Mátyási egyébként 1803-ban verses levelet is írt ehhez az Erdős Jánoshoz.⁶

De vajon beleillik-e a *Gulyásnóta* Mátyási életművébe? Írt-e Mátyási a *Gulyásnótához* hasonló hangnemű, tárgyú és eszmei tartalmú verseket? Meg lehet állapítani, hogy igen. Itt van pl. A *nagy uraság nagy szolgaság*⁷ c. vers, amelyet Mátyási még fiatal korában írt. Ez a vers a *Gulyásnóta* eszmei ősnéke látszik. A *Gulyásnóta* lényegében nem más, mint népdali módra való és a nép ajkára alkalmazott átköltése a korábban írt bölcselő vers tárgyi és eszmei tartalmának. Ez is az egyszerű életet élő pásztor életmódját dicséri a nagy urak esztelen életmódjával szemben és szintén a pásztor nép oktatása végett íródott. A különbség csak az, hogy ebben a versben még nincs elrejtve az oktató célzat és a költő a maga nevében szólva, a pásztort második személyben szólítva mondja el, hogy a pásztornépnek mit kell tennie, — míg a *Gulyásdalt*ban maga a gulyás beszél és első személyben szólva sorolja el, mit csinál, mit gondol és mit tart magáról. A fiatalkori versben a gulya helyett még a „Pán nyájá”-ról van szó, de a pásztor az már igazi magyar pásztor, gulyás, aki szűrben jár és „fa-nyárson süttött szalonnát” eszik, miközben „Pán nyáját dudálgatva” hajtja. Érdemes együtt olvasni a két verset: nagyon sok párhuzamos részre és hasonló kifejezés módra bukkanhatunk.

De ha Mátyási írta a *Gulyásdalt*, miért nem adta ki? Lehetséges-e az, hogy egy remekművet írója kiadatlanul hagyjon? Könnyen lehetséges ez, ha a szerzőnek nincs annyi kritikai érzéke, hogy jobb műveit meg tudja különböztetni a gyöngébbektől. Mátyásiról valóban

⁵ Vác 1798, 83–260. I. Teljes címe: *Pestre egy jó barátomhoz írogatott levelem a bécsi és erdélyországi utazásaimról. Erdélyből 1791-ben.* (Az utazás valójában 2 évre terjedt, Mátyási 1792-ben történt eseményekről s beszámoló az utazásról írt terjedelmes versében).

⁶ *Mátyási József Nyomatatlan versei.* No. VI.

⁷ Megjelent Mátyási első verskötetében: *Semminél több valami.* Vác 1794, 178. I.

megállapítható, hogy nem tudott különbséget tenni silányabb és értékesebb munkái között. Kiadott versköteteiben legtöbbször még egyazon versen belül is, a legremekesebb részletek váltakoznak a legprózaibb részekkel. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Mátyási 1821-től kezdve egyetlen verset sem adott ki, így hát nem kell csodálkoznunk azon, hogy az ezen időpontnál későbben készült *Gulyásnóta* sem adta ki.

Ha a *Gulyásnóta* nincs meg Mátyási kiadott műveiben, megvan-e kiadatlan művei között? Madarassy László, — amint azt tőle magától hallottam — kereste Kecskeméten, de de nem találta. Madarassy azonban nem tudott arról, hogy Pestre, az Akadémia kéziratárába is kerültek Mátyási-kéziratok, mint pl. a *Kalászkaparék* c. kötet. Ebben a kézirat vers-kötetben könnyen rábukkan az ember egy *Sorsával elégedő gulyásnak pásztori dallja* c. versre. Meg lehet állapítani, hogy ennek a szövege csak nagyjából egyezik az 1844-ben Erdélyinek beküldött *Gulyásnóta*-nyomatvánnyal, de csaknem betűről-betűre egyezik a *Kecskeméti Lapok* által 1880-ban Mátyási neve alatt közölt Gulyásnótával. Mármost csak az a kérdés, hogy ezt a bizonyos *Kalászkaparékot* tényleg Mátyási József írta-e, vagy valaki más. A kéziratok kötet címlapján Mátyási neve áll. A kötet első része azonban, kivéve a címlapot, ennek hát-lapját, a XXXI-XX számú (legutolsó) darabot és a jegyzéseket, nem az ő kézírása. A kötet második része, *A felyebbi gyűjteménynek folytatása* (XXXII.-LXXXI. sz. darabok) azonban végig a költő saját kezeirása. A *Gulyásdal* ebben a második részben található a XLIV. sz. alatt. Hogyan került a *Kalászkaparék* mai helyére? 1841-ben és 1842-ben Fáy Andrásnak írt levelei⁸ tanúsága szerint Mátyási Fáy Andrásnak küldte el ezt a verskötetet a *Frankfurti Utazásról* szóló kötettel együtt, megőrzésre, esetleg kiadásra, mert „csak sajnálnám őket valamely könyvtári sírba temetni” viszont „részemről a saját örökre nyugalmozom.”⁹ A kéziratok kötetek bizonyára Fáy András kezén keresztül kerültek az Akadémia kéziratárába.

Hogy Mátyási sajátkezűleg beírta a *Gulyásnótát* versesfüzetébe, az még nem jelenti szükségképp azt is, hogy ő a nóta szerzője. Hátha ő másnak versét másolta be saját versei közé? Ezzel az ellenvetéssel szemben áll az a tény, hogy Mátyási rengeteg kézírata között egy sincs olyan, amit más költő neve alatt ismernénk, pedig eléggé ismerjük e kor költőinek kiadott és kiadatlan műveit. Minden gyanút eloszlat Mátyási tulajdon vallomása. A kecskeméti költő Fáy Andrásához 1841. december 18-án írt levelében a következőket írja elküldött művei felől: „Nem mind saját kezemírása; de mind tulajdon gondolatom; még olyak is, amelyeket mások készítették számokra velem.” E nyilatkozat azt jelenti, hogy Mátyási magáénak vallja a *Kalászkaparék* minden egyes darabját, tehát a *Gulyásdalt* is.

1880-ban a *Kecskeméti Lapok*¹⁰ már Mátyási József neve alatt és szövegűen közli a *Gulyásnótát*, ilyen címmel: „Sorsával megelégedő gulyásnak dalja.” A lap a vershez a követ-kező jegyzetet csatolja: „E költeményt, melyet elhunyt költőnk egy réberi barátjánál időzése emlékére írt, érdemesnek tartottuk közölni egy 1826-ból maradt kézirat után.” Ez a kiadás csaknem pontosan megegyezik Mátyási eredeti kéziratával. A címet leszámítva, számbavehető eltérés nincs is a kettő között.

Mészöly Gedeon is kiadta a *Gulyásnótát* Mátyásinak *Kalászkaparék*beli kéziratából a *Népünk és Nyelvünk* 1931-i évfolyamában¹¹ csaknem teljes helyesírási hűséggel.

Mikor írta Mátyási a *Gulyásnótát*? Erre a kérdésre nehéz megfelelni. Mindenekelőtt azokat az adatokat sorakoztatjuk fel, amelyek elsősorban jönnek számba a kérdés mérle-gelésénél.

A *Kalászkaparék*nak Mátyási által sajátkezűleg írt második részében XLIV. sz. alatt olvasható a *Gulyásdal*. Ugyanitt, nem sokkal előbb XLII. sz. alatt van a *Köznépi Dal* c. vers, amely szintén népdallá vált. Ez az a híres „Legyen úgy mint régen volt” nóta. Évszámmal egyik sincs ellátva. A két vers szomszédsága arra enged következtetni, hogy a két híres dal egy időben készült. Mikor? Nem tudjuk. 1823-nál mindenesetre később, mert az előttük helyetfoglaló XL. sz. versnél ott szerepel az 1823-as évszám. Az XLV. számú darab, mely nem sokkal a két híres vers után áll, a következő címet viseli: *A kecskeméti közönséges bormérés reformációjára, 1823-ban.* — Ez az 1823-as évszám a *Gulyásdal* keletkezésének időpontjára nézve nem lehet perdöntő. A sorban következő többi vers sem nyújt komoly támpontot a készülés időpontjára nézve, de a LV. sz. vers már magán hordja az 1827-es évszámot. A kéz-iratból tehát mindössze csak annyit lehet megállapítani, hogy a híres dal 1823 és 1827 között íródott. A kézirat vallomása e szerint nem hatalmaz fel bennünket arra, hogy elfogadjuk a Mészöly által közölt 1823-as évszámot, de arra sem, hogy elvessük a *Kecskeméti Lapok* által forgalombahozott 1826-os évszámot. A közlésre felhasznált kecskeméti kézirat bizonyára csak másolat volt és rajta az 1826-os évszám talán nem is a dal keltének, hanem csak a másolat

⁸ Az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárában.

⁹ Levele Fáy Andrásához 1841. október 20.

¹⁰ 1880. 31. sz.

¹¹ Mészöly Gedeon, *Mátyási József és „Kalászkaparék”-ja.* — *Népünk és Nyelvünk*. 1931. 91—98. lapokon.

keltének évszámát jelzi. Akárhogyan áll is a dolog, annyi bizonyos, hogy a *Gulyásnóta*, amelyet a *Kecskeméti Lapok* egy 1826-ból maradt kézirat után" közöl, nem készülhetett 1826-nál későbbi időpontban, tehát kétségtől 1823 és 1826 között íródott.

Nagyon jellemző, hogy Mátyási leghíresebb versében a *Gulyásdalban* éppen egy földesúrnál szolgáló pásztoresmbert ír le — és mekkora közvetlenséggel, mekkora együttérzéssel.

A kétezeréves európai irodalomban gyökerező pásztoralmúfajnak Mátyási előtt már hosszú múltja van. A pásztor költeményben a főuri feudális szemléletnek megfelelően, a természet ölen élő pásztor boldognak kellett rajzolni. E követelménynek igyekezett eleget tenni Mátyási József is, csakhogy nála az előírt formákat szétörve a realiztikus szemmel meg látott valóságos húsver alföldi magyar pásztor jelenik meg, akinek arcáról a szerző által csak felületesen rákent előírások rokkó zománc, egymásnak ellentmondó helyeket hagyva maga után, sok helyen lepattogott.

A józan, saját szava szerint bort nem ivó gulyás elszólja magát: csárdába jár és innen-onnan kulacs borokat kapogat, és borívó híre van az irigyek közt. A magát király-méltóságban érző gulyás, aki 5 bojtárnak fejedelme, elmondja, hogy „Ha szegény is, de magamé vagyok, Szolgálatba szegődségért állok.” és ami a kosztját illeti, a kommencióképpen a gazdtól kapott kenyérré, szalonnára van utalva, éléskamrája a hátán levő tarisznya és csak egyfélélt eszik, a földön alszik, a földön ülve étkezik. És annak ellenére, hogy jól ellátottnak, elégedettnak mondja magát, azt kell hallania, hogy lopással vádolják és kénytelen felelni: „nem sült rám soha csak egy borjú”.¹² Az illedelmes pásztor, aki reggel fohászkozással kezdi napját, vesztül átkozódik és az irigyek kurvannyokat emlegeti.

Kedveséről, akit az imént még a pásztor-idill műfaji követelményei szerint szinte földöntúli módon lebegőnek, légiesnek ábrázolt és úgy mutatott be, mint finomlelkű leányt, aki a kútról vizet visz neki és mielőtt átnyújtáná, „Csókos ajkát korsóhoz érteti”, kísül, hogy lánya annak a korcsmárosnének, akinél szállást szokott kapni és igazi húsver „szerető”, akinek pesti gavallérok tallért kínálgatnak.

Látnivaló, hogy Mátyási rokkó-műdalt akart írni (a választott cím is mutatja ezt) de ebbe a keretbe ő egy realiztikus meg látott alföldi magyar gulyás élő alakját rajzolta bele: egy olyan alakot, akinek élesen meg rajzolt osztályhelyzete van, aki fölényes önértéssel, határozott osztályöntudattal, mint tőle különbözre, de önála semmiesetre sem nagyobbra tekint a gazdára, a jobbágyra, a városi polgárra, a décbundában járó tekintetes úrra és a plébános úrra. Tőlük élesen elhatárolja magát. Egyikkel se cserélné, tisztán látja a maga osztályhelyzetét és bizonyos fölénytel, ha nem is megvetéssel tekint rájuk. A költő nem genre-t ír, nem választja el magát a népi alakot, nem kívülről, hanem belülről nézi, együttérző vele, és ez az együttérzés a költő társadalmi állásfoglalásának kifejeződése. A realiztikus látás valósággal szétfeszíti a rokkó-műfaj kereteit és az eredmény az lesz, hogy minden egyes részletében remek, de a maga egészében kissé torz mű születik.

Mátyási a költeményt nem a művelt osztálynak írta, hanem a köznépeknek, — a daloló gulyás ajkára adott költeményt nyomtatásban ki sem adta. Korábbi művei kiadásával kapcsolatban szerzett tapasztalataiból tudta, hogy a korabeli magyar nemesi társadalom, amely a könyvolvasók túlnyomó részét alkotta, a hangadó írakkal együtt süket az ő műveiben kifejeződő társadalmi törekvésekkel szemben. A kiadástól való elzárkózás olyan válasz volt ennek a műveit agyonhallgató, és őt csak gyalázkodva emlegető nemesi olvasóközönségnek és irodalmi kritikának, mely bizonyosfokú harci elkülönülést és megvetést fejezett ki. A dal az olvasni nem tudó köznép körében mégis elterjedt hallomás útján, a népdalok terjedés módján, szájról-szájra szállva.

III

Mátyási *Gulyásdala* az alföldi magyar pásztorról szóló irodalomban előkelő helyet foglal el. Ennek az irodalomnak kezdetei régi időkbe nyúlnak vissza és már a kódexirodalom korában is nyomozhatók. Az 1800-as évek tájékán francia és német nyelven megjelent Magyarországról szóló könyvek egy-néhányában már részletes leírást találunk a magyar gulyás, csikós, juhász kanász életéről, aprólékos részletekkel arra nézve, hogy a gulyás jelleme, szokásai, viselkedésmódja miben különbözik a csikóstól. A XIX. század elején egy jellegzetes, a realizmus légkörében fogant pásztor-romantika, pusztai költészet fejlődik ki a magyar irodalomban és Magyarországból Németországba költözött Karl Beck és Lenau révén a német irodalomban is. Az alföldi pusztai élet költészetének körébe tartozik Orczy Lőrinc híres verse a Bugaci csárdáról, (Orczynek Bugac környékén voltak földbirtokai), Édes Gergelynek népdallá vált *En vagyok a petri gulyás* kezdetű dala, — amely 1823-ban jelent meg és talán hatott Mátyási

A kifejezés akkori jelentése: egy borjú sem.

Gulyásdalára is, — Vörösmarty néhány verse, így a *Pusztai csárda* c. vers, Petőfinék és Arany-nak sok verse és Jókai több regénye. Nagyon érdekes terméke a magyar pásztorról szóló irodalomnak Molnár János Pozsonyban, 1775-ben megjelent *Pásztor ember* c. könyve. A szerző a könyv bevezetésében így köszönti a pásztorokat: „Jó napot pásztorok: Ábrahám, Izsák, Jákob követői.” (31. l.) Miután bibliai alapon ilyen rangot adott a pásztoroknak, felkiált: „Ah! mi betsületes, józú élet lehet a pásztori élet, ha ki tud vele élni.” (4. l.) Elmondja azután, hogy a könyv kiadásának eszméjét a kiadás költségeit viselő Petrovics Sándor lovas főhad-nagy vetette fel, aki azt kérdezte, hogy ha van könyv a *Nemes emberről*, *Udvari emberről* (Faludi Ferenc könyveire gondolt) miért nincs a *Pásztor emberről*? (4. l.) „Nem szégyen-e őket tanítás nélkül hadni? Tömlőre, akasztófára, kerékre, nyársra, hollók gyomrára eresztetni?” (4. l.) A szerző elmondja még, hogy a pásztorok „templomot ritkán látván, csaknem marhákká válnak” (210. l.). A könyvet nem is közvetlenül a pásztoroknak írta, hiszen ezek nem tudnak olvasni, hanem a pásztorok gazdája, ura, asszonya számára, hogy ezek a szolgálatukban álló pásztorokat saját érdekükben kellő módon oktathassák. A könyv nagy ékeszsőlással hűséges kötelességteljesítésre igyekszik bírni a pásztorokat. Az engedelmesség, hűség, józanság és tisztaság erényének követését ajánlja figyelmükbe. Erkölcsi intelmekkel, a rabság és a pokol rettenetes kínjainak barakkos szemléltetésével igyekszik a pásztorokat elijeszteni attól, hogy lopjanak. Ily negatív vonásokon felül pozitív, a haladás szolgálatában álló vonásokat is tüntet fel a mű. A könyv pásztorok számára szükséges természetrajzi és természettudományi ismereteket is közöl imádságokon és erkölcsi intelmeken kívül. Bizonyos fajta kézi iparűzést ajánl a pásztoroknak, hogy jobban kihasználva idejüket, pénzt kereshessenek. Pásztori öntudatra is nevel: elmondja, hogy nagy bibliai alakok, nagy uralkodók nevelői pásztorok voltak, és elmondja, hogy mimindent köszönhet a világ a pásztoroknak. A barokkos-feudális életszemlélettel megírt könyv közli Faludi Ferenc nevezetes eklogáját (79–84. l.), amelyben „versent énekel” „Tírsis, Mirtillus, Menalkas.” Kezdeté: „Ide felénk Pásztor! avval a Dudával”¹³. Faludi Ferenc ezeket a verseket az országbíró felavatása alkalmára írta, hogy így stílusos módon köszönhesse a díszebéden az ünnepeltet. A köszöntőt miért éppen pásztorköltemény műfajában írta? — Azért, mert Theokritos és Vergilius szerint a régi pásztorok „vers- és ének-szerzők valának” (77. l.) és ezek a „pásztor-palást alatt udvarokat is tanítottak” (77. l.) Ezekből a megjegyzésekből látszik, hogy az a pásztorköltészeti műfaj, amit a feudális barokk korban műveltek, benső lényege szerint udvari költészet volt és Faludi Ferenc *Udvari embere* mellé méltán sorakozik oda Molnár János *Pásztor embere*. Érthető, hogy a feudális főúr ünnep-segek, díszebédek, illetve vacsorák alkalmával szívesen látott maga előtt színészeket, ud-vari embereket, akik pásztorruhába voltak öltözve és így pusztai megjelenésükkel is emlé-keztették őt azokra a hatalmas nyájakra, gulyákra és ménesekre, amelyekben gazdagsága volt és amelyekre gyönyörűség volt gondolnia.

A XVIII. századból fennmaradt pásztorköltemények frója a főúri szalonok lakóinak szemével néz; az ő szemükkel nézi a pásztort és az egész természetet, miközben a szaloni élethez kötött emberek érthető természetvágyát, szabadlevegő-éhségét fejezi ki. Ilyen szaloni szemszögből nézve a pásztort, aki nincsen alávetve a szaloni élet kötelezettségeinek, tehát aki egy áhított állapot birtokosának látszik, magától értetődő módon szabadnak és boldognak tűnik fel.

Amint láttuk, Molnár János felülről nézi, az alkalmazó gazda szemével látja a pásztorokat, Faludi Ferenc pedig, főúri olvasók számára írt versében pusztai díszletként szerepelteti őket. 1790-ben azonban jelent meg egy maradandó értékűnek bizonyult költői alkotás, amely arról is nevezetes, hogy benne a magyar költészetben először jelenik meg igazi valójában az alföldi magyar pásztort. Ez a mű Gvadányi *Falusi Nótáriusa*. A költeménynek mindjárt az elején egy-két jellemző vonással leírja a költő a hortobágyi pusztát, amelyen hőse keresztülhalad, hogy Peleskéről Budára jusson. A nótárius sorra elbeszéli egy gulyással, egy juhással és egy csikóssal való találkozását. Mindegyik a szemlélő számára komikus életvesztésből menti meg őt, vendégül látja és szívesen veszi, mikor ő viszonzásul a boros kulcsát nyújtja neki. A nótárius a neki szokatlan pusztai viszonyok között minduntalan bajba kerül, komikussá válik és előtte minden pusztai pásztort, akivel találkozik, úgy tűnik fel, mint nagy hatalmasság, aki teljhatalommal uralkodik a földön, amelyen él, mert még a félelmetes szilaj állatok is engedelmeskednek neki.

¹³ Ily sorok vannak benne:

Száz ostorpattanás hallik a völgyekben,
Száz víg kürtölések, legelő hegyekben.

Igyunk, közbe-közbe; tudod, miért, kiért?
A Melibeusnak, jó egészségéért.

Éljen Veszprém, Pápa, Melibeus éljen!
Pásztorok! hajtások neki tétet mélyen.

A vers zárószorai közvetlenül az ünnepeltnek köszöntésére íródtak.

Figyeljük meg, hogyan írja le Gvadányi hősének pásztorokkal való találkozását :

Egy jó forma legényt találtam egy tanyán,
Zsíros ingbe oldalt heverni egy bundán :
Hátán volt juhbőrből fekete kacagán . . .

Ez volt a gulyás. Juhnyájjal és juhással akkor találkozik a nótárius, amikor bikák megkergetik és már-már a sarkában vannak ;

Egy jó erős juhász két jó bojtárjával,
Hat erős, gabancos, örvös kutyájával
Őrzé ezen nyáját fokos baltájával,
Sétált körülötte üstökös hajával.

Valamiféle különös emberi fenségben jelenik meg a pásztor ebben a leírásban ; emlékeztet bennünket a Mátyási-vers 3. strófájában leírt gulyás alakjára.

Mátyási gulyása egyben-másban hasonlít Gvadányi és Édes Gergely gulyására, de a Mátyási-féle pásztori dal költői látásmód és hangneme tekintetében lényegesen különbözik a „pásztori költészet” minden más korábbi termékétől.

NACSAĐY JÓZSEF

ADALÉK A „KOZMOPOLITA KÖLTÉSNET” VITÁJÁHOZ

Irodalomtörténetírásunk úgy tudja, hogy Reviczky Gyula Arany János *Kozmopolita költészet* c. versére csupán az *Arany Jánosnak* c. költeményében válaszolt. Majd 1885-ben, Arany halála után gróf Kreith Béla *Szemlé*-jében írta meg véleményét, most már tárca formájában Arany nézeteiről.¹

Szeged irodalmi életének vizsgálata közben bukkantunk olyan adatra, mely a fentieket némileg módosítja. 1878-ban új hírlap jelent meg Szegeden: a *Szegedi Napló*. Szerkesztője Enyedi (Eisenstädter) Lukács, munkatársai Gelléri Mór, Kulinyi Zsigmond és a fiatal Mikszáth Kálmán. Az érdemes napilap később is olyan munkatársakkal büszkélkedhetik, mint Gárdonyi Géza, Thury Zoltán, Tömörkény István, Móra Ferenc stb.

1878-ban Reviczky Gyula is írt a *Szegedi Napló*-ba. Első cikke november 30-án jelent meg. Címe: *Jogosult-e a kozmopolita költészet?* A Szegedi Napló tárcarovatában megjelent cikk a következő bevezetéssel kezdődik: „Mint minden dolog a világon, a bölcsészet is, amint az idők folyamában változik, forrong, fejlődik, tisztul, egyre határozottabb alakot nyer. A költő világnézete nyer mélységben és terjedelemben s látköre annyira szélesbül, hogy a költő ügye lassanként azonosul az emberiség ügyével. Egyszóval nemcsak a társadalmi és politikai élet, hanem a poézis is közeledik a kozmopolitizmus felé.

Az a kérdés, minő joggal? — Megegyeztethető-e a költő hivatásával ez az általános jelleg, vagy pedig maradjon-e meg a költészet ezutánra is nemzetinek? Nehéz kérdés; nem is lehet rá határozottan felelni. Mindenesetre igen finom megkülönböztetést kíván.”

A továbbiakban a cikk szövege, néhány fogalmazási különbségtől, a világirodalmi példák egy esetben való szaporításától eltekintve, nem mutat eltérést az 1885-östől. Gondolatmenetük, érvelésük módszere is teljesen megegyezik.

A szegedi cikk felbukkanása mindenesetre fölöslegessé teszi Komlós Aladár azon következtetéseit, melyek arra vonatkoznak, hogy vajon miért oly későn, csak 1885-ben veszik fel „Reviczkyék” az „oda dobott kesztyűt”.² Legalábbis maga Reviczky, 23 éves kezdő költő volta ellenére sem félt fórumot keresni véleményének, ha máshol nem, hát vidéken.

A szegedi cikk itt közölt bevezetése azt bizonyítja, hogy Reviczky az ismertnél szélesebb elvi megalapozottsággal szállt vitába, összefüggést, de legalábbis párhuzamosságot látva társadalmi és politikai élet, valamint a költészet fejlődése között. Később észrevehette, hogy ez a bevezetés néhány ponton ellentétben áll cikke érvelésével, hiszen az általa felhozott történeti példák abban a formában, ahogy rájuk hivatkozik, nem szemléltetik kellően azt a fejlődést, melyről történeti szemléletű bevezetésében beszél. Ezért hagyhatta el 1885-ben a Szegeden még közölt bevezető-sorokat.

A Szegedi Naplóban megjelent cikk ismerete némileg módosítja azt a fejtegetést is, melyet Komlós Aladár az ismert Reviczky-vers és az 1885-ös keletkezésének ismert cikk álláspontja közötti különbségre alapoz. Reviczky már 1878-ban (tehát nem csupán hét esztendővel később, Arany János halála után!) kijelenti: „tehát éppen a legnagyobb költők a legnemzetibbek”. Bevezetésében pedig előrebocsátja: „megegyeztethető-e a költő hivatásával ez az általános jelleg, vagy pedig maradjon-e meg a költészet ezutánra is nemzetinek? *Nehéz kérdés; nem is lehet rá határozottan felelni*”. (kiemelés N. J.-tól.) Tehát szándékában sem volt egyoldalúan a „nemzeti” ellen hadakozni már 1878-ban sem.

¹ Lásd pl.: Komlós Aladár: A „kozmpolita költészet” vitája. Ir. Tört. 1953. 1–2. sz. 178. l., ill. Reviczky Gyula. Bp. 1955. — Reviczky állítólag 1885-ből való cikkét („Kozmopolitikus vonások a költészetben”) lásd Reviczky Gyula Összegyűjtött művei (Bp. 1944.) 564. l.

² Komlós A.: A „kozmpolita költészet” vitája. Ir. tört. 1953. 1–2. sz. 184. l.

Sajnálatos, hogy az „Arany Jánosnak” című költemény megjelenési hónapja és napja nem deríthető ki.³ Az azonban bizonyosnak látszik, hogy — mivel a vers és a cikk ugyanazon évből való — Reviczky költeményét nem tekinthetjük oly mértékben „súlykot elvető” írásnak, ahogy Komlós Aladár állítja.⁴ Legfeljebb versében nem tudta oly világosan kifejezni a véleményét, mint szándékában volt, s ezért írta meg, feltehetően a vers megjelenése után nem sokkal, kis tanulmányát is. Ezzel magyarázható az a különbség is, ami a vers és a cikk elvi álláspontja között mutatkozik, bár a szegedi bevezetés ismeretében ez sem tűnik akkorának, amekkorának a korábbi adatok ismeretében látszhatott.⁵

PÁSZTOR JÓZSEF

JUHÁSZ GYULA, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉS AZ IRIGYSÉG

Kosztolányi Dezső 1917. február 19-én az alábbi levelet intézte Pásztor Józsefhez, a szegedi Délmagyarország akkori szerkesztőjéhez:

Bpest, 1917. febr. 19.

Kedves Uram — A rendes vasárnapi cikk azért maradt el, mert e hétre vártam „Ádám” című versem leközlését. Kérem önt, írja meg, mi az oka a vers lemaradásának. Talán a cenzúra szólt bele a dologba?

Juhász Gyula szanatóriumi, azaz klinikai elhelyezése rendben van, csupán még néhány napig várunk kell üresedésre. Legyen oly jó, vegye ön is kezébe az ügyet és, ha hívó sürgönyöm megérkezik, hasson oda, hogy Juhász azonnal jöjjön. Remélem, hogy gyógykezelése teljesen eredményes lesz.

Szeretettel üdvözlöm önt híve:

Kosztolányi Dezső

Sugallhatta-e kaján *irigység* a Juhász Gyuláért aggódó és gondoskodó sorokat? Hajszlhatta-e sötét féltékenység Karinthyt és Kosztolányit, mikor Juhászt ki akarták emelni kedvelt szegedi pozíciójából, hogy méltó budapesti pozícióba helyezték el? Íme újabb bizonyosság Isten és ember előtt:

1923 április végén a szegedi újságírók elhatározták, hogy Juhászt 25 éves költői működése alkalmából országos keretek között fogják ünnepelni és közreműködésre többek között fölkérték Babits Mihályt, Kosztolányi Dezsőt és Szabó Dezsőt. Pór Tibor, akit a rendezéssel megbíztak, elküldte a fölkérést mindenkinek, akit szerepeltetni akartak. Először Szabó Dezső válaszolt.¹ Ezt írta:

Igen tisztelt Uram!

Juhász Gyula ünnepléséhez természetesen a legszívesebben hozzájárulok. De nem tudom, hogy az én jelenlétem a másik két író teljes tiszteletreméltó elvi okokból nem tartaná-e vissza a részvételtől. Ebben az esetben, tekintettel arra, hogy ők fiatalkori barátai Juhásznak, az én személyemtől méltóztassanak eltekinteni. Én csak 20-án érkezem rá. Költségeim megtérítésén kívül semmi kívánságom nincs. Előadásom talán szólhatna Adyról. Fájdalom, az ilyen téma negyvenöt percnél kevesebb idő alatt csak felületes toast lehetne.

Kérem idejében értesíteni és minden gene nélkül. Kiváló tisztelettel

Szabó Dezső.

A legkimerítőbb, irodalomtörténetileg legérdekesebb választ Babits Mihály adta:

Igen tisztelt Uram!

A magam részéről a *legnagyobb készséggel vagyok hajlandó minden tölem telhető módon támogatni önöket Juhász Gyula méltó ünneplésében*. Bár nekem jobb volna az ünneplés elhalasztása, 13-án is szívesen lemegyek, ha úgy határoznak s egyáltalán *mindenben rendelkezésükre akarok állani*.

Mégis van egy dolog, ami ettől visszatartathatna: s ez Szabó Dezső esetleges szereplése. Szabó Dezső kvalitásait nagyra becsülöm, de minden nagybecsülésém mellett is kényszerűlök őszintén megmondani, hogy *irodalmi és személyi helyzetünk, az ő egész viselkedése, szavai és versei nemcsak rendkívül kényessé, de egyáltalán lehetetlenné tennék, hogy közös*

³ Komlós A.: Reviczky Gyula (Bp. 1955.) 52, 155. l.

⁴ Uo. 54. l.

⁵ Komlós A.: A „kozmetopolita költészet” vitája. Ir. tört. 1953. 1–2. sz. 184. l.

¹ Egyik szegedi újságból, 1923.

Budapest 1918 febr. 19

Kedves uram — A rendes vasárnapi cikk
apert maradt el, mert a híre várta a „Ádám”
című versen leközlését. Kérem ön, újít meg,
hogy az öke a vers lemaradásának. Talán a
cenzura szől be a dolgba?

Juhász Gyula munkásságának az elismerés
elhegyezése rendben van, csupán még néhány
napig várunk a kelendőre. Legyen ok, jó,
vagy ön is kérem az ügyet is, ha hírvé önmagának
megjelenik, hásson oda, hogy Juhász Gyula
jöttön. Remélem, hogy győztesen teljesül a
bes.

Lehetetlen időztem ön híre.

Ön, talán () () ()

akcióban szerepeljek. Bizonyosra veszem, hogy Kosztolányi Dezső a maga részéről ugyanezt fogja erről a dologról mondani, bár egyébként ő is bizonyosan *a legnagyobb készséggel tenne meg mindent Juhász Gyula érdekében*. Arra kérem tehát, hogyha a mi közreműködésünk önöknek fontos s főleg ha Juhász Gyulának is, amit nem kétkedem, örömet okozna, gondolják meg ezt s próbálják a dolgot máshogy elintézni.

Válaszukat várva vagyok hívők

Babits Mihály

Kosztolányi így válaszolt :

Igen tisztelt Uram!

szíves szeretettel szívetek le önökhöz, hogy Juhász Gyula mellett szóljak. Nekem a pünkösdi dátum megfelelőbb lenne s azt hiszem, Babits Mihály barátomnak is, akivel minden tekintetben egyet-
értek. Válaszát várva vagyok igaz híve

Kosztolányi Dezső

Az ünnepséget megtartották fényes sikerrel. Szabó Dezső nem vett részt. Fényét a „féltékeny” Babits Mihály és az „irigy” Kosztolányi Dezső fémjelezte.

*

1919 május elején a szegedi városháza nagytermében tekintélyes számban gyűltek össze szegedi tanárok, tanítók és óvónők, hogy előkészítsék az akkor előtérbe kerülő Nemzeti Szövetség helyi fiókjának megalakítását.² A gyűlésen Peidl Imre tanár elnökölt. A programot Lippai György, szintén tanár, terjesztette elő.

Ismerkedjünk meg a szegedi jobboldali pedagógusoknak ezzel a két nem túlságosan veszedelmes, de annyiival ellenszenvesebb vezérkolomposával.

Lippai György volt internátusi igazgató a Horthy-korszakban kezdte közéleti pályáját és mint tankerületi főigazgató — ugyancsak a Horthy-korszakban ment nagybetegen nyugdíjba. A pedagógusok társadalmi életén kívül is játszott némi szerepet. De élvonalbeli emberré állandó erőfeszítései ellenére sem tudott nőni. Peidl Imre ambicionálta, hogy ne csak baloldaliak lássák vérszomjasnak, hanem a jobboldaliak is. Politikai nagyszájúságban Lippain is túl tett. Közéleti súlyban azonban, amennyire erről ebben a társaságban beszélni lehet, elmaradt mögötte.

A volt tankerületi főigazgató abban a beszédben, amellyel a Nemzeti Szövetség programját ismertette, éles támadást intézett, ahogy ő mondta, a proletárvezetők ellen. A többi között azzal lázított, hogy míg a tömegek éheznek, a proletárvezetők fényűző életmódot folytatnak. Megnevezte Wallisch Kálmánt, akit röviddel a forradalom kitörése után rendelték Szegedre vezetői pozícióba.

— Most rendelt ötvenezer korona értékű bútort — sivitotta valaki a hallgatóság sorából.

— Mind ilyenek! — dörögték többen;

— A híres Hollós doktor is milliókat vágott zsebre és most Amerika felé hajózik.

— Ez nem igaz! — cáfolt a szélső jobboldaliak gyűlésére bemerészkedő Juhász Gyula mértéktartó hangon.

Erre a néhány, a körülményekhez képest kulturált szóra artikulálatlan morajlás viharzott fel. A gyöngye fizikumú Juhász, akinek volt bátorsága a viharosnak ígérkező jobboldali gyűlésen megjelenni, a feléje irányított fenyegetéseket egyetlen arcándulás nélkül fogadta. Azok azonban, akik közel álltak hozzá, persze mind jobboldaliak, a legbrutálisabbig fokozták támadásukat és a gyáván és izléstelenül hangoskodók tapsos tetszésnyilvánítása közben el-távoztatták Juhászt a teremből.

Most ismerkedjünk meg a gerinces magatartású nagy költőt jellemző eset még két főszereplőjével.

Hollós feleségével és két lányával Debrecenből költözött Szegedre. Az egyik lánya később férjhez ment Farkas Lajos debreceni szerkesztőhöz. De egészen rövid idő múlva elváltak: Szegeden egy Teleki utcai átjáróházban bérelt Hollós lakást. Tüdőspecialista volt. A Spengler-szérum fanatikusa. Könyvet is írt erről a témakörrel, amelyet a párizsi akadémia kitüntetett. Szegényembert ingyen kezelt, tekintet nélkül arra, hogy tagja volt-e valamelyik betegsegélyező pénztárnak, vagy sem. Juhász Gyulához elveik rokonsága, megingathatatlan meggyőződésük és harcos készségük fűzte. Az egyik szegedi újságíró egy ízben azzal a kéréssel fordult Hollóshoz,

² Más változatban is szóba került. Mi ezt tartjuk hitelesnek.

hogy segítsen egy udvaroson, aki igen jóra való ember, egyúttal azonban szegény is, mint a templom egere. Hollós készséggel tett eleget a kérésnek, elgyalogolt az udvaros lakására. Odavissza maga az út háromnegyed óráig tartott. De a beteget több heti kezeléssel talpra állította.

Persze egészen más idők jártak, mint most. A női jogokért feministák rázták az öklüket. Akik a háború ellen dörögtek, azokat úgy hívták, hogy pacifisták. És az italozás ellenségei antialkoholista páholyokba tömörültek. Hollós pacifista volt. Megalakította és mint elnök vezette a szegedi antialkoholista páholyt.

Az ellenforradalom fölülkerekedése után Hollós koldusszegényen menekült. Előbb Temesvárra, onnan külföldre, aztán Amerikába. Előbb vidéken telepedett le, majd New-Yorkba került, sikeresen tevékenykedő, kedvelt orvosnak.

Juhász Gyulának a Nemzeti Szövetség gyűléséről történt kivezetésénél a vezérkolompoknak beugrott századost Balog Lajosnak hívták. Ennek a Balognak mindenlében kanál jobboldalisága legtöbbit ártott a — jobboldalnak. A pedagógusok gyűléséhez semmi köze sem volt, véletlenül betévedt. Később bekerült a városi közgyűlésbe. Néhányszor minden közgyűlési napon felszólalt. Szürke volt. Egyhangú. Unalmas. Amíg beszélt, kedélyesen szórakoztak és lármásan paroláztak egymással a — jobboldaliak.

MÓDIS LÁSZLÓ

ADALÉK SZENCZI MOLNÁR ALBERT ÉLETÉHEZ

Néhai Csikesz Sándor debreceni egyetemi tanár még az 1930-as évek folyamán, valószínűleg 1934-ben, a budapesti országos református kiállítás alkalmával egy Szenczi Molnár Alberttől származó könyvbejegyzésre bukkant. A bejegyzést tartalmazó könyv a Szenczi Molnár Albert által magyar nyelvre fordított Kálvin: Institutio (Az keresztyéni religiora es igaz hitre valo tanítás... Hanau, 1624) egyik példánya. Csikesz Sándor a bejegyzéseket lefényképezte a könyv címlapjával együtt. Szándéka az volt, hogy ez adatokat feldolgozza és közreadja az általa szerkesztett Theologiai Szemle c. folyóiratban. Részint nagy elfoglaltsága, részint betegeskedése miatt azonban erre 1940-ben bekövetkezett haláláig nem kerülhetett sor.

Nekem mint egykori tanítványának, majd később a szerkesztési munkákban állandó segítő társának többször megmutatta az értékes leletet, elmondotta a közléssel kapcsolatos terveit. Azt mindannyiszor hangsúlyozta, hogy a bejegyzés eddig ismeretlen adatokat tartalmaz és egy része Szenczi Molnár A. életének azon éveiből származik, amelyekből nincsenek adataink. Egyéb részletet, sajnos, nem figyeltem meg különösebben, sem fel nem jegyeztem, arra számítva, hogy úgyszemint megjelenik majd és nyomtatásban rendelkezésre áll.

Csikesz Sándor halála után hagyatékában sikerült megtalálnom e fényképeket s az örökösök készséggel engedték át a Csikesz Sándor Emlékkönyvekben való közlésre. A sorozat hatodik kötetébe be is illesztettem. Ez a kötet azonban nyomtatásban már nem jelenhetett meg, de kézírata megmaradt.

Mivel ez adalék a szakembereket érdekelheti és szakszerű feldolgozóra is találhat, Tolnai Gábor kérésére az alábbiakban készséggel adom közre.

Az említett könyv három lapján találunk három különböző bejegyzést.

Első lap:

„Hunc librum Serenissimi Principis Gabrielis
jussu, Haydelbergae aerumnabili labore
ungarice versum, tandem post
naufragium, Hanoviae in
exilio, typis editum.

Illustri Academiae Frankeranae, gratulans in
eam popularium suorum ingressum, ac felicem
adventantibus quoque precans successum, ac
in ejusdem Acad. Bibliothecam petens liberum introitum,
amanter et observanter bonique ominis
ergo offert et ddt. Lib. M. C.
Albertus Molnar Interpres
per manum.

Venerandi Academiae ejusdem Antecessoris
Dni. Doctoris Sibrandi Lubberti S. S. Theologiae
Professoris clarissimi ac veritatis divinae
apertoris integerrimi

Anno Christi Servatoris, «»» 1624
Ipso die festo Pentecostes.” [Május 26].

Második lap:

„Pauli Turij Ecclesiastae Szantoviensis.
Praeter Apostolicas post Christi tempora chartas,

Huic peperére libro secula nulla parem.

Alb. Mol.

Az szent könyvec után, kiket a nagy Apastaloc irtac,
Ennél job könyvet még soha senki nem irt.

Auxiliare Mihi Sanctorum Vita, Salus, Sors,
Tu Sis Sancta Trias Sors Mea Vita Salus.

Matthias Plato Sup(er) intendens Ambirgensis.

Multa Movet mundus, martem mortemq(ue) minatur,
Perdures, pulcrum pro pietate pati.

Torquemur trahimur, toleramus tetra tacemus :
Tanta tamen tandem tollet tortura triumphum.

Rom. 8. Co. 31.

Hogyha az Isten vagyon mi velűnc,
vallyons' kicsoda volna ellenűnc ?

Viro R(everen)do et pia eruditione
clarissimo Dn. Martino K. Perlaki
hospiti suo percharo [praeclaro], et in Christo
fratri dilectissimo, amoris et me-
moriae ergo haec paucula adscribebat

Albertus Molnar Szenciensis
ex Transsylvania in patriam
misellam iter faciens, et toti ecclesiae
Reiq(ue) Publ. Levensi felicia quaeque pnans

Anno Christi 1628. 8. Julij.

Sim quocunque loco, sim modo Christe, tuus."

Harmadik lapon :

„Quisquis amat, Calvine, Dei coelestia
verba,

Is gaudet scriptis te superesse tuis :
Consona sunt etenim Christo tua scri-
pta Magistro,

Consensu Christi vivis in urbe Dei.

Valentinus Győrj
apposuit Levae,
Anno 1624.
Mense Julio. mpria."

Ugyanezen lapon lejjebb :

„Ipset. Dnus Adamus Horváth
dono dedit Paullo Budai mp.
p. t. VDM. Nagy Bajomiensi
A. 1810. 23^a Septembr."

Az első és második lapon levő bejegyzés kétségtelenül Szenczi Molnár Alberttől származik. Elég összevetni a mellékelt hasonmásokat a Dézsi Lajos által fakszimilében közölt Szenczi Molnár-féle levéllel (Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 128. lapnál és Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. mell.).

Az első bejegyzés Szenczi Molnár Albertnek a franekei egyetemen és annak nagyhírű professzorával, Lubbertus Sibrandussal való kapcsolatára nyújt értékes tájékoztatást. Ezekről Dézsi Lajos nem szól és Szenczi Molnár A. kiadott írásai sem emlékeznek meg. Lubbertus korának egyik legkiválóbb professzora volt. (V. ö. Herzog—Hauck : Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche. 3. kiad. 11. köt. Leipzig, 1902, 653—654. l.)

A második bejegyzés történeti része még értékesebb. Az 1627—1628. évekből Dézsi Lajos még egyetlen adatot sem ismert Szenczi Molnár Albertre vonatkozólag. E bejegyzésből

megtudjuk, hogy Szenczi Molnár A. 1628. július elején Léván tartózkodott és oda Erdélyből érkezett. Ebből azt is következtethetjük, hogy kassai állását már korábban elhagyta.

Az ugyanitt említett Perlaki K. Márton 1645–1668-ig (Szinyei szerint 1678-ig) lévai ref. lelkész és esperes volt. Reá vonatkozó adataink igen hiányosak. (Vö. Szentkúti Kiss Károly; Monographiai vázlatok. Pápa, 1879, 31. l. —, valamint a Prot. Egyh. és Iskolai Lap-ban idevonatkozólag közölt cikkei: 1878, 18. sz. és 1880, 7. sz.; továbbá Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. 10. köt. Bp. 1905, 794. h.). 1628-ban már lehetett lévai lelkész.

A harmadik lapon levő bejegyzések főként a könyv vándorlásával kapcsolatban értekesek. Erdemileg ezekkel sem kívánok foglalkozni, csupán annyit jegyzek meg, hogy a könyv jelenlegi holléte ismeretlen. A Somogy megyei Nagybjom ref. egyháza annakidején az országos ref. kiállításon semmiféle anyaggal sem szerepelt, tehát ez a könyv sem volt birtokában. De egy 1931-ben történt összeírás alkalmával sem jelezte, hogy könyvtárában 1711 előtti könyv lenne. — Maga Budai Pál 1805-ben lett nagybjomi lelkész és később esperes. 1845-ben nyugalmába vonult s 1854-ben halt meg. (Szinyei I. köt. 1389. h. — Gulyás Pál: Magyar írók... 4. köt. 220. h.) Mivel Budai kéziratai a csurgói ref. gimn. könyvtárába kerültek, esetleg könyvei is oda kerülhettek.

CSAPODI CSABA

KIADATLAN ZRÍNYI-LEVELEK AZ ESZTERHÁZY-LEVÉLTÁRBÓL

Az Országos Levéltárban őrzött Eszterházy hercegi levéltárban meglehetősen sok olyan forrásanyag található, amely Zrínyi Miklósról szól. Ennek az az oka, hogy Zrínyi az Eszterházy-család három tagjával állt kapcsolatban: Miklós nádorral és ennek két fiával, Lászlóval s Pállal, aki később szintén nádor lett. A viszony a három személyhez más és más színű. Eszterházy Miklós mint Magyarország nagyhatalmú palatinusa áll a pályája kezdetén álló fiatal Zrínyi előtt — hiszen Zrínyi a nádor halálakor mindössze huszonöt éves —, aki mint a királyi akarat hivatalos közvetítőjével kerül kapcsolatba vele. Tudjuk, Bécs menyinyire rossz néven vette és komoly fenyegetésekkel nyomatékozva tiltotta a török elleni vállalkozásokat. A Zrínyi-testvéreknek is elégszer kijutott tehát ezekből a tilalmakból, fenyegetésekből, melyeket a nádor kénytelen közvetíteni, bár fölfelé ő is követeli a török elleni érellyes fellépést.¹

Zrínyi Miklósnak Eszterházy Miklóshoz intézett két levele maradt fenn. Az egyiket 1643. június 12-én írta s benne ellenségeinek valamiféle vádjá ellen védekezve arról a dilemmáról szól, hogy „ha fogunkat meg mernénk mutatni a töröknek, semmi nyavalyánk nem lenne”, de ebben az esetben „őfelsége haragjába esnénk”. Mindkét levelet először Hajnal István használta föl,² az 1643. levél szövegét Markó kiadta.³ A másik levélben 1645. aug. 22-én katonái fizetlensége miatt emel szót a nádtornál, aki a levelet nem sokkal halála előtt kaphatta kézhez. Ezt a levelet alább közöljük.⁴

Ezen két levélén kívül Eszterházy Miklós iratai közt található Zrínyinek 1642. ápr. 14-én III. Ferdinándhoz intézett sajátkezű fölterjesztése, melyben már alig leplezett fölindulással szinte követeli a támadási tilalom föloldását a büntetlenül garázdálkodó török ellen: Ez az írás bizonyosan nádori tiszte folytán került Eszterházy Miklóshoz. Hajnal és Klaniczay azt a levelet is felhasználta már, de kiadva nincs, ezért közöljük.⁵

Van még egy érdekes levél Eszterházy Miklós iratai közt, amelyet nem Zrínyi Miklós írt ugyan, de egy elveszett Zrínyi-levél tartalmát őrizte meg. Wesselényi Miklósnak, a későbbi nádornak válasza ez⁶ Zrínyi 1644. március 6-i levelére, arra az elhatározására, hogy

¹ L. az erre vonatkozó Eszterházy-levéltári forrásokat Hajnal István cikkében: Az ifjú Zrínyi első csatázásairól. (Napkelet 1929. 830–842. l.)

² I. m. 841. Datálását Klaniczay Tibor állapította meg: Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 39. l.

³ Markó Árpád: Zrínyi Miklós levelei. Bp. 1950. 18–19. l. A levél keltét 1642-re teszi.

⁴ A két levél együtt található az Eszterházy hg. Itárban. E. Miklós nádor iratai. I. a. személyi iratok. E. Miklóshoz intézett levelek. 626. fasc. A két levél egymásba van hajtvva s az 1643-i levél külsején egykorú felírat: Zrínyi Miklós V[ram] levelei. — Eszterházy Miklós 1645. szept. 11-én halt meg. A teljes egészében sajátkezű levél datálását I. Klaniczay i. m. 41. l.

⁵ Hajnal i. m. 840. l. Klaniczay i. m. 37. l. A levél megtalálható: Eszterházy Itár. E. Miklós nádor iratai. II. Nádori iratok. 632. fasc. r. jelzésű csomag.

⁶ Uo. V. vegyes iratok. 638. fasc.

betegségére való tekintettel nem vesz részt a Rákóczy György elleni hadakozásban, helyette öccse, Péter megy.⁷

Egészen más kapcsolat fűzte Zrínyit Eszterházy Lászlóhoz. László a nádornak — István fia korai halála után — legidősebb fia, majd birtokainak örököse volt. Hat évvel fiatalabb Zrínyinél, mégis legszűkebb baráti és bajtársi köréhez tartozott, hiszen annak a Batthyány Ádámnak volt a veje, akihez Zrínyit törökellenes katonai vállalkozásaiban a legtöbb szál fűzte. Zrínyi és Eszterházy László kapcsolatát is részben Batthyány Ádám tartotta fenn. Nemcsak a körmendi levéltárban található Zrínyinek Batthyány Ádámmal intézett levele, azzal a záradékkal, hogy elolvasás után „Eszterházy László uramnak küldje el”,⁸ hanem az Eszterházy-levéltárban is fennmaradt Eszterházy László iratai közt egy Batthyányhoz írt Zrínyi-levél másolata „Szreny Miklos Uram leuelenek Pargia” felirattal.⁹ Az 1648 június. 2-án kelt levél eredetijét már Iványi kiadta.¹⁰

Ezen a másolaton kívül Zrínyi Miklósnak négy eredeti levele is található ugyanitt, ezek eddig ismeretlenek voltak, ezért az alábbiakban közöljük. Mind a négy Eszterházy Lászlónak szól, közülük kettőnek egész szövege, sőt borítékcímzése is Zrínyi sajátkezű írása, a másik kettőnek csak aláírása sajátkezű. A négy levél közül a nem sajátkezűleg írt kettőnek a datálása pontos. Az 1651. január 20-i levélben jelzi, hogy valami kért szívességet megtejt „főember szolgáljának”,¹¹ az 1651. nov. 6-án kelt levélben arról ír, hogy jelenleg nem tud török rabokat átengedni számára, mert saját embereinek kiváltásához van szüksége rájuk.¹²

A másik két levél datálása nem biztos. Mint Zrínyi sajátkezű levelei általában, ezek is csak a hónapot és napot adják meg, az évet nem; tartalmilag pedig nem közölnek olyasmit, amiből az évet biztosan meg lehetne állapítani. Az egyik január 12-én kelt Linzben és arról szól, hogy előkészíti Eszterházy Lászlónak a királynál teendő látogatását.¹³ Az írás jellegéből úgy tűnik, hogy a négy levél közül ez a legkorábbi. Erre vall a levél aláírása is: „Groff Zrini Miklos”. Az Iványinál közölt levelek tanúsága szerint Zrínyi aláírásának ezt az alakját utóljára 1649-ben használta. Az is föltűnő, hogy címzésében semmiféle titulus nincs, mint a többi levélben. (Eszterházy László 1648-ban lett pápai főkapitány,¹⁴ 1649-ben királyi kamarás.)¹⁵ Bár ez nem föltétlenül bizonyíték, mert a boríték sajátkezű címzése elcsúszhat, de az sem valószínű, hogy Eszterházy László kamarás léte Zrínyi közbenjárása lett volna szükséges arra, hogy a király fogadja. Másrészt viszont 1646 előtt sem kelhetett a levél, mert Eszterházy Miklós 1645. szept. 11-én halt meg, atyja életében pedig nyilvánvaló, hogy maga a nádor lett volna fiának legjobb protektora. Mindent összevéve a levelet legvalószínűbben 1646-ra datálhatjuk, amikor Eszterházy László, atyja halála után, még jelentéktelen fiatalember, aki talán valami rang elérése céljából kereste meg a királyt, vagy a még 1645 végén ráruházott soproni főispánságot ment megköszönni.¹⁶

A második keltezetlen levélben március 24. áll.¹⁷ Eszterházy László valamilyen levelére válaszul készült és utal a török háborús szándékaira. Aláírása C. Nic. a Zrin. Az aláírásnak ez a formája a körmendi leveleken először 1650 decemberben fordul elő, a levelet tehát nem igen tehetjük ennél korábbi időpontra. Csak 1651 és 1652-ről lehet tehát szó, mert Eszterházy László 1652. augusztus 26-án elesett a nagyvezekényi csatában. Talán közelebbi meghatározáshoz segít a levél címzésében előforduló királyi tanácsosi cím. Mindkét 1651-i levél címzésében ugyanis „cubicularius” a titulus, itt ellenben „consiliarius et cubicularius”. Bár nem tudjuk, Eszterházy László mikor lett királyi tanácsos, mégis föltehető, hogy nem véletlen a címzés kü önbözősége. Valószínű tehát, hogy Eszterházy László 1651 legvégén vagy 1652 elején kapta az új rangot s így a keltezetlen levél valószínű keltezési időpontja 1652. márc. 24.

Eszterházy László halála után Zrínyinek az Eszterházy-családdal való kapcsolata László öccséhez, Pálhoz, a későbbi nádorhoz fűződött. De ha annak idején Miklós nádor volt Zrínyi előtt az a nagy ember, akihez úgy írt, hogy „erőm nem ért oda az hova Nagyságod méltósága”,¹⁸ Eszterházy Pál esetében fordított a helyzet. Most ő a pályája kezdetén álló ember, aki föltétlenül csodálattal néz föl a „legbátrabb hősré”,¹⁹ az ország és világ joggal ünnepelt nagyságára. Eszterházy Pál végigjárta Zrínyi seregében a nagy téli hadjáratot, az eszéki híd fölételezéséig,

⁷ L. Zrínyi betegségének híreről és helyette Z. Péter meneteléről Klaniczay i. m. 40. l.

⁸ Iványi Béla: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943. 263. l.

⁹ Eszterházy Lászlóhoz intézett levelek 1560. sz.

¹⁰ I. m. 123–124. l.

¹¹ Eszterházy Lászlóhoz intézett levelek 1380. sz.

¹² Uo. 1379. sz.

¹³ U. 1381. sz.

¹⁴ Merényi Lajos: Herceg Eszterházy Pál nádor. Bp. 1895. 83. l.

¹⁵ Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp. 1901. 107. l.

¹⁶ Merényi i. m. 83. l.

¹⁷ Eszterházy Lászlóhoz intézett levelek. 1382. sz.

¹⁸ Markó i. m. 18. l.

¹⁹ Merényi i. m. 156. l.

ott volt Kanizsa ostrománál és maga is elkeseredett szemlélője volt Montecuccoli szégyenletes zrinyi-újvári szereplésének.

Érthető tehát, hogy Eszterházy Pál iratai közt különösen sok van, mely Zrínyivel kapcsolatos. Mindenekelőtt van öt eredeti Zrínyi-levél; ezeket Markó publikálta.²⁰ Itt van azután Zrínyinek két fölterjesztése I. Lipóthoz, másolatban. Az egyik 1663. nov. 28-án kelt és a Kotoriba mellett aratott győzelemről számol be.²¹ A másik 1664. júl. 17-i híres vádirata Montecuccoli ellen, Kanizsa meghiúsult ostromáról és Új-Zrínyivár gyalázatos elvesztéséről.²² Mindkét irat másolat ugyan, de sokkal jobb szövegűek azoknál, amelyeket Markó máshonnan közöl.²³ Ugyancsak másolatban van itt az iratok közt Zrínyi végrendelete.²⁴ Itt vannak azután Eszterházy Pálnak első feleségéhez intézett bizalmas levelei az 1664. év hadi eseményeiről.²⁵ Az egyik levélhez²⁶ mellékelve van egy ismeretlen kis német nyelvű nyomtatvány, gyászvers Zrínyi haláláról. Amint Eszterházy feleségének válaszeleéből kitűnik,²⁷ eredetileg Zrínyinek egy képe is mellette volt, de ez a kép ma már itt nem található.

Az eddig még nem közölt Zrínyi-levelek, a Wesselényi-levél és a német gyászvers szövege a következő:

1.

Zrínyi Miklós fölterjesztése III. Ferdinándhoz
Csáktornya 1642. április 14.

Sacratissima Caesarea Regiaque Maiestas
Domine Domine mihi clementissime

Fidelium seruitorum meorum in gratiam Maiestatis Vestrae Sacratissimae demissam commendationem. Quid perfidi moliminis sub elapsa tracta pacis, hostis naturalis Cofinij Kanisiensis mense februario anni currentis, in Insulam Murakeoziensem Praesidiumque Legrad egerit: tam Illustrissimo Comitj Palatino, quam etiam Dominis per Maiestatem Vestram Sacratissimam in dictam tractam pacis Ablegatis Commissarijs sat superque declarauj, quod uidelicet sub eadem tracta, ex antelato districtu bonorum Insulae Murakeoziensis Pagum Krisocz Turcae Kanisienses inuaserint, unum Vaijuodam capite truncarunt, tres ad mortem uulnerarunt, et 15. homines uiuos captiuos Canisam abduxerunt. Quinque diebus post in Pagum ad muram situm Maroff uocatum, nocte intempesta irruperunt, duos decolarunt, et 10. uiuos incaptiuarunt, et secum abduxerunt. Item eodem mense ad legrad plane ante oppidum in ipsa Ripa fluminis Drauj ex domo de nocte, unam mulierem cum duobus pueris rapuerunt. Similiter praeterlapso mense martio 14. uidelicet eiusdem, uolentes Insulam ingredi numerosa manu, et cum vexillo, nostrorum statiationibus et excubiarum uigilijs intellectis, in Bona Domini Comitjs Banffi declinarunt, ibidem aliquot Haidonibus, nihil sibi malj metuentibus inuentis, duos ex illis coeperunt (!), et secum abduxerunt.

Nec hoc contentj, sed post modum etiam ex Praesidio Cothori, non ualentes incolis nocere, in animalibus tollendis suae perfidae grassationis sitim expleuerunt.

Et licet his, contra omne ius: inducias, tempore dictae tractae pacis uiolauerint; tamen enarratis, et admissis minime adhuc contentj, iam post pacem conclusam 4^a praesentis mensis Aprilis, domum unam in pago Gibina et dicta Insula Murakeoziensi existente nocte intempesta 13. illorum inuaserunt, unum decolarunt, unum Semiuiuum uulnere laetalj[!] accepto, reliquerunt, tres uiros captiuos abduxerunt.

Ex foenilibus ad Legrad sitis, circa idem tempus, duos homines lignis secandis, uel uero animalibus custodiendis inhaerentes coeperunt (!), et abduxerunt, et paulo post, ex Excubijs similiter ad idem Legrad existentibus filium Vaijvodae incaptiuarunt. Quibus his impune admissis in singulos dies Insula, et misera plebs deteriora expectat, nec audet iam penes Muram, aut habitare, aut rej Domesticae inuigilare, sed singulis noctibus, relictis domibus, substantia, et campestribus, pro conseruatione; Montana repetit, ubi licet uigiliae ad Muram diligentissimae, in Excubijs seruentur, nihilominus tamen quia spatiositas, inter Excubias magna datur; tentant vetita, et audacter, uisa nostrorum seuera prohibitione proposita exequantur. Visceremur quidem de ipsis, sed quia per Maiestatem Vestram Sacratissimam id seuerè pohibitum

²⁰ Markó i. m. 128–130, 138–139, 141–143. l.

²¹ Eszterházy P. hg. Itár. E. Pál nádor iratai. 75. köteg. 7247/21. sz.

²² Uo. 7247/22. sz.

²³ I. m. 124–126, 152–160. l.

²⁴ Kiadtam: Irodalomtörténeti Közlemények 1954.

²⁵ Eszterházy Pál nádor iratai. 2. köteg 112, 121–123, 125–127, 129, 131. sz. A leveleket közli Merényi i. m. 168, 174, 177, 182–186. l.

²⁶ Eszterházy Pál nádor iratai. 2. köteg. 148. sz. „En ide érkezém s im Béczből Zriny Vram halálát ide küldöte Deszpót, kit ezen leuelemben be teüen el kültem”. 1664. dec. 1.

²⁷ Uo. 149. sz. „Kedvesen véttem az kiémed lévelett mind Zrinny vram képevelégýött esaz Énekém”. 1664. dec. 3.

est. Sinistro oculo lachrymabilia damna tolerare oportet. Cui malo Maiestas Vestra Sacratissima pro Diuinitus innata sibi sapientia si occurrere tempestiue non dignabitur, hanc miseram Insulam, aut perire, aut se, in quantum fieri poterit opponere oportebit, super quo quid mihi facto opus sit benignissimam a Maiestate Vestra Sacratissima expecto resolutionem. Et his seruet Deus prae potens Maiestatem Vestram Sacratissimam, una cum Augustissima Domo Sua in orbe semper triumphantem, et foelicem. Actum Chaktorniae 14 die Aprilis Anno Domini 1642.

Eiusdem Maiestatis Vestrae Sacratissimae

humillimus seruitor et fidelis

Comes Nicolaus a Zrin

Külső címzés: Sacratissimae Romanorum Imperatoriae ac Germaniae Hungariae Bohemiae etc. Regiae Maiestati etc. Domino domino mihi clementissimo.²⁸

2.

Zrínyi Miklós Eszterházy Miklós nádornak
Csáktornya 1645. aug. 22.

Nagos Vram.

Alazatos szolgálatomat ayanlom. Nagodnak mint kegielmes Vramnak.

Jüuenek hozzam, az en Regimentemből ket officier. panaszkoduan sok niaualiaioikrul, es szegenisegekrül, az meliet [áthúzza: „szinten oly nagy”, felette:] annal nagjob szanako-dassal ermetem, mentül inbab (!) gondolom, hogy magamis s nepemis uagion illien contemptus-ban. I[ste]n lattia, akar minemü io akaratu szolgais el keduetlenethetnek. mikor sem böchüle-tit sem fizeteset nem lattia. en imar az sok igerettel meg rakottam megis elegszem. chak töb ne legien, de ezek szegeniek az meliek minden oraban keszek Vrok szolgallatiara eteket fol aldaní, nem tudom meert fizetetlennek.

Michodas conscientiaual lehet szolgaltatni uelek, ha szolgaltioknak iutalmat, sem nem remelik sem nem veszik. Lengiel, Magiar, horul hora uezsi fizeteset, ezek penigh hogy nem, ket oka lehet.

Vagi hogy az en mortificationmert, es hogy magam oda meniek, Vagy hogy az ő kezsege-kert, es talam talam oly gondolatban uannak felölök hogy fizetes nélküli meg kel maradni nekik.

Az elsore aszt mondom, es magauaizonitom Nagoddal hogy szaz difficultasom uagion az kiert el nem mehettam, az masikra azt irom Nagodnak, hogy leg nehezebben uegiek eszek-

²⁸ A fölterjesztés magyar fordítása a következő:

Legszentebb császári és királyi Főlség, nekem legkegyelmesebb Uram. Hű szolgálataima alázatosan Legszentebb Főlséged kegyelmébe ajánlom. Hogy a lefolyt béketárgyalás alatt, f. é. február havában a kanizsai végek természetes ellensége milyen hitszegő cselekedetet követett el, azt mind a nádornak, mind pedig a Legszentebb Főlség által a mondott béketárgyalásokra kiküldött biztosoknak elég világosan kifejtettem, hogy ti. ugyanazon tárgyalás alatt a kanizsai törökök a muraközi uradalom körüli kerületből Krisóc falut megtámadták, egy vajdát lefejeztek, három halálra sebeztek és 15 embert elevenen, fogolyként vittek Kanizsára. Öt nappal később éjjel váratlanul rátörték a Mura mellett fekvő Maros falura, két embert lenyakaztak és tizet élve elfogtak s magukkal hurcoltak. Ugyanabban a hónapban Légrád mellett, közvetlenül a város előtt, magának a Dráva folyónak a partján egy házból éjjel egy asszonyt raboltak el két gyerekkel. Hasonlóképpen az elmúlt március hónapban, 14-én nagyszámú csapattal és zászló alatt akarván behatolni a szigetre, minthogy a mi tábori őrségeink észrevették őket, Bánffy gróf úr birtokaira tértek el, ott néhány mi bajt sem sejtő hajdút találván, közülük kettőt elfogtak és magukkal hurcoltak.

Ezzel sem elégedtek meg, hanem azután a kotori erődből is, mivel a lakosoknak nem tudtak ártani, állatok elhajtásával elégitették ki hitvány rablósomjukat.

Es bár ezekkel, minden jog ellenére, az említett béketárgyalás idején megsértették a fegyverszünetet, mégis az elbeszéltekkel és elkövetettekkel még egyáltalán nem elégedtek meg, hanem már a béke megkötése után, folyó április hó 4-én éjjel tizenhárman közülük váratlanul megrohantak egy házat Gibina faluban, az említett Muraközben, egy embert lenyakaztak, egyet félholtan, halálos sebbel hagytak hátra, három férfit pedig fogolyként elhurcoltak.

A Légrád melletti mezőkről, kb. ugyanebben az időben két embert fogtak és hurcoltak el, akik fávága vagy állatok őrzése céljából tartózkodtak ott és kevéssel utóbb az örállásokból hasonlóképpen a vajdának Légrádnál tartózkodó fiát elfogták. Mivel napról-napra büntetlenül történnek ezek, a sziget és a nyomorult nép még rosszabbakat vár és már nem mer a Mura mellett sem lakni, sem gazdaságára vigyázni, hanem minden éjjel házaikat, vagyonukat, a mezőket elhagyva, védelmül a hegyekbe húzódnak vissza, bár itt a Mura mellett az örállomásokon a legszorosabb őrségek vannak, mindazonáltal, mivel az örállomások közt nagy távolság van, megkísérik a tilalmas dolgokat és vakmerően végrehajtják föltett szándékaikat, látván a mieink szigorú tilalmazását. Bosszút állanak ugyan rajtuk, de mivel Legszentebb Főlséged szigorúan megtiltotta, a siralmas károkat szemünk láttára tűrni kell. Ha Legszentebb Főlséged nem méltóztatik ezzel a bajjal fenséges, veleszületett bölcsességével szembeszállni, ennek a szerencsétlen szigetnek vagy el kell vesznie, vagy, amennyire lehetséges, magának kell szembeszállnia. Erre vonatkozólag, hogy nekem mit kell tennem, Legszentebb Főlséged legkegyelmesebb határozatát várom. A Mindenható Isten őrizze meg Legszentebb Főlségedet, Főlséges Házával együtt a földkerekségen mindig győzelmesnek és boldognak.

ben, hogy az űk allandossagaert niomorultok, bizoni mingiart meg ualotsztattiak alapotiokat bizoni oda mennek, a hun tisztesegek s kenierék.

Olyatis hallok Nagos Vram hogy mas Regimentek ala akariak űket reformalni, Sinten ez lesz az en szolgalatomnak iutalma. s bizoni ha ugi leszen. masoknakis nekemis eleg gondolkodásra ualo materiam leszen.

Azert kerem alazatosan Nagodat mi[n]t kegielmes Vrammat. ha többet nem erdemlettemis szolgalatomert chak bar aszt nieriem meg hogy ne haliam sok pahaszokat. szolion Nagod a Hercegnek ű Folsegenek, kegielmesen raitok ne terhelie maga lölki ismeretis uele fizetessen meg nekik meli Nagod hozzam ualo io akarattiat tellies eiletemnek rendiben meg szolgalni igiekezem

Chaktornian 22. Augusti

Nagodnak alazatos szolgália

G Zrini Miklos

[Utóiratként:]

Az Török armadaia Candiai Portuson ki akaruan szállani, meg harcoltak Velencesekkel 8 ezer török uestet, Velencesek keues karaua, es igy re infecta ismeg Nauarinumban szállot uisza a Török

3.

Zrínyi Miklós levele Eszterházy Lászlónak
Linz 1646 [?] jan. 12.

Zsolgalok (!) k[egyelmedne]k, mint io akaro
Vramnak.

Eeleget faradosztam az Kd be iüuteleben mind Priklmarnal, mind mas Vraknal. azert egy szoual meg montak hogy ket uagy három nap kel kk otkin leni Holnap ű Fölsege Staierban megien holnap utan aszt tartom uisza iün, ha kd ma be iühetneis, nem [áthúza: „uegh”] kezdhetne maga dolgahoz, meddig ű Föl[sége] uisza nem iün, Ex confidentia irthatom kk. mindenektül ugy hallom, sok szolgaua ualo be iüutelet nem óromest latiak. ha niolcad magaua be iünne az utan tobbetis kerhetne Priklmartul Nadasdiis ugy chelekedet. mindazon altal szollok mais Priklmarral, az mi ualosztom lesz húuon [= híven] meg irom²⁹ Kk. azonban sol szolgalatomat ayanlom Kk. kerem hogy köszönche Eszterhasi Farkas Órsi es Boltinger Vraimat es Parancholion, Coram Pluribus, Lincben 12 Januarij

Kk holtig io akaro szolgália

Groff Zrini Miklos

[Borítékon:] Az en io akaro Vramnak. Tekentetes es Nagos Groff Eszterhasi Laszlo Vramnak ű kk. E nz [?]

4.

Zrínyi Miklós levele Eszterházy Lászlónak
Zágráb 1651. jan. 20.

Illustrissime Comes Domine, et Frater observandissime,

Salutem, et seruitiorum Paratissimam commendationem.

Edes Groff Uram, az Kegmed feő Ember szolgálaiának, ualamint legh iobban tuttam, ugy szolgaltam, mellyet megais megh tud Kegmednek mondanj, seőt ezutannis Paranchollyon Kegmed ennekem, mindenkor szerettel (!) szolgalok Kegmednek. Tarcha es eltesse Isten kegmedet sok esztendeigh io egessegben. Datum Zagrabiae. die 20 Januar. Anno. 1651.

Illustrissimae Dominationi Uestrae

Seruitor et Frater Paratissimus

C Nicolaus a Zrin

[Külső címzés:] Illustrissimo Comiti Domino Ladislao Eszterhazy de Galantha, perpetuo de Frakno, ac Comitatus Soproniensis supremo Comiti Praesidiique Papensis supremo Capitaneo, Sacrae Caesariae Regieque Maiestatis Cubiculario etc. Domino Fratri observandissimo.

²⁹ Eredetileg „frok”, átvitva „from”.

5.

Zrínyi Miklós levele Eszterházy Lászlónak
Csáktornya 1651. nov. 6.

Illustrissime Comes Domine, et Frater observandissime
Salutem et seruitiorum meorum Paratissimam commendationem.

Zerettel uettem az Kegmed leuelet, az mellyben mit irion Kegmed Török rabiaim felől megh erttetem, es szeretettelis kedueskednem Kegmednek kiuánsága szerent abbul az dologbul, de iol tudhattya azt Kegmed, hogy ennehany feő Ember szolgálaim uannak az Török kemény es sulios rabságában ennehany esztendőül fogua, az kiknek kiualkeppen ualo szabadosokra tartom rabiaimat, seőt Kegd magais neheztellene, ha iambor szolgálaimat, anny üdötül fogua az Pogány kéztül rabiaim által nem szabaditanám, nem leuen mas mod szabadulásokban, az mellyeket megh szabadituan, azutan az minemü rabiaim lesznek, azokat az Kegd kiuansagatul megh nem tiltom, seőt Kegmed Paranchollyon, mindenben Magamis az Kegmed szolgálattyara kesz uagyok. I[ste]n eltesse Kegdet io egessegeben.

Datum Chyaktor. die 6. Nouembr. 1651.

Illustrissimae Dominationi Uestrae Seruitor et Frater Paratissimus

C. Nicolaus a Zrin

[Külső címzés:] Illustrissimo Comiti, Domino Ladislao Eszterhási de Galanta, perpetuo de Frakno, ac Comitatus Soproniensis supremo Comiti, nec non Praesidij Papensis Supremo Capitaneo, ac Sacrae Caesareae, Regiaeque Maiestatis Cubiculario etc. Domino Fratri obseruandissimo.

6.

Zrínyi Miklós levele Eszterházy Lászlónak
Csáktornya. 1652 [?] márc. 24.

Illustrissime Domine Comes, Domine et Frater obseruandissime Salutem seruitiorum meorum paratissimam commendationem.

Az kd leuelet Magdalenich Vramtul böchület keduesenis uettem. anial inkab hogy kd io akaro szolgálaiarul el nem feleitkezet meg esmertem. De hogy kk ualoszt nem attam ekoraiig kerem az alkalmatlansagnak tulajdonicha kd. En miuelhogy imar egyszer az Kd szolgálattaiara dedicaltam magamat, örömet uennem az kd Parancholatiat meliet kerem hogy tülem ne kemelien; Ittan Horuat orszagban eleg bontakozot es remült alapotban uagiunk az Török szandeka miat. el hittem hogy Kknekis ennek az mastani udónek haborusaga miat uagion alkalmatlansaga. Edes Groff V[ram] kerem hogy igaz szolgálainak s io akarioinak tarchon. Kd. az Isten az meni erőt es tehetséget adot aszt bizoni mind az kd szolgálattaiara ualahol s ualamikor kiuantatik apicalom. Azomban I[ste]ntül Kk minden iokat kiuanok. Chaktor. 24 Marty

Illustrissimae Dominationi Vestrae
Servitor Frater et amicus affectionatissimus

C. Nic. a Zrin

[Borítékcímzés:] Illustrissimo Domino Comiti Ladislao Eszterhasi Sacrae Caesareae Maiestatis consiliario et cubiculario. Domino et Fratri obseruandissimo.

7.

Wesselényi Ferenc levele Zrínyi Miklósnak
Fülekk 1644. márc. 21.

Tekintetes Nagos Vitezlő Grof Zrenj Miklos Vitez óccemnek Adassek
Isten szok jokkal meg algion

Edes Vitez occem Zreni Miklos,

Keduessen uettem 6 huiyus irt leuelet kmednek, de somoruan ertetem, ujonan ualo betegeskedeset, giongiccon mg Isten Edes kedues Vitez óccem az en serencemre, el hid vitez óccem nem keuesse somoritot mg azis hogi el nem jühet hazaja otalmara, ha azert Peti óccem jün el Comedaljon kmed atjafisagaba, mar ez a föld mind oda uan, csak egiedül en uagiok uegen, engemis kemenjen zaklatnak iras atal, de abul bizonj semmi nem telik, hanem halalomal s uesedelmevel sokal mgakeual jutnak hozam, irnek töbet Edes Vitez óccem, de latja Isten

fejemel sem uagiok sabad, szok distraktiojm uanak, csak azal uegzem irasomat, hofi teged Isten eltessen s eccememre [?] s engem szolgalatodra elj elj vigan s batran elej.

Fileken 21 Martj 1644

Kmednek

Igaz szolgaja Batja
f Wesseleny Fee.

8.

Zrínyi Miklós haláláról szóló német gyászvers³⁰
(Eszterházy Pál levelének melléklete)

Klag-Lied Vber den betrübten doch Seel : Hintritt Dess Hoch vnd Wolgebornen Herrn Herrn Nicolai Graffen von Zrini Röm. Kays. Mayst. Geheimben Rath Cammerern Ritter dess Güldenens Fluss [!] General Veldt-Wachtmeistern in Dalmatien, Croatien vnd Slavonien Bano, Obristen Span der Spannschaften Symeh, vnnd Zhaladi, vnd durch das Königreich Hungarn Obristen Stallmeistern, auch bestellten Ober-Haubtman zu Legrad vnd der Insel Muraköes.

Im Thon : O Frewdenreiche Zeiten, O Gnadenreiche Post etc. Gedruckt zu Wienn, durch Matthaeum Cosmerovium, der Röm. Kays. Mayest. Hoff-Buchdrucker Im Jahr 1664.

Ihro Gneden Der Hoch- vnd Wolgebornen Fräwle Fräwle Susannae Felicitae, Fräwle Löblin, einer Gebornen Freyin. Meiner gnädigen Fräwle in Vnderthänigkeit dedicieret, Durch A. W. K. M. H. T.

*O ! Weh der grossen Schmetzen
O weh der schnellen Post
Die mein betrübten Hertzen
An heut viel Seufftzer kost
Ein Stimm hör ich erschallen
Es sey zu Boden gefallen
Der Christen Frewd vnd Trost.*

*Niclaus von hohen Stammen
Der von Serin genandt
Dessen berühmten Nahtmen
In gantzer Welt bekandt
Der endet jetzt sein Leben
Den man den Ruhm gegeben.
Beschützer dess Vatterlands.*

*Num Steuermarck thue schawen
Hier ligt der Ehrens Preiss
Dein Trosst vnd gantz Vertragen
Wird heut der Würmen Speiss
Der dich allzeit thät schützen
Muss ängstiglich jetzt schwitzen
Den kalten Todten Schweiss.*

*Ach leider soll ich fragen
(Das Elend sih ich an)
Wie sehr sich wird beklagen
Der arme Vnderthan
Klänglich thut er erscheinen
Vnd schmerzlich mit mir weinen
Vmb diesen Rittersman.*

*Must werden dann zu Aschen
O Ritter wolgemuth
Der so vielmahl thät waschen
Sein Händ in Türcken Blut
Allzeit ein Forcht vnd Schrecken
Muss sich jetzt selbst verstecken
Die End ihn schlickten thut.*

³⁰ A Zrínyi halála alkalmával készült eddig ismert különböző nyelvű gyászverseket l. Klaniczay i. m. 524. l. 43. jegyzet.

*Red ich von seinen Thaten
Zu ring ist mein Verstand
Es ist gleich wie ein Schatten
Der sich legt an die Wand
Türckey will ich befragen
Die wird alsbalden sagen
Sie seyn mir wohl bekandt.*

*Der Türck thut nicht schämen
Berichtet mir geschwind
Wann man Serin hört nennen
Schwig still das kleine Kind
Ruh hat er nun gefunden
Wiel dieser Heldt verschwunden
Gestürzt durch Todten Wind*

*Ach sollte hier erscheinen
Die gantze Christen Gmein
So müsten mit mir weinen
Reich, Arm, Gross von Klein
In dem man höret sagen
Serin sey todt geschlagen
Von einem Wilden Schwein.*

*Ich will jetzund geschweigen
Der schnöden Jägerey
Die ohne das thut zeigen
(Zwar hier) ein Tyranny
Dort aber wird er weisen
Dass er zu allen Zeiten
Himmlischer Jäger sey.*

*Hiemit thue ichs beschliessen
O wehrter Rittersman
Gott lass dir alles erspriessen
Was du für vns gethan
Es wird ewig erschallen
Dass nicht zu weit sey gefallen
Der Apffel von dem Stamm.*

*Ich aber von dem Stammen
Zwey Zweiglein aussgebreit
Die ihr beede zusammen
Vmb ewren Vatter schreyt
Last euch mit diesem trösten
Gott hats gethan zum besten
Zu seiner Seeligkeit.
Ende:*

KOLTA FERENC

GARAY JÁNOS HÁROM SZERELMI VERSE

A szekszárdi Balog Ádám Múzeumban több eddig ismeretlen Garay-kéziratot találtam. A kéziratok között van három olyan költemény is, amelyek a költő szerelmi tárgyú verseinek legszebbjeihez tartoznak.

Kettőn keltezést is találunk; az egyik Pesten készült, 1837. június 21-én, a másik pedig Pozsonyban, 1838. május 17-én. A harmadikon nincs dátum, de minthogy a papír anyaga és formája megegyezik az elsővel, tartalma viszont kétségtelenné teszi, hogy annál később

keletkezett, bizonyosnak látszik, hogy ez a vers a két keltezéssel ellátott költemény között a időben született. A három verset ennek megfelelő sorrendben közöljük.

Az elsőnek nincs címe, szövege a következő :

*Gyengéden, mint a hárja zengeménye,
Mint esti szellő lány-szerelmien,
Beszél a szív sokféle érzeménye
„Könyved kies „virágbeszédiben”. —
Nem oly virágos, de bensőbb az ének,
Mellyel azt visszaküldöm szekrénykédek.*

*Három virágot mégis a kötetből
Kiválogatni vakmerő valék ;
A szép epervirágot levelestül,
Hozzája egy bazsalikot tevék,
S hogy szét ne hulljon, ha kezéd hozzányúl :
Repkénnyel fűztem össze bokrétaul.*

A szöveg alatt a keltezés : „Pest, június 21-én 1837.”

A költemény keletkezésekor Garay már özvegyember volt ; első feleségét, Pap Mártát 1836. január 14-én vette el, s július 8-án kelt levelében már közli szüleivel az asszony tragikus halálát. Második feleségével, Babócsay Máriaival 1837. november 29-én házasodott meg. Ez a vers tehát új szerelme ébredésének idején keletkezett, s minden bizonnyal azzal a céllal küldte el Máriának, hogy puhatolódzzék : érzelmi viszonzásra talál-e. A vers megírásának időpontján kívül ezt sejteti finoman bókoló, szerelmét még „virágnyelven” megvalló hangja is.

A három virág nevét a versben aláhúzza a költő ; ezek fejezték ki szimbolikusan mondanivalóját. Vajon mi volt a jelentésük ?

A Garay-relikviák között rábukkantam azoknak a versikéknek a kéziratára is, amelyek Kunossal együtt írt, rimes beszédbe foglalva a kor magyar virágnyelvét. Az epervirág jelentéséről ezt olvashatjuk :

*Tekintsd szívem szerelmét,
Felejtse el rangodat ;
Főrendűség, magasabb lét —
Boldogságot nem ad.*

Babócsay Mária gr. Károlyi egyik gazdatisztjének a lánya volt. A tollából szegényesen élő költő csak félve közeledett a „magasabb lét” emberei közé tartozó leányhoz ; ezt árulja el a versben az epervirág. Gazdagság helyett tiszta érzéseket ígér neki, — ez viszont a bazsalikom jelentése. Ennek a virágnak a jelképes értelmét ugyanis a következő versikében foglalta össze :

*Ó, hagyd közeledni feléd szívemet,
S megismered, esküszöm, érzetemet.*

Sajnos, a versben említett harmadik virág, a repkény korabeli értelmét nem tudjuk pontosan ; a két költő alfabetikus rendbe foglalt rimes virágnyelv-szótárának kézírata ugyanis az „oleander”-nél, tehát az o-betűnél megszakad.

Garay összes költeményei között szerepel egy szimbólumaiban hasonló „Virágnyelv” című, ugyancsak későbbi feleségéhez írt vers ; ebben a fehér kökörcsin, a fűzfa ága és a „fehér-piros babó” szerepel mondanivalója jelképeként. Ez a költeménye azonban mesterkéltabb, formájában is jelentéktelenebb, mint a most talált, verstanilag kitűnően formált vers.

Második újonnan talált költeményének ugyancsak nincs címe, a cím helyén egy csilлагot találunk. Ez azt a gyanút keltheti, hogy a vers tulajdonképpen folytatása egy elveszett előző lapon kezdődő költeménynek. Mégsem valószínű, hogy így van, mert jelenlegi szövege önmagában is kerek egész :

*Alaktalan sötét éj
Volt kebelem,
Nehézkes jelleg ülte,
A gyötrelmem.*

*Ezer világot gyűjték
Körötte meg,
De mint csepp a tengerben
Elvesztenek,*

*S a nap hiába kelt föl,
Hiába hold,
A játyolon sugárunk
At nem hatolt.*

*Te egy szavat, csak egyet,
Csak egy i g e n t
Mondál, s világosság lett
Kívül és bent:*

*Szent s néma glóriában
Áll belseje,
Mint a cherub hazája,
Az Ur ege:*

*Mosolygva költözik be
Egymás után
A kéj, öröm s boldogság
Testvér-karán.*

*S kéj s boldogság tanyája
A keblem im,
Mert benne nap gyanánt áll
Az én — M i m i m !*

Ezt a versét nagy gondossággal, szép betűkkel alá is írta: „Garay mk.”

Nyilvánvalóan később keletkezett, mint az előbbi, hiszen már a beteljesült boldogság hangja szólal meg benne. Kétségtelen, hogy a költemény második feleségéhez szól, őt nevezte Mimine, amint ezt szüleihez 1845. aug. 9-én írt levele is bizonyítja. (Figyelő, XIII. k. 288. l.) Ez a vers már sokkal mélyebb és igazabb, mint a kor szalonlírájának sablonos modorban, mesterkéltséggel s szentimentalizmussal udvarló átlagos szerelmi költészete. Eleje művészi megalakított metaforikus képekben ábrázolja azt a szörnyű lelkiállapotát, mely első felesége halála után valósággal emberkerülővé és életunttá tette, második részében viszont az előbbiekkal ellentétes képek sorozatával érzékelteti a költő a megtalált boldogság mámorát. Garay ebben a versében imádottját szokásától eltérően a nevében, sőt becenevében említi. Ez azt sejteti, hogy nem szánta kiadásra, csak a felesége számára írta.¹

Ugyancsak feleségének írta harmadik versét is:

Szerelmem.

*Szerelmemet daloljam,
Ó, hölgy, neked?
Mely istenülve lakja
Hő keblemet?*

*Szerelmem véghetetlen,
Mint a nagy ég,
Érzelve mérhetetlen
Tengerfenék,*

*Szerelmem mint a titkos
„Jehova”-szó
Gyarló emberajakkal
Nem mondható,*

*Szerelmem oly nagy, oly szent,
Mint a tiéd;
Ó szólj, az ily szerelmet
Hogy festened?*

A szöveg alatt baloldalon a következő keltezés olvasható: „Posony, máj 17k. 838.” A jobboldalon ott az aláírás is: „Garay mk.”

¹ A vers egyes gondolatai és kifejezései egyébként megegyeznek 1837-ben írt „Ki hitte volna” című költeménye egyes kifejezéseivel és gondolataival.

Ismeretes, hogy Garay apósa kívánságára biztosabb és több jövedelmet nyújtó állást keresett, ezért elfogadta Orosz József meghívását, s második házasságának megkötése után néhány héttel Pozsonyba távozott, a Hírnök című politikai lap munkatársának; feleségét egy ideig Pesten kellett hagynia. A vers azt az érzést keltheti az olvasóban, hogy Pesten maradt, tehát tőle távol levő fiatal felesége iránt érzett sóvárgása íratta vele ezeket a rajongó sorokat. Pedig nem: a fiatal férj három heti távollét után gyorskocsin siet feleségéhez Pestre, hogy magával vigye új pozsonyi lakásukba. Amikor ez a vers készült, már túl vannak a mézes-hetekken, s jó ideje együtt élnek Pozsonyban. Annál figyelemreméltóbb, hogy a házaselet hétköznapi közepette is ilyen forró vallomást ír szerelméről. A vers a magyar hitves-költészet legmelegebb hangú darabjai közé tartozik.²

A három költeményt valószínűleg felesége őrizgette, egészen a sajátjának tekintette, ezért nem jelentek meg. Nem gyengébbek, sőt melegebbek, közvetlenebbek, természetesebbek, formai szempontból is sok tekintetben csiszoltabbak és frissebbek Garay szerelmi verseinek legtöbbjénél. Megérdemlik tehát, hogy életművének egészében helyet kapjanak.

FICZAY DÉNES

BENEDEK ELEK LEVELEI HALMÁGYI SAMUHOZ

1922 telén a legnagyobb magyar meseíró Székelyudvarhelyen, ifjúsága „tündérvárosában” járt. Néhány kedves órát töltött Halmágyi Samu* költő-tanár és Tompa László, az ismert költő társaságában. Halmágyi két felvételt készített az íróról (ezekről is szó van a levelekben). A képeket elküldte Elek apónak, díszes, Füstös Ida festőművész. a várost és környékét ábrázoló akvarelljei kíséretében.

Benedek Elek válaszelevelei érdekesen tükrözik a nagy író lelkivilágát és a Cimbora-korszakhoz szolgálnak becses adaléknak. Eredetijük Halmágyi Samu birtokában. Megvan mindháromnak a borítékja is: Tekintetes Halmágyi Samu igazgató úrnak, Székelyudvarhely, Áll. polgári iskola címmel.

CIMBORA

KÉPES HETI GYERMEKLAP

Szerkesztősége

KISBACZON, 1923. jan. 2.

u. p. Nagybaczon (Háromszék megye)

Főszerkesztő: Benedek Elek

Kedves Őcsém, a szép karácsonyi ajándék nem talált itthon: a tízedik unokában gyönyörködtünk át a szeretet ünnepének napjait. Ez mentse, hogy oly későn mondok köszönetet a kedves figyelemért. Öreg szívemet melegítőbb emléket el sem tudok képzelni, mint képeket annak a városnak a tájékaról, a melyet tündérvárosnak rajzol meg gyermeki fantáziám, s amely tündérváros maradt nekem életem alkonyán is. Köszönet, ezer köszönet érte, s kérek, tolmácsolj köszönetemet Füstös Idának is, aki az album címlapját a felejthetetlen Budavárral és Csicszerrel ékesíté.

A két arckép közül az álló képet tartja igazán sikerültnek nagyanyóka, azt, amelyikben te legkevésbé bíztál. Magam is e mellett szavazok. Az ülő képen arcom kissé kemény, amilyen a valóságban sohasem tudott lenni, — fájdalom, akkor sem, amikor szükség lett volna rá. Ha tehát tetézni akarod kedvességedet, az állóképből kérek néhány másolatot gyermekeim részére, na meg barátaim és barátnőim is rég kínoznak arcképért, nekem pedig egyetlenegy sincs. Az egyetlen, az útlevébe ragasztottat, elvitte egy barátom lerajzoltatás végett — soha viszont nem látásra. Most azonban nagy zavarban vagyok: szeretnék többet és többet az álló képből, ez pedig költséget okoz neked. Kérek, csinálj úgy, hogy egyikünknek se legyen oka — nyugtalankodásra.

Két kötet versedet végig élveztem karácsony és újév között. Tudván, hová jutottunk, végtelen lehangoltság nehezedik az olvasó lelkére, de mert én nemcsak olvasó vagyok, mint költőt s szívem egész melegével köszöntlek, Kedves Őcsém, s hozzá teszem: Isten ellen való

² Második és harmadik versszaka egyébként megegyezik 1835-ben „Parlagi rózsák” címmel írt vers füzére IV. darabjának két utolsó versszakával, azzal a különbséggel, hogy abban a stórfakezdő „Szerelmem” szó helyett „Ah, kőnom” szerepel.

* Halmágyiról: Dézsi-Ványai: Magyar irodalmi lexikon 338. l.

vétek volna részedről, ha a hosszú hallgatást meg nem törnéd. S mert én nemcsak olvasó, nemcsak kritikus vagyok (félig-meddig ez utóbbi), de szerkesztő is, elvárom, hogy juttatsz lelked kincseiből a gyermekvilágnak is. Ha fontos volt mindég, ma még fontosabb, hogy egészséges, jó magyar lelki táplálékkal lássuk el gyermekeinket. Röviden: várom a verseidet.

Nem zárhatom be leveletem anélkül, hogy hálásan ne emlékezzem meg arról a néhány óráról, melyet a Tompa és Halmágyi család társaságában töltöttem. Az én feledhetetlen óráim közé tartoznak ezek az órák.

Egészen otthon voltam — mondhatok-e ennél többet? Add át, kérlek, meleg üdvözlétemet Tompáéknak, nemkülönben a te kedves élettársadnak — nemcsak a magam, de nagyanyóka részéről is, aki mindig hálával gondol mindazokra, akikről s akiknek társaságáról én szeretettel, elragadtatással beszélek. Már pedig a ti társaságotokról beszélhettem volna másként?

Adjon Isten nektek, a két jó szomszédnak, boldog új esztendőt!

Szeretettel bátyád

Benedek Elek

Kisbaczon, 1923. febr. 7.

Cimborá stb.

Kedves Öcsém, félek, hogy rossz vélemény alakult ki benned én felőlem, mert nyilvánvaló, hogy nem jutott kezedhez az a levél, amelyben én azon melegében megköszöntem kedves figyelmedet. Azért gyanítom, hogy elkallódott a levelem, mert én abban kértelek, hogy az álló képből készíts néhányat. Ez t. i. igen jól sikerült, s szerettem volna meglepni vele gyermekeimet. Aztán arra is kértelek, hogy írj a *Cimborának*.

Szóval: térítsd vissza véleményedet, mert én még azok közé a régi szabású emberek közé tartozom, akik minden levélre válaszolnak, mindent megköszönnek, amit kapnak.

Mi van Tompa Lacival? Most olvastam az Ellenzékben a Sipos-kritikát. Végig aláírom. De hozzám elhűtlenült, mert hiába várok verset tőle a *Cimborának*.

Add át kézcsoómat mindazoknak a hölgyeknek, kiknek társaságában azt a feledhetetlen néhány órát töltöttem, téged Lacival együtt szeretettel köszönt

Elek bátyád

Kisbaczon, 1923. febr. 21:

Cimborá stb.

Kedves Öcsém, hálásan köszönöm a rengeteg sok fényképet. Korántsem számítottam ennyire s most azon búsulok, hogy nagy költségbe vertelek. Te, úgy látszik, ama fehér hollók közé tartozol, akinek ha a kezét kéri, mindjárt az egész karodat nyújtod: tessék! De mit is mondott az egyszeri cigányprímás? *Ilyennek is kell lenni.*

Annak igen örvendek, hogy írsz a *Cimborá-nak*, s várom is a kéziratot. Bár szólalna meg ismét Tompa Laci is. Ha figyelemmel kíséri az újságot, láthatja, hogy sok serdülő olvasója is van — nem muszáj hát, hogy gügyögő verseket írjon. Örömmel jelezhetem, hogy nagy az érdeklődés az újság iránt, s ha csak közbe nem csap a mennydörgős mennykő, tartós életű lesz.

Isten áldjon minden jóval, kedves öcsém. Add át kézcsoómat és meleg üdvözlétemet a két család kedves nőtagjainak, nemkülönben üdvözlétemet (és nógatásomat) Lacinak, téged szeretettel ölel

Elek bátyád

Juhász Gyula verseit diákkorában, három ízben közölte a Szegedi Napló. Az első két verse *Merengés* és *Mulandóság* címen 1899. május 21-én jelent meg és a Napló akkori szerkesztője, Békefi Antal tette közzé, ahogy Juhász később maga emlékezett vissza első nyomtatott

versére : „Első versemet Békefi Antal közölte a régi Szegedi Naplóban.* Első sikeremet tehát neki köszönhetem.”

Májusban jelennek meg a versek és Juhász akkor a szegedi piarista gimnázium VI. osztályába jár. Már tudja, hogy őszre Vácra megy. Különösebb kedve nincs a papi pályához, de szülei így kívánják és szeptemberben már magába zárja a noviciátus.

A következő év májusában érkezik vissza Szegedre. Maga mögött hagyta a váci intézetet minden rossz emlékével együtt és ismét kezébe veszi a tollat. A Szegedi Napló augusztus 19-én négy Juhász-verse közöl és ezeknek alaphangja már derűsebb, de a későbbi Juhász-melankólia itt is bárányfelhő-árnyékot vet a sorokra.

Még ebben az évben a beteg Békefi helyett új szerkesztőt kap a Szegedi Napló Sz. Szigethy Vilmos személyében. Alig ül le íróasztalához, verseket hoz a postás és a versek alatt ott áll írójuk foglalkozása : *tanuló*. Szigethy azt hiszi, új tehetségeket indít útnak, leadja a verseket egy másik diákköltő, Baner Herbert költeményeivel együtt, de néhány sort ír ajánlásul eléjük :

„Most pedig két fiatal diák-poétát mutatok be a közönségnek, akiknek versei jelenleg karácsony napjára látnak először nyomdajestüket. Jellemzésükre legyen elég annyi, hogy még egyikük sincs 17 éves. A bírálatot a közönségre bízom, amely bizonyára szívesen fogadja a tehetséges ifjakat.”

Szigethy szerkesztő úr nagyon rossz karácsonyt szerzett Juhász Gyulának. Nem vette észre, hogy a versek Juhász Antal név alatt jelentek meg és az iskolatársak nem Juhász Gyulának, hanem az állami gimnáziumba járó Juhász Antalnak tulajdonították a verseket a fatális névcsera következtében. Szigethy Vilmos mégis elindított egy új költőt, mert Bauer Herbertből lett később a sok sikert aratott Balázs Béla.

Juhász Gyula negyedik korában kezdte el a versírást. Második gimnázista korában már olyan jól rajzolta le az állatokat, hogy családja azt hitte, festő lesz belőle. Később a rajzolás mellett verselni is kezdett és összekapcsolta ötödik gimnázista korában a rajzot a verssel. Akkor írta és rajzolta le *Elégia* című versét, amelyet volt osztálytársa, Hubacsek Kálmán makói gyógyszerész őrzött meg és adott át az irodalomtörténetnek.

* Juhász azért írta a régi Szegedi Naplót, mert a Napló mint a haladó polgárság lapja indult és élt Szegeden 1922-ig, mikor Eckhardt Tibor sajtófőnöksége idején kényszerítette a Napló tulajdonosát, hogy vagy adja át a lapot az általa kijelölt új tulajdonosnak, ifj. nemes Endrényi Imrének, vagy betiltja az újság megjelenését. Engel Vilmos, a lap tulajdonosa, sietve adta át az újságot Endrényinek, aki kormánypárti programmal lerombolt mindent, amit a lap addig elért, a szerkesztőség minden tagja kilépett a lap kötelékéből, és ettől az időtől kezdve „új” Szegedi Naplónak nevezték az újságot. L. még Péter László : József Attila Szegeden, It. 1955. 118.

A JÁNOS VITÉZ FRANCIA FOGLALATBAN

Guy Turbet-Delof : Le Jean le Preux d'Alexandre Petőfi. Traduction et commentaire. Paris, Presses Universitaires de France, 1954, 144 lap.

G. Turbet-Delof, a magyarországi Francia Intézet igazgatója, e mintaszerű kiállítású kötetében több esztendő munkájának kettős eredményével gazdagította nemcsak a Petőfi-kutatást, hanem a tágabb értelemben vett egyetemes filológiát s nem utolsó sorban a folklórt. Szép kötete ugyanis, mint címe is jelzi, egy csapásra két különálló munkával ajándékozott meg bennünket: a *János vitéz* legmodernebb és legsikerültebb francia fordításával s egy hozzá csatolt történeti, filológiai és néprajzi esszével, mely utóbbi nem kevésbé viseli magán a korszerűség jegyeit. Külön kell tehát tárgyalnunk a kettőt: Turbet-Delof fordítói technikáját és történeti-filológiai felkészültségét, módszerét, eredményeit.

Fordítását mindenek előtt jellemzi a romantikában oly divatosá vált egzotikumok kerülése. A múlt században ez a beteges szokás visszaélésekre és helyrehozhatatlan félreértésekre adott alkalmat. Elegendő, ha itten csak a maga korában népszerű H. Desbordes—Valmore-féle Petőfi-átültetések bántó egzotikumait idézzük: *Le petit bérèche* (A kisbéres), *Sur la plaine de Hévèche* (A hevesi rónán), s végül — horribile dictu! — *Silař Pischta* (Szilaj Pista). Mint látjuk, az önkényesen átirított magyar nevek álpátosza itten már komikumba csap át. Turbet-Delof kerül az ilyen olcsó eszközöket. Jól ismeri hazánkat, s hosszú évek óta abban a gondolat- és érzelmvilágban él, melynek legfőbb hordozója: nyelvünk. Nyilván jól tudja azt is, hogy a múltban a félreértett vagy fölcserélt egzotikumok olyan betyárokat csempésztek be a francia irodalomba, akik „villogó gatyáikkal” ölték meg mátkájukat. Mert ilyesmire is akad példa!

Turbet-Delof természetesen nem ezt a fordítói hagyományt követi, hanem a Thalès Bernard és a Henri Amiel útját járja. A kettős nyelvi érzület vezeti minden lépését, az átadó és az átvevő nyelv egyaránt. Őelőtte már három fordítója is akadt a *János vitéz*-nek: A. Dozon (1877), F. E. Gauthier (1920) és Georges-Philippe Dhas (1937). Vessük egybe néhány példán az eredetit a két

szélsőséggel, Dozon teljességgel prózává oldott és Dhas klasszikus alexandrinokba szedett átültetésével:

*Mikor öket Jancsi közeledni látta,
Alig fért meg szíve a baloldalába,
Mert így gondolkodott: „Ha befogadnának,
De örömet mennék én is katonának!”*

Dozon: „Quand Yantchi les vit s'approcher, à peine si son cœur put tenir en place sous sa mamelle gauche, il pensait que s'ils voulaient le recevoir, lui aussi il serait heureux de devenir cavalier”.

Dhas:

*Son cœur dans sa poitrine avait trop peu de place;
Il se dit, tout joyeux: „Ah, la superbe race!
S'ils voulaient m'accepter dans leur fier régiment
Ce serait de ma vie un vraiment beau moment”.*

Dozon prózája, az erőltetett „Yantchi” névátíráson kívül erőlteti a népmesei hangulatot is, de inkább a Perrault-mesék módján, amidőn a jellegzetes magyar egyenes beszédet mellékmondattá alakítja át. Dhas fordításán ugyanazt a magyar huszár iránti lelkendezést érezni, amelynek köszönhető például a Rákóczi-induló becsempészése Berlioz *Faust elkárhozásába*. Turbet-Delof itt is elsősorban pontosságra törekszik, az intellektuális megbízhatóság nemes francia hagyományai jegyében:

Jeannot les voit se rapprocher. Il peut à peine contenir de son cœur les bonds désordonnés, car il se dit ceci: „S'ils voulaient m'enrôler, ah! que j'aurais de joie de me faire soldat!”

Minden szó pontosan a helyén van, s a mondat-lejtés rendkívül szerencsésen tükrözi az eredetit.

Petőfi e két remek sorát:

*Ha látsz tört virágot útközépre vetve,
Hervadó szeretőd jusson majd eszedbe,*

Dozon kissé kifejtve, de üde népmesei hangulatban adta vissza: „Quand tu verras une fleur brisée et jetée au milieu du chemin, qu'elle te rappelle ta maîtresse flétrie par le chagrin”. Dhas fordítása itt igen szép, de színesebb az eredetnél s Petőfi epikus terjedelmességét könnyed, játszi népdallá alakítja:

*Si tu vois sur ta route une rose mourante
Pense à ton Ilouchka, pense à ta chère amante !*

Turbet-Delof fordítása ezúttal is filológiai pontosságú, kommentáló fordítás s még a magyar szóképzés egyik sajátosságát is érzékelteti (szeretőd):

*Si tu vois une fleur sur le chemin gisante,
pense à celle qui t'aime et se fane au pays.*

Petőfi legszebb strófáját, a leheletfinom és lefordíthatatlan tündéri hangulatot, melyvel az előző fordító meg sem bírkozni, s jobbnak látta kihagyni, Turbet-Delof egyszerűen ugyan, de rendkívül ízlésesen adja vissza:

*És annak világát álmaikban látnak,
Tündérorság még csak árnya e világnak.
Ha a földi ember először lyányt ölel,
Ennek az álmoknak gyönyöre tölti el.*

*Or ce divin pays n'est qu'une ombre à son tour
près du monde que voient les fées, quand
elles rêvent ;
et la première fois qu'il enlace une femme
l'homme goûte ici-bas ce bonheur nonpareil.*

Igen szerencsés a Kukoricza Jancsi névnek francia változata: *Jeannot le Champi*, amely így egyben George Sand egyik regényhőse révén is polgárjogot nyer. Egyes népi fordulatok a legmegfelelőbb, s hangzásilag is a legjobb francia alakban bukkannak fel: „S kend ne akadjon fönn azon, mit más csinál (Vous, soyez un peu moins sur le dos du voisin), Hisz kend sem volt jobb a deákné vásznánál (Car dans le temps, ma foi, vous ne valiez pas cher!)”.

Mesteri találat a közmondás francia átköltése:

„egyét mondok, kettő lesz belőle (parlons pen, parlons bien).”

Előfordul, hogy a szűkszavú és parasztos Petőfi-szöveget Turbet-Delof kénytelen bőbeszédűbbé feloldani, de ilyenkor monoszillabikus halmozással pótolja a magyar szűkszavúságot:

*A kormányos ekképp szól legényeihez
„Piros az ég alja : aligha szél nem lesz”.
„Enfants, dit le patron, le bas du ciel est
rouge :
ou je me trompe fort, ou nous aurons du
vent”.*

Másutt ugyanezt a hatást olyanformán adja vissza, hogy a magyar alexandrin kettős tagolását triméterrel helyettesíti:

*Munka s ütlek között ekképp nevelkedtem.
Ici les coups, | là le travail. | Ainsí grandis-je.*

A legnehezebb, sőt szinte megvalósíthatatlan feladat, amely elé Turbet-Delofot a hangsúlyos magyar alexandrin állította, nem egyéb mint a verssorok trochaizmus. Verselésünkben, csakúgy mint mondatlejtésünkben, a főhangsúly igyekszik minduntalan a sorok és a felsorok élére kerülni. Köztudomású viszont, hogy a francia versornak homlok-egyenest ellenkező a tendenciája: a hangsúly a sor- és a felsorvégek felé kúszik, s szinte parancsolóan követeli a rímet. Ha valahol, elsősorban itt kell megmutatkoznia a magyar verset franciára áthangoló fordító hozzáértésének. A francia alexandrin ilyenirányú tendenciája már első megjelenésekor, 1100 táján nyilvánvaló:

*Un jorn fut li reis Charles al saint Denis mostier,
S'out prise sa corone, en croiz seignat son chief...*

Ugyanez töretlenül él tovább a klasszicizmus alexandrinjaiban:

Est-ce pour me combattre ou pour me seconder ?

A francia romantika kísérletezik első ízben, hogy lazítson ezen az arisztokratikus merevségen. A külföldi népköltészetek megismerése, továbbá a művészi, főleg a rousseau- és az ossziáni próza segíti hozzá egy szabadban kezelhető alexandrin megteremtéséhez. Erős népi és ossziáni hatás alatt álló költőknél bontakozik ki a tizenkettős új típusa, amely már egészen közel áll a magyar hangsúlyos vershez. Lamartine alexandrinjai talán a leginkább közelítik meg a magyar lejtést:

*Je promène au hasard mes regards sur la plaine...
Ici gronde le fleuve aux vagues écumanes...
Où l'étoile du soir se lève dans l'azur.*

Turbet-Delof fordítói művészete itt éri el csúcspontját. Amidőn a klasszikus francia mondatlejtés meg a merev alexandrin csábításait legyűri s a romantikus vers-technikából átmenti mindazt, ami egyenrangú Petőfi versművészetével, Turbet-Delof a legjobbat adja, amit ezen a téren nyújtani lehetett. Sorai és strófái ilyenkor teljesen feledtetik a hiányzó rímet, amely — mint ahogy előszavában igen helyesen kifejti — pontatlanságra csábította volna, s egyben, mint Dhas fordítása is mutatja, a merev

klasszicista rím-alkalmazást elkerülhetetlenné tenné. Íme néhány példa a teljesen egyenértékű franciásításra:

Szívemnek gyöngyháza, lelkem Iluskája!
O perle de mon cœur, Ilouchka de mon âme!

Az idő aközben haladott sietve,
A patak habjain piroslott az este.

Le jour pendant ce temps décline à vive
allure,
l'écume du ruisseau s'empourpre aux feux
du soir

Fölkapott hirtelen egy petrencs rudat.
Il ramasse soudain une perche de meule.

Kukoricza Jancsi ekképpen felele.
De Jeannot le Champi telle est donc la réponse.

Nem egyszer a virtuozitással egyenlő Turbet-Delof technikája:

Vándorolgotatt az én János vitézem,
Meggyógyult már szíve a bűtől egészen,
Mert mikor keblén a rózsaszálra nézett,
Nem volt az többé bú, amit akkor érzett.

Toujours vagabondant, notre ami, peu à peu,
s'était complètement guéri de sa douleur
car, lorsqu'il contemplait la rose funéraire
qu'il gardait sur son cœur, c'était sans nul chagrin.

Amit e szép teljesítmény mellett kifogásolni lehetne, úgyszólván elenyésző. A török basát hol *général des Turcs*, hol *pacha* formájában adja vissza Turbet-Delof, holott a régibb hangzású *bacha* lenne itt a leginkább stilszerű. Egy-két esetben bántó a cezúra hiánya ott, ahol a francia tagolás is parancsolólag követeli (123. és 279. verssor). Egyéb kárhoztatni valót vagy vitathatót keresve is alig találunk gondos szövegében. Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy fordítása a Thalès Bernard és a Henri Amiel kialakította nemes hagyomány jegyében fogant.

Kötetének második fele történeti-filológiai kommentárt ad a *János vitéz*ről. A magyar olvasónak és szakembernek feltűnő mindezek előtt, hogy csak igen ritkán érződik meg Turbet-Delof interpretációján a külföldi tudós szemléletmódja, hangvétele. Meglepő elsősorban gondos és igen széles körű tájékozottsága a magyar szakirodalomban. Alapvető monográfiáinktól kezdve a legújabb nyelvészeti eredményekig mindent megvizsgált, ami tárgyára tartozott. A magyar nemzeti nyelvért folytatott küzdelem ismeretése kapcsán rövid kis magyar történetet is ad, annyit, amennyi Petőfi népiességének

és a *János vitéz*nek megértéséhez elengedhetlenül szükséges. Ily rövid és értelmes összefoglalásunk magyar nyelven sincsen, s külön érdeme, hogy a magyar irodalmi nyelv reformkori kibontakozását dinamikusan, mint harc közben lezajló hősi folyamatot ábrázolja. Talán ha még Szeffkú Gyula *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című alapvető művét is haszonnal forgatja, egy fokkal szélesebb távlatra csábította volna értelmes tollát történetünknek e létfonosságú fejezete. Egy-két elhamarkodott kitételére kell itt felhívunk figyelmét, mint amelyeknek egy második kiadásból el kell majd tűnniök. Turbet-Delof helytelenül általánosítja a Berzsenyi—Csokonai körüli magyar írók politikai magatartását anti-republikánizmussal s hűséggel a monarchia iránt (61—62. lap). Kisfaludy Sándor mint egy generáció irodalmi vezére nyilván csak elírás (63. lap), valamint Széchenyi Istvánt Magyarország nagy saint-simonistájának nevezni ugyancsak helytelen (64. lap). A következő fejezetek Petőfiről, a *János vitéz* létrejöttének külső körülményeiről s a költő inspirációs forrásai közül a közvetlenül átélt élményekről tájékoztatnak. Ez utóbbi fejezet kissé szűkszavúan céloz az egykorú magyar életre, holott modern munkában a társadalmi valóságnak a *János vitéz*ben való tükröződésére lettünk volna első sorban kíváncsiak. Turbet-Delof azonban busásan kárpótolt érterjesztés forráskritikai elemzéseivel, melyek művének legértékesebb részletei. Petőfinek a népdalhoz való viszonyáról, a népdal és a népmese motívumainak a *János vitéz* tematikájában és motivációjában való jelentkezéséről Turbet-Delof idevágó fejezetei mintaszerűek. Hálások lehetünk a francia tudósnak, hogy egyik legnépibb-legnemzetibb műalkotásunkkal, a francia forradalom nagy tanítványának remekművével kapcsolatban ő végezte el az úttörő motívumtörténeti összefoglalást. Folklorisztikánkban is a leggondosabb összeállítások mellett van a helye ezeknek a jól megszerkesztett részleteknek. Itt csupán Horváth János alapvető művének (*Az irodalmi népiesség története. Faludítól Petőfiig*) nemismerését hiányoljuk. Ha Horváth kötetében is ugyanolyan gondnal mélyedt volna el Turbet-Delof, mint a részlettanulmányokban és a népdalszövegekben, melyek áttanulmányozása terén szinte emberfeletti munkát végzett, a magyar népiesség funkcióját és sajátos jellegét még szélesebb távlatban tudta volna áttekinteni.

Megbízható tárgyi tudással regisztrálja a történeti tények tükröződését a *János vitéz*ben, a tatárok, a törökök és a franciák szerepét mint a mese-motívummá alakulás stádiumában levő, történeti alapokon nyugvó elemet. (Itt csupán a szerezseneknek a pesti Szerezsen-utcaival és Marokkó-udvarral való

kapcsolatát érezzük merésznek.) Részletés tárgytörténetét kapunk ezek után a *János vitéz* világirodalmi és magyar előzményeiről, az *Odysseától* és az *Argirustól* kezdve a középkori regények egyező fordulatainak és a *Csongor és Tündén* keresztül a romantika „talált gyermek”-motívumáig, amely utóbbinak filológiai tárgyalása a fentebb ismertett népdal-egyeztetésekkel együtt Turbet-Delof kommentárjának legszebb lapjait alkotja. Itt, a „talált gyermek”-motívum elemzése kapcsán a társadalmi valóságot is bevonja tárgyalásába, s ennek fényénél határozza meg Petőfi népi hősének eredeti vonásait. Az idevágó részlet (128–129. lap) elmélyült világnézetéről s Petőfi jelentőségének oly megértéséről tanúskodik, melyet hazai kutatásunk teljes egészében magának vallhat. Kitűnő az a mód, ahogyan Turbet-Delof szembeállítja a korabeli európai romantika rémdráma- és rémregényszerű „talált gyermek”-ábrázolását Petőfi mosolygó optimizmusával. Utolsó fejezetében a mű eredetiségét példázza, s ilyen módon zárja le az előzőekben szételemezett költemény értéke-

lését olyan sorokkal, amelyek a mű osztatlan egységét ábrázolják. Még egyszer pontosan körülírja magyar és idegen elemeit s azt a módot, ahogyan mindez egységes, eredeti, minden másból levezethetetlen műalkotássá kristályosodott Petőfi tolla nyomán. A *János vitéz* epizódjainak és motívumainak ötletes tárgymutatója zárja le az okos, színes és izléses monográfiát, amelyből mi magunk szintűgy okulhatunk, mint a külföld kutatói.

Külön felhívjuk szakembereink figyelmét arra a tényre, hogy a költeménynek a világirodalom egyes remekműveivel való egybevetése, amely különösen az *Odysseia*, de legkivált az *Ézeregyéjszaka* esetében sikerült Turbet-Delofnak (117–118., s főleg a 121. lap a 2. számú lábjegyzettel!), nem egyszerű pozitívista szöveg-egyeztetés. Nemcsak az olvasó Petőfiről alkotott képünkét tágitja jelentős adalékokkal, hanem népi ihlete mellé odahelyezi egyenrangú félnek a tudós ihletet, magyarsága mellé nemzetköziségét. Ez a helyes magyarázat is termékeny hatással lesz a további kutatásra.

Győry János

KAZINCZY FERENC: PÁLYÁM EMLÉKEZETE

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Orosz László. Magvető könyvkiadó. Bp. 1956. 281 l. Magyar Könyvtár.

Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete című önéletrajzi munkájának ez a hatodik kiadása. Az alapul vett szöveg Váczy János 1903-ban megjelent kiadásának pontos közlése, az ebből hiányzó részeket kiegészíti külön függékben a Tudományos Gyűjtemény és az Abafi-féle kiadás szövege. Végül Orosz László rövid utószava és a jegyzetrész következik.

Tekintsünk végig az előző öt kiadványon — ezt elmulasztotta az utószó. A munka első kiadása a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi füzetében jelent meg, még a szerző maga rendezte sajtó alá. A második kiadás ötven év múlva 1879-ben Abafi Lajos bevezetésével, szöveggondozásával és jegyzeteivel könyvformában látott napvilágot, utána Dézsi Lajos bevezetésével évszám nélkül, de kétségtelenül a harmadik kiadasként, mert Váczy János a maga, 1903-ban megjelent kiadását már a negyediknek nevezi, az ötödik kiadás pedig Benedek Marcell előszavával 1943-ban hagyta el a sajtót. Most tizenhárom év múlt el az utolsó kiadás óta. Az új hatodik kiadást azért is vártuk örömmel, mert az öt kiadvány könyvkereskedői forgalomban már teljesen elfogyott.

Nem fölösleges a felsorolt kiadványok megjelenésének történetére utalnunk. A köztudatban úgy élt, hogy Kazinczynak Szemere Pál

adta a gondolatot a Pályám emlékezetének megírásához, hiszen a munka első sorai is így kezdődnek: „Eljéjdek midőn Szemere megszólíta, kére, kényszeríte... mondanám el egész közönségünknek...” Ez az adat talán megdőlt. Előkerült most ugyanis az eddig kiadatlan Kazinczy-levelezés sajtó alá rendezése során¹ Kazinczy 1808-ban Cserey Miklóshoz intézett levele, mely azt bizonyítja, hogy az önéletrész gondolata legelőször magában Kazinczyban merült fel: „Tegnap az a gondolat szálla-meg, hogy életemet írom meg születésem óta esztendőnként. *Nem a publicum számára...* hanem azért, mert a maradéknak kedves az, ha Elődjeiket a legkisebb kicsinységben is ismerhetik... Ezt a gondolatot onnan fogtam mert a napokban láttam, hogy Péter Bátyám... a sírásig illetődött meg, midőn... hogy beszéljek-el előtte, azon scénára jutottam, hogy a Miniszter B. Swieten Gottfried midőn 1791-ben elmozdítottván vallásom miatt a hivatalból engem két ízben ölelt meg, és így egyszer-is két másszor is két csókot nyomott orcámra.” A gondolat e szerint Kazinczyé, a munka megírása a biztatgató

¹ Váczy János Kazinczy-levelezésének 22 kötetes kiadványában nem jelent meg, ismeretlen, kb. 400 Kazinczy-levél sajtó alá rendezését végzi Busa Margit, Csapodiné Gárdonyi Klára és Fülöp Géza.

Szemere érdeme. 1827-ig négy változat készült el. Toldy Ferenc megállapítása szerint „Szemere sürgetésére egy negyedik dolgozat” az, amely Pályám emlékezete címmel 1828-ban a Tudományos Gyűjteményben jelent meg.² Ez a kidolgozás már 1827-ben a szerkesztőségben volt. Toldynak írja Kazinczy 1827. jún. 19-én: „Bár Szemere Pályám Naplójának íveit még a könyv [Tudományos Gyűjtemény] elkészülése előtt nekem postán megküldené.”³ Ez megtörtént. Toldy egy hónap múlva júl. 16-án írja Kazinczyhoz: „Szemere Füredre menvén, rám bízta hogy küldjem... Önbiográfiádat... a könyv írása és nyomtatása egészen rám maradt...”⁴ A munka első része 1828. év januári számában jelent meg, közben a szerkesztést Vörösmarty Mihály vette át, erről értesíti jan. 12-én Kazinczyt: „Talán tudtára van Toldy barátunk által, hogy a Gyűjtemény Redactioját ez évre által vettem... Szívességből bírom a Tekintetes Úrnak Pályám emlékezete című munkáját is... bizalommal vagyok hogy folytatását tölem nem fogja vonni.”⁵

A Pályám emlékezetének ilyen folytatásos megjelenése után félszázad múlt el, míg Abafi elhatározta, hogy könyvalakban adja ki. A munka előkészületeiről a Hölgyfutárban megjelent névtelen ismertetés mögött talán ő rejtőzik.⁶ Meghatározza a kiadás okát: „50 év előtt jelent meg először és akkor is csak folyóiratban, a nagy olvasóközönség előtt ismeretlen mű igényével léphet fel.” A kiadvány forrását is megjelöli: „Három szöveg állt rendelkezésünkre a Tudományos Gyűjtemény és Kazinczy Gábor hagyatékában két teljes másolat... ez utóbbiak egyikét azon okból nem véltük a Nemzeti Könyvtár szövegéből elfogadhatni, mert noha a másiknál sok helyt bővebb, de egyes szakaszai ismét oly annyira összevontak, hogy helyel-közzel a tények chronologiai felsorolásává lesznek... e másolatot Kazinczy Gábor maga vetette össze az eredetivel és sajtó kész állapotban hagyta maga után.” Abafi nem elégszik meg a másolatokkal. „Meg is tettük már a lépéseket — írja —, hogy az összes változatok kéziratait ránk nézve hozzáférhetővé tegyük és nincs okunk feltenni, hogy kívánságunk elé akadály gördítsék.” Sajnos, akkor még nem kerültek elő a Kazinczy-autográfok. A kiadvány előszava szerint Abafi csak az ismertetett másolatokat és a folyóirat szövegét használta fel.

A harmadik kiadásnál Dézsi Lajos nem tüntette fel, hogy milyen forrást használt; szövegösszevetés dönthetné el.

A Váczy János-féle negyedik kiadás jegyzeteiből tudjuk, hogy a munka „negyedszer

jelenik meg nyomtatásban, most először teljesen s egészen híven, a MT Akadémiában őrzött azon példányhoz, a melyet Kazinczy utolsó éveiben sajtó alá készített, ellátva azt a nyomtatónak adott aprólékos utasításokkal.”

Benedek Marcell kötetében sem találjuk a kéziratos forrásra való utalást, csak azt a megjegyzést, hogy ez a „lehető legteljesebb” kiadás.

A kiadványok megjelenésének sikerét nem vizsgálhatjuk most, csak Gálos Rezső ismeretét nézzük a Benedek Marcell-féle kiadványról: „helytelen megjegyzése a kiadónak — írja —, hogy a lehető legteljesebb szöveget állította össze”.⁷ Gálos Rezső itt — kéziratok hiányában — az addig megjelent szövegek összevetéséből kiegészített kiadást várt. Ez a munka önmagában is érdekes feladat, mert így látjuk, hogy a legteljesebb szöveg Váczyé, aki egyedül használt autográf kéziratot, a legrövidebb Dézsié, és a nyomtatott változatok között is szövegkülönbségek vannak. — Most nem vizsgáljuk a szemelvényes kiadásokat.

Ha a nyomtatásban megjelent szövegek között ilyen eltérések vannak, hogyne lenne nagyon fontos az ismeretlen, kéziratos változatok szövegösszevetése. Az ismert és felhasznált Kazinczy Gábor-féle másolatokon kívül, még Toldy Ferenc másolatát és ami a legfontosabb, Kazinczy Ferenc eredeti autográf kézírásával a Pályám emlékezetének hét kéziratos változatát őrzi az MT Akadémia könyvtára, és egy autográf változata van az Országos Széchenyi Könyvtár kézirtárának Petőfi Erekytárában is. Kazinczy Ferenc sajtó alá rendezett kéziratai közül az Akadémián őrzött egyik változatot használta Váczy. Ezeknek az akadémiai kéziratoknak a rendezésére csak az utóbbi években került sor, mentsük a régi kiadásokat, hiszen még az ő munkájuk idején nem került elő ez a gazdag anyag. A kéziratos szövegek összevetését elvégezhette volna ez az újonnan megjelent kötet, így szükségessé vált egy kritikai kiadás, amely már előkészület alatt áll.

A Magyar Könyvtár-sorozatban megjelent kiadvány sem mentes attól a hibától, ami bizony az utóbbi években megjelent szövegkiadásoknál elég gyakori, hogy a kiadók nem kutatják a kiadásra kerülő munka eredeti kéziratait, kényelmesebb módszert választanak, a nyomtatásban már régebben megjelent szövegek újra lenyomatását. Talán népszerű kiadásoknak tekintjük az ilyen kiadványokat? Mindenesetre, de nem kötelessége-e az irodalomtörténetnek, hogy a lehető legjobbat adva, növelje éppen a nagyközönség igényeit?

² Kazinczy Ferenc élete és kora. Bp. 1859. IV. 1.

³ — Váczy Kaz. lev. 20. k. 285, 318, 454. l.

⁶ Hölgyfutár 1878. júl. 11. 28. szám.

⁷ ITK 1943. 160—161. l.

Milyen sok új, érdekes meglátást adhat az eredeti kéziratok használata, gondoljunk most csak a cenzúra működésére! Tudjuk, hogy a Pályám emlékezetének szövegéből is törölt a cenzor. Toldy 1828. jan. 21-én írja Kazinczyhoz: „A minusokkal teli sorok a cenzor kegyetlen kezeinek nyomdoki.”⁸ Minden minél izgalmas kérdés, mi volt az, amit a cenzor nem akart a nagyközönség elé engedni.

Kár, hogy a most megjelent kiadvány a Pályám emlékezete megírásának és kiadásának történetét sem foglalta össze, erről a műről szólva, ezt nem tudtuk most elmulasztani, de itt csak nagyon rövid vázlatot adhattunk. A Tájékoztató a megjelenő könyvekről című periodika 1956. márciusi számában azt ígérte, hogy „A függelék Kazinczy kéziratok pótlását is tartalmazza.” A kéziratnak nevezett szöveg Abafi kiadása, ezt megmondja Orosz László utószava, Abafiról pedig tudjuk, hogy a Kazinczy Gábor-féle másolatokat használta.

Még egy pár apróság a most megjelent ki-

dásról: vajon helyes-e az, hogy a klado változat az alapul vett szöveg eredeti elrendezésén, az egy bekezdésen belül levő párbeszédes részeket is külön kikezdéssel hozza, de még ott is megváltoztatja a bekezdést, ahol nem is párbeszédszerű a szöveg. Ahol Kazinczy egy bekezdésbe foglalt egy gondolatot, talán nem kellene szétválasztani. Nem lényeges, de már az egységesség szempontjából is zavaró pl. ha a jegyzetben nem írjuk ki mindenhol a személyek teljes nevét. Kazinczy nagy gondnal ír ilyen ügyben Toldyhoz 1827. jún. 19-én: „Minekutána annyi barátsággal vagy erántam, kérlek pillants bele a Pályám Naplóiba s ott a hol Ladomerszky név ad annum 1785. előfordul, tedd oda keresztnevét: Ladomerszky István. Tegnap haza futék, felkeresém a keresztnevet, s rá találtam. Az illy kicsinyiségek ki-pótlása nem esik rosszul.”⁹ Ha Kazinczy a saját jegyzeteiben ilyen nagyon pontos volt, ez minket is arra kötelez, hogy kövessük példáját.

Busa Margit

LACZKÓ GÉZA: RÁKÓCZI

Szépirodalmi Könyvkiadó. 1955. I. k. Isten árnyéka a földön, 502 l., II. k. Vörös zászlók alatt, 550 l.

„Visszaautasítom a rágalmakat, és felderítem az igazságot...” írta Emlékirataiban Rákóczi — okát adva munkája létrejöttének. Laczkó Géza nagy regényét, mely II. Rákóczi Ferencnek és szabadságharcának állít maradandó emléket, méltán hasonló szavak jellemezhetnék. Régi vágya, sokszoros célkitűzése volt már íróinknak, közvetlenül a szabadságharc óta, a legkülönbözőbb műfajokban ábrázolni a „szabadság vezérének” alakját és vele a nemzet hősi küzdelmét. Művek hosszú sorára tekinthetünk vissza, mely ébrentartotta egyik legszebb nemzeti hagyományunkat. Idézhetnők a névtelen énekszerzőket, Jósikát vagy Jókait, s bőven foglalkozhatnánk Petőfivel, Ady Endrével stb. De a két és félszázad alatt a Rákóczi-iról vallott írói és történeti felfogás igen sokszor messze eltávolodott a valóságtól s nem egy esetben az igazság meghamisításától sem riadt vissza. Szokássá, sőt kötelezővé vált Rákóczi-ir emlékezve romantikát keresni, délibábos dicsfényben hazafias frázisokat halmozni, illúziókat gyártani. Eltérő véleményeket, igazabb és emberibb hangokat a „sárbarántás” vádjával marasztaltak el, mert a „béna aggkor” a szép ködös homályban csak mesterkélt vidámsággal s tárogatós búsongással emlékezhetett „Rákóczinak dicső

korára” melynek visszatéréséhez semmi érdeke sem fűződhetett volna. Olvashatunk a „szeretet fejedelméről”, a „bujdosór”, a „száműzött”, a „szent”, az „igazi” Rákóczi-iról, a „janzenista remetéről”, de egységes és valóságos felfogás, művésziileg hiteles kép kialakítása napjainkig nagy adósság maradt. Köszönet Laczkó Gézának — fájdalom, már csak halála után — azért a másfél évtizedes áldozatos munkáért, melynek eredményeképpen ez a remekmű ránk maradt.

Mérhetetlenül gazdag anyagot ölel fel Laczkó írása. A legnagyobb alapossággal és körültekintéssel kíséri végig Rákóczi életét gyermekkorától a szabadságharc végéig, s ugyanakkor történelmünknek ezt a mintegy negyven éves, igen emlékezetes szakaszát teljes mozgalmasságában és életszerűségében jeleníti meg. A három hatalmas kötetre tervezett műből sajnos csak az első kettő készült el.

Az első részben az író fő célkitűzése, hogy megmutassa azt az életutat, amely a harcban hívó 1703-i „brezani kiáltvány”-hoz vezet. Ehhez a célhoz a kínálkozó óriási anyag szerkezeti tömörítését úgy éri el, hogy az eseményeket néhány jól kiválasztott, igen gondosan kidolgozott téma köré csoportosítja. Ilyen csomópontok Thököly Imre és Zrínyi Ilona, történelemben és magánéletben ábrázolt szerepe, majd a „neuhausi görényfészek”,

⁸ — Váczy Kaz. lev. 20. k. 457, 285. l.

a jezsuiták nevelőintézetének mesterien bemutatott „élete”, és ezt követően Bécs „csipkés örvének”, a magyar Rákóczi fajtogató Habsburg légkörnek nagyszabású szembeállítás az egyéni és általános, szomorú magyar valósággal. Következésképpen a kérdés teljes bonyolultságában, de tiszta indokolásában látjuk, hogy Rákóczi-nak mindenképpen a magyar ügyet kell választania, még akkor is, ha az Wiener Neustadt hírhedt börtönét eredményezi. Itt a regény cselekménye — nem kis mértékben a bőrönből való szökés izgalmas megélévenítése által — olyan lendületet kap, hogy az olvasó a lengyelországi idillikusabb részek után izgatottan várja a kitűzött „vörös zászlók” és a „robbanó robajjal” alájuk álló jobbágyok szabadságot ígérő útjának bemutatását.

A második kötet a várakozást reményünkön felül kielégíti: teljes egészében a szabadságharc hét esztendejét jeleníti meg sajátosan egységes koncepcióban, kitörölhetetlen emléket hagyó, művészi kidolgozásban. Időben ez a szakasz jóval rövidebb, mint a megelőző, vagy a tervezett harmadik kötet anyaga, az emigráció története; mégis az életregényben — legtöbb tekintetben helyesen — ez a rész kapja a középponti helyet, a nagyobb terjedelmet és a részletesebb kifejtést, mert hisz Rákóczi életében minden ehhez a korszakhoz fejlődik vagy ide tekint vissza. Nagy eredménye Laczkó regényének, hogy a szabadságharcot a történeti és társadalmi valóság talaján ábrázolja. A nemzeti és szociális kérdések következetes végigvitele érződik az egész művön, akár a magyarországi szörnyű állapotok bemutatását nézzük, akár az „igaviseelő jobbágyok”, a szegénylegények és a pompáskodó, harcokban tehetéstelen, érdektelen nemesek közötti ellentétek elmélyült elemzését tekintjük. — A hadműveletek teljes anyagát nem dolgozhatja fel az író. Ehelyett egyes nagy csaták (Dudvág, Trencsén, Romhány) változatos, mélyen átélt, fokról-fokra előkészített elemzését adja. Tény szerint — Rákóczi Emlékirata nyomán is —, vesztett csaták sorozata vezet a küzdelem bukásához, s itt is ez a felfogás érvényesül. Laczkó írása azonban mégsem pesszimista, lehángoító hatású, hanem a valóság döbbenetes, cseppet sem szépítő erejével jövőbe vetett hitet sugároz, s az „ezernyi bajjal, szerencsétlenséggel, „szíve vesztettséggel” szemben bátor helytállást, tántoríthatatlan bizalmat jelképez. Vitatható azonban a szabadságharc időszakos sikereinek ábrázolása. Ezek túlságosan is visszاسzorítottak a regényben, s inkább a külpolitikai remények adnak újabb lendületet. Különösen a harc megindulása után, a harci lelkesedés, a „triumphus menet” és általában azoknak a sikeres kuruc tényeknek

bemutatásától várnánk többet — természetesen a hitelesség határára belül —, amelyekről éppen csak értesülünk a regényből, s nem kapunk átfogóbb ábrázolást. Inkább a nehézségek, bajok, sikertelenségek állnak előtérben, ami egészében indokolt és helyes, s nagyrészt a történelmi valóság követeli ezt meg. Ha néha-néha felcsillantja is az író valamely helyi győzelem lehetőségét — amelynek kidolgozására az olvasó legalább egyszer számítana —, le kell azt rontania olyanféleképpen, miként az egyik csatáról a résztvevő feljegyzéséből is joggal olvashatunk: „...megvertük dicsőségesen az ellenséget, de a harc helyéről gyalázatosan elszaladtunk.”

A regény minden eseményének középpontjában Rákóczi alakja áll, az egész kompozíció életrajzi alapokra épül. Ebből a tényből adódik a kérdés, hogy Rákóczi egyéni során keresztül sikerül-e a kor legfőbb problémáit tipikusan ábrázolni, megfelele-e a mű a történelmi regény követelményeinek, vagy a történeti életrajzok sorába tartozik. Úgy érzem, Laczkó műve mindkettőnek magas színvonalú ötvözete. Rákóczi alakja igen gazdag lehetőséget nyújt, hogy a magánorszoros társadalmi és történeti összeforrottságban jelenjék meg, s az író a lehetőség határáig él is ezzel. Kétségtelen azonban, hogy az országos méretű anyagból bizonyos eseményeket lehetetlen, másokat csak nehezkésen, s a mű egységének rovására lehetne közvetlenül Rákóczi személyéhez kapcsolni.

Rákóczi alakjának megformálása a regény legművészebb teljesítménye. A kőzudatban élő hamis kép helyett olyan összetett, éretnyeket és gyengeségeket láttató, vonzó és valóságos emberi portrét sikerült adnia, amely inkább kiemeli a fejedelem nemzeti nagyságát, mint a sokat látott üres, csak dicsőítő ábrázolások. Az első könyvben Laczkó törekvése arra irányul, hogy fokozatosan érje el hősenek Habsburg-ellenes vezéregyéniséggé fejlődését. A feladat igen bonyolult: ősei, a Zrínyiek és Rákócziak a magyar szabadság hősei voltak, ifjúságát viszont más körülmények, Habsburg érdekek határozták volna meg: gyámapja Lipót császár, valamint a magyargyűlölő Kollonich érsek volt, felesége Hessen Rheinfels hercegnő stb. Laczkó Géza ügyesebbnél ügyesebb módokat talál arra, hogy elsősorban is ez a megadott ellentétesség az egész könyvön végig vonuljon, s hősenek későbbi fejlődésében a Zrínyiek, Rákócziak hatását is éreztesse. Azért van nagy szerepe az első néhány fejezet különös gonddal kidolgozott anyagának, mint például a Munkács várát hőiesen védő Zrínyi Ilona és általában a magyar körvnyezet előtérbe állításának, mert a regény folyamán többször ide kapcsolja majd a cse-

lekmény szálaait. Mi sem jellemzőbb erre, mint magának a szabadságharcot megindító, végső elhatározásnak megszületése. Nem cél nélkül sűríti össze Zrínyi Ilona halála kapcsán egyrészt a Rákócziiban felmerülő visszaemlékező gondolatokat, másrészt a paraszti követtség meghívását a „szegény megnyomorodott haza” megmentésére. Ilyen megoldásban tudja Rákóczival kimondatni a választ: „Teljes magyar szívemből köszönöm, ígérem és fogadom: hazamegyek”. De többször mementóként, éppen a legválságosabb időkben jelenik meg Munkács várának hajdani „mindhalálig” vörös zászlaja is. Egyébként több oldalról törekszik a magyar ügyet előtérbe állítani: A jézsuita nevelés ellenhatásaként bemutatott cseh Slawata-család — különben is ötletes szerepeltetésével — előre lendíti a fiatal Rákóczit a nagy úton: „Ne légy te Isten katonája, légy te Magyarország katonája.” Finom eszközökkel fokozatosan indokolja az író a jellemfejlődést, és így érezzük természetesen, hogy a Bercsényivel barátkozó Rákóczi német köntöse alatt valóban „magyar és igaz hazafiúi szív dobog” már, és hogy az ország legnagyobb birtokos főura a rongyos jobbágyokkal őszinte elhatározásból indul a gyűlölt német iga lerázására. A szabadságharc alatt Rákóczi személye beolvad a hősi küzdelem történetébe: életének ábrázolásában szinte semmi sincs, ami attól különválasztható lenne. Rákóczi őszinte szavait követi a regény: „minden cselekedetem célja kizárólag a szabadság szeretete volt és az a vágy, hogy hazámat az idegen járom alól felszabadítsam.” Az író főfeladatának a szabadságharcot vezető Rákóczi alakjának megformálását látja. Külön gondtal mutatja meg benne a magyar történelmi hagyomány, főleg Zrínyi Miklós terveinek folytatóját, a haza békés építőjét, a kultúra, tudomány, művészetek részesét és támogatóját is.

A magánélet eseményei is a főcselekményhez illeszkednek s mégis ezeknek a részeknek remek előadása sok új színnel teszi változatosabbá a regényt. Nagyrészt négy, tökéletesen jellemzett nő alak hatásosan kialakított szerepére épül mindez, akik ilyen-vagy olyan módon a regény teljességéhez járulnak hozzá. Felesége Charlotte, a nagyzó, képmutató és hazug német herceglány a kezdeti érzéki felforrbanás után nem jelent már sokat Rákóczi számára. De mikor Habsburg megbízásból szerelmet hazudik a fejedelem politikai visszalépéséért, lehull az álarc s méltán az „előkelő lotyók” sorába süllyed. Hasonló alak Lóri, Batthyány Ádámé, Rákóczi első szerelme, aki mint Bécs „titkos ágense” szintén a szerelem útján keresne befolyást Rákóczi elhatározásaira. Juliánkát, Rákóczi testvérét, a Habsburg örvényben

már fulladozó, de még őszinte magyart csak sajnálni tudjuk. De sajnáljuk azért is, mert „Jóska bácsi” (József császár) kérésére „Ilona mama lánya is vállalkozott a rebbilis kígyó megbűvölésére”. Messze kiemelkedik művészi megformálásban Sieniauskinének, a lengyel belzi palatinának szerepe. Szépen belesimulnak a cselekménybe az igazi szerelem érzelmi telítettségű jelenetei, de rendkívüli harmóniában fonódnak össze a szerelem és az államügyek gondolatai is. A politikai életben rendkívül széles látókörű Eljéna meg tudja erősíteni a harci sikertelenségek láttán már-már csüggedő Rákóczit, s új lehetőségek felé irányítja külpolitikai tájékozódását.

Ritka tehetséggel tudja az író elénk varázsolni a regény igen nagyszámú, de minden esetben lényeges szerepet vivő alakjának hiteles képét. Nagy részüket ismerjük történelemből, olvasmányainkból. Laczkó nem mindennapi képességeit bizonyítja, hogy ezek az alakok újra élnek, kitörölhetetlenül maradandó emléket hagynak, s nem egyszer az emlékeztünkben régről, hamisan megrögződött figuráknak helyébe lépnek. Felejthetetlen élmény Bercsényi Miklósnak közvetlenül Rákóczi mellé helyezett, következetesen végigvitt ábrázolása. Bercsényi is nemes, rá is jellemző osztályának számos hibája, fényűzése, akaratossága, a néppel szemben főúri szemlélete, de mégis mennyire más, mint Forgách Simon, Eszterházy Antal vagy éppen a Habsburgokkal alattomban egyezkedő Károlyi Sándor. A főúri résztvevőktől némileg elhatárolva ábrázolja az író a szabadságharc kisnemesi, polgári és jobbágyi vezetőit. Sajnálatos, hogy ezek nem kis mértékben a regény életrajzi koncepciója miatt, a kelletténél kisebb teret kapnak, s kevésbé életszerűen illeszkednek az események folyamatába. Így is messze kiemelkedő alak azonban, a népet szerető, szigorú katonai fegyelmet tartó, igazságos és harci sikerekre törő „Bottyán apó”. A kezdeti rongyos kuructábor vezérében, Esze Tamásban, a szabadságharc jobbágy hőseit formálja meg. Sokatmondó, hogy Esze Tamás, mikor Rákóczi őt „ezeres kapitánnyá” nevezi ki, így kérdez: „En a paraszt, felséges uram?” A fejedelem válasza a nemzeti összefogás gondolatát fejezi ki: „Nem Tamás, Te a magyar”. Csak futólag tűnnek elénk Béri Balogh Ádám, Czelder Orbán és a küzdelem más kisebb népi alakjai, de így is a művészi kidolgozás ereje lehetőséget ad a nemesi felfogás ellenpólusának bemutatására.

Habsburg oldalon a császári ház tagjai állnak előtérben. A „rózsafüzér morzsolgató” és a Rákóczi-birtokokra áhító Lipót császár, valamint a „szeretettel és megfélemlítéssel” jelszót hirdető „Joseph der Erste” jellemzése

emelkedik ki. A Habsburg-hadsereg fővezérei közül Pálffy János személye kap elmélyültebb elemzést, kinek egész jelleme olyan, mint az öltözte: „feljül német, alul magyar”, ki a magyar ügyben valami alsóbbrendűt, kizárólag Habsburg érdeket lát, s Rákóczi is legjobb akaratú Habsburg tábornoknak tudná csak ajánlani. Új felfogást tükröz a „rendkívül eszes, szívós, ötletes és tetters” Péter cár bemutatása, vagy az olyan kisebb szerepet játszó, de egyaránt nagy körültekintéssel átgondolt alakoknak ábrázolása, mint például a sok közül: Longueval és Lehmann kapitány, a bécsi börtön körüli izgalmas eseményeknek közvetlen bonyolítói, vagy még előbből mostohaapjának, Thököly Imrének személyes látószögéből való „megítélése” vagy Ottlik „főhoppmester”, Mátyási „udvari képiró” és sok-sok más emlékezetünkben mélyen bevésődő arckép megjelenítése.

Önálló külön tanulmányt érdemelne Laczkó írói módszerének vizsgálata. Ezúttal azonban csak néhány kérdést érinthetünk. Elsősorban jellemző művészetére a nagy koncepción belüli, önállóan is kerek egészzé szerkesztett „belső remekművek” szerves összeillesztése. Már Babits Mihály is ilyen értelemben fűzött megjegyzéseket Zrínyi-regényéhez. Nem novellák összefűzéséről van szó, hanem az író szigorú szerkezeti megoldásokkal, főleg több alakjának következetes végigvitelével és az események rendszeres összekapcsolásával biztosítani tudja a regény egységét. Jelen könyvében ez a módszere még inkább tökéletesebbé vált, s nem is valamely szétagoltság miatt figyelünk fel e sajátosságra, hanem a feltűnően gondos belső kidolgozás miatt. Mintegy százhusz ilyen remekbe sikerült belső kompozícióból áll a regény, melyek közül a legtöbb a központi cselekménytől elválaszthatatlan. Más kérdés, hogy néhány részben valósággal bravúros módon, egy rövid 10 oldalas szakaszban nyolc-tíz kerek, egymással nem összefüggő lényeges eseményt képes feltárni, amelyek nem egyszer mégis meggyőzőbben illeszkednek a főcselekmény szálaihoz, mint azok a periférikus történetek, amelyeket kissé alkalmatlanul közvetlenül Rákóczi személyéhez kapcsol. „Nehéz és zsúfolt mozaikmunka, amelynek őspéldája a Salammbó” írta másik regényéről Babits. Kétségtelen, hogy ez bizonyos mértékig Rákóczi-regényéről is elmondható, vég nélkül idézhetnénk példákat a nagy bőségben összehordott anyaggal való biztos bannitúdasra és a meglepő tömörítő képességre.

Mindvégig a legteltesebb változatosságra, az érdeklődés állandó ébrentartására törekszik az író és sikerül is azt elérnie, ha kell, jó írói fogásokkal is. A csaták leírása például minden esetben más-más megoldást kap.

Egyszer kuruc részről, másszor labanc részről ábrázolja, fogoly vallomásaként beszélteti el, vagy a résztvevő feljegyzéseit követve adja elő. Kedvelt, többször alkalmazott módszere a később bekövetkező események előrevezése, hogy innét tekintsen vissza egy-egy kimaradt fontos időszak ábrázolására. A regény indulásakor például a gyermek Rákóczi már Thököly táborában találjuk s csak később kerül sor kisgyermekkorának és családi körülményeinek bemutatására. — Bezerédy, Ocskay és Károlyi árulásai egymásba fonódnak; Ocskay bűnhődésének, kivégzésének hangulatát Károlyi szemszögéből, annak latolgató gondolataiból fejtí ki, hogy már előre éreztesse későbbi, de sikerültebb áruló terveit. Az ónódi országgyűlés megrendítő élményét nem egyszerű ismeretében közli, hanem egyszerűt a kis „belső inas”, Mikes Kelemen tanúsága szerint halljuk a sértett Rákóczi szónoki pátosztát és látjuk a sértő Turóc vármegye követeinek szörnyű bűnhődését, másrészt Des Alleurs francia követ levélben magyarázza királyának a „József császár nem királyunk”, „eb ura fakó”, Habsburg-háznak „ellenemmondó” felkiáltásokat.

Vannak még események, szerepek, amelyeknek az egész regényen való következetes végigvitelére Laczkó különös gondot fordít. Ilyen pl. a „száz álarc alatt mindenüvé” jelszót követő jezsuiták gyakori megjelenítése, legyen szó akár Rákóczi neveltetéséről, akár hazafiúi tönkretételéről, vagy kimentéséről a Habsburgok börtönéből. — Pázmány Laczkó, a későbbiekben „magát testőröz strázsának kinevezett” árva kis gyerek, megható hűségével, kezdettől végig nélkülözhetetlen alakja lesz a regénynek. Hasonló céllal kíséri figyelemmel a Rákócziába „szelmedett” gyermek Mikes Kelemen, akinek a harmadik kötetben tervezett, méltó szerepét már itt előkészíti az író.

Nem lehet eleget és elég dicsérettel szólni a regény stílusáról, nyelvéről. Tökéletesen tudja kifejezni ily módon is ennek a nagy korszaknak igaz hangulatát. Eszközeiben sűrítve látjuk Rákóczi kora nyelvén minden árnyalatát. Az éppen szükséges, a cselekményhez legmegfelelőbb hangot találjuk a regény teljességében. Mértéktartással és finom franciás elevenséggel, egyaránt meg tudja teremteni a harcok robajló hangulatát, a nemzeti lélek csendes elemzését, a tragikus kétségbeesést, a vidámabb bizakodást, vagy éppen a megható szeretetet, hűséget, nevetésszerű tételt, maró gúnyt stb. Könnyen formálható nemes anyag számára a nyelv, mellyel művészi sugallatra mesterien tud banni.

Laczkó sajátosan egyesíti a tudós és az író tulajdonságait. Könyvtárra tehető forrásanyagból, tudós aprólékosággal és körül-

tekintéssel hordja össze anyagát. Rákóczi Vallomásaitól és Emlékirataitól kezdve a legkisebb kortárs naplójáig, a kézíratos énekköltészettől a modern szakirodalom megállapításáig mindent felhasznál, hogy megközelítse a múlt valóságának megismerését. Flaubert módszerét tartja szem előtt, mikor a kor szokásait, mindennapi életét, kultúráját, nyelvét stb. vizsgálja, hogy összegyűjtött anyagának birtokában, a csapongó fantáziának határt szabva, a modern regény eljárását tudja sikerrel alkalmazni. Nem csökken tehát a szépírói, művészi ábrázolás lehetősége, ha nem a valóság határáig szabadon érvényesülhet az egyéni látásmód, a gazdag képzelet valamint az újabb és helyesebb felfogás. Ily módon éri el az író, hogy több alkalommal szinte észrevétlenül siklik át az olvasó figyelme a felhasznált okiratok, memoárok szövegéről a fantázia teremtetére, de mégis reális rész-eseményekre. Éppen ezért a tudós megalapozottságot nem érezzük a regényben fárasztónak, tehernek, és szó sincs egyoldalú tudóskodásról vagy annak száraz merevségéről. Az évtizedes kutatás, forrásvizsgálat, anyagrendezés munkáját a művészi ábrázolásnak sikerül feloldania.

A VÁLI VAJDA JÁNOS-MÚZEUM

Vál, ez a kb. 2200 lakosú kisközség már eddig is aránylag sok Vajda János-emléket mondhatott magáénak: A község közepén áll Vajda János Holló Barnabás-készítette emlékszóbra, a család egykori lakóházát 1934 óta emléktábla jelöli, a katolikus templomban egy kezdetleges festmény emlékeztet a költő apjának, Vajda Endrének kocsi-szerencsétlenségére és halálára. És most, amint Kiss József írta 1910-ben Petőfi című versében a Petőfi-házról „Van házad... van telekszámód”. Az egykori erdészlakban nyílt meg 1955. augusztus 28-án a Petőfi Irodalmi Múzeum által rendezett gyűjtemény, amelynek kiállítása az épületet megint a Vajda-család tulajdonába adta vissza, — legalább is képletesen. Csaknem száz év óta elhagyták már Vajda hozzátartozói e házat: Vajda Endre csak 1860-ig állott az Úrményiek szolgálatában, tőlük kilépve a faluban keresett lakást, s a költő nővérei már egész hátralevő életüket a faluban, a legendás gyermekkori fészektől távol élték le. Az épület nemzedékeken keresztül erdészlak maradt, beosztása, külseje sem változott meg lényegesen, a közvetlen környéke már inkább. Egy évszázaddal ezelőtt még közelebb volt hozzá az erdő, kevesebb körülötte a szőlőskert.

A bejárat egy kis konyhahelyiségbe vezet, ahonnan jobbra és balra egy-egy lakószoba

Nagy regény, kiemelkedő, ritkán születő mű áll előttünk. Pótolhatatlan veszteség, hogy a befejező harmadik kötet nem készülhetett el, de így is teljes joggal előkelő hely illeti meg irodalmunkban. A mához szól Laczkó műve, szinte minden problémája mögött ott izzanak nemzeti önismeretünknek századok óta alakuló kérdései, s igaz hatóerővel fejeződik ki benne az író becsületes, használni akaró, egyéni felfogása, előre-mutató nemes szándéka. Nagy nemzeti hő-sükről és legszebb szabadságharcunkról vallott felfogása hosszú ideig fog tettekre lelkesíteni, hazaszeretetre s a szabadság áldozatkész megvédésére nevelni. Kötelessége lenne irodalomkritikánknak, hogy Laczkó Géza egész pályáját és teljes életművét — melyben Rákóczi-regénye első helyen áll — alapos, elmélyült vizsgálat tárgyává tegye, fejlődésében s összefüggéseiben értékelését adja.

A regényt Révay József rendezte sajtó alá, aki „kortársi és baráti megemlékezést”, valamint a regény alkotásának körülményeit ismertető, szép és hasznos utószót is csatolt hozzá. A köteteket mintaszerű jegyzetszótár zárja be, amely minden esetben biztosítja a megértést.

Gyenis Vilmos

nyílik, a múzeum két terme. A konyhában egyetlen bútort kivételével nincs semmi, ami Vajdáké lett volna. A kemence újabb eredetű, a falakat díszítő tányérok a megye specialitásai, csákvári fazekasok munkái, de egész újak. Csupán a kis tálalót tartja a helyi hagyomány Vajda Róza egykori tulajdonának. Az első kiállítási helyiség a 60-as évek végéig kíséri el a költő életútját, felsorakozik benne a keresztlevél, majd az ő korában használatos latin iskolakönyv csakúgy, mint Székesfehérvár, a régi Pest, a Pilvax-kávéház és a márciusi ifjak képe, a első versek stb. Gina emléket Boreczky László egykorú fényképek nyomán festett jól sikerült portréja őrzi, amely külön a múzeum számára készült. Körülötte annál kevésbé hatnak jól a szerelmi költemények, versekötetből kivágva, keskeny léckeretbe foglalva.

Vajda János után alig maradt valami tárgyi emlék: könyvei, bútorai, használati tárgyai szétszóródtak, még levelezése sem valami gazdag. Ilyen körülmények közt különösen nehéz volt közelhozni a nézőhöz a pálya első évtizedeit, hiszen itt még alig lehetett első kiadásokat vagy kézirat-fakszimilét bemutatni. De ezen valamelyest segíthetett volna a fiatalok főbb állomásainak (Székesfehérvár, pesti piaristák, Vajda Péter

vándorszínészség, Alcsut) stb. bővebb illusztrálása, az egykorú Vál megelevenítése valamilyen rekonstrukció segítségével. Sajnos, nem ez történt: a múzeumrendezés helyett a reformkor légkörét igyekezett felkelteni túlzott apparátussal. Elegendő lett volna itt Vajda közvetlen előfutárainak és kortársainak rövid felidézése, s így szükségtelen Fazekas, Katona, Kazinczy, Kölcsey arcképének elhelyezése hosszabb felírásokkal, akikhez a költőt semmiféle mélyebb érdeklődés, irodalmi rokonság nem fűzte.

A II. teremben, ahol a pálya második felét — a 60-as évektől 1897-ig — törekedtek bemutatni, az említett nehézségeket még csak fokozza Vajda költészetének elvont, filozófiai jellege. Nem nehéz vizuálisan érzékelteni a költőt, ha leíró versei vannak, ha költeményei könnyen és közvetlenül összeköthetők a kor közismert eseményeivel, élete történéseivel. E szempontból nézve a dolgot Vajda János eléggé „nehéz eset”. Politikai eseményekhez csak a 70-es évekig kapcsolódik művészte, privát élete egyre jobban elsvatagosodik, költészete fokozottan befelé fordul. Érthető, hogy a rendezés a jobban ábrázolható területeket (az Önbírálat és Polgárosodás, a kései kiemelkedő hazafias költészet, a költő utóélete) hangsúlyozta, s viszonylag háttérbe szorult az, amiben a legnagyobbat alkotott: a bölcselő líra. Az említett részek sikerültek, különösen az utóélet bemutatása mond sokat a rendkívül szűkre szabott térben is. Az irodalomtörténeti cikkek, kiadások, monográfiák mellett Ady, Móricz, Tóth Árpád sorok, Reinitz Bélától megzenésített Gina-dalok őrzik a „Mont Blanc ember” emlékét. Érdekes színfolt itt a Világ egy elfeledett 1911. évi cikke Anonymus jelzéssel, amely azt mutatja, hogy a polgári radikálisok a maguk előfutárának tekintették a politikus Vajda Jánost. Nem ártott volna itt egy kis kitekintés a hamar széteszlvő Vajda Jánostársaságra, amelynek még az irodalomtanárok is többnyire csak a nevét ismerik.

Külön érdeklődésre tarthat számot Vajdának itt kiállított Palágyi Lajoshoz írt levele, amelyet már a halálos ágyán vetett

papírra. Még a Vajda-specialisták számára is meglepetés Ábrányi Emil Vajda Jánoshoz írt költeménye, amely tudomásunk szerint eddig nincs sehol közzétéve. És meglepetés a terem közepén álló eredeti felfogású Vajda mellszobor is, Istók Jánosnak, Stróbl kiváló tanítványának alkotása, amelyet reprodukcióban nem lehetett sehol látni és Komlós Aladár sem említ monográfiájában. Ebben a szobában is csak egyetlen eredeti bútordarabot találunk. Vajda Róza ruhásszekrénye ez, amelyet nehéz anyagi helyzetében adott el egy váli családnak.

Bármennyire tudatában is vagyunk annak, hogy ilyen korlátozott terű kiállításon nem lehet megbirkózni a bölcselő költészet bemutatásának nehéz és sok helyet igénylő problémájával, mégsem lesz talán felesleges néhány elvi megjegyzést tenni ezzel kapcsolatban. A kiállítás megmutathatja a költő filozófiai olvasmányait (pl. Büchner, Schopenhauer), kereshet a prózai munkákból néhány határozott nyilatkozatot a költő filozófiai felfogására vonatkozólag. Igen érdekes dolog ilyen esetben az elvontat képbe öltöztető szóhasználat kiemelése. Pl. a Csokonai-kiállítás fali táblái közt megkapó volt az, amely „a semmi ága” kifejezés első előfordulását mutatja be, és ennek legismertebb előfordulására is céloz József Attilánál. Vajdánál valami hasonló volna lehetséges csillagászati témájú verseinek kép- és hasonlatanyaga okán; rá lehetne mutatni mindennek továbbélésére XX. századi líráinkban Tóth Árpádnál, Jékely Zoltánnál stb.

A múzeum ma az egyetlen tűzhelye a Vajdára vonatkozó emlékeknek. Elhagyatottságában szinte oly magányos, mint a költő élete volt. Szerény méretei ellenére is tartogat meglepetéseket az irodalomtörténésznek és sok tanulsággal szolgál minden látogatójának. Ha idézetekkel nem hangsúlyozza is eléggé Vajda János váli tájélményeit, egész megrendezésével mégiscsak a költőnek a Fehér-megyei tájban való gyökerezését hirdeti. Vajha több mint félszázaddal elhunytá után a szülőföld népe értékelné a költőnek e tájhoz fűződő forró szeretetét!

Nagy Miklós

BESZÁMOLÓ AZ MTA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE MAGYAR OSZTÁLYÁNAK MUNKAÉRTEKEZLETEIRŐL

Az Intézet Magyar Osztályának az Akadémia I. Osztályától jóváhagyott terve feladatként tartalmazza: mai irodalmunk aktuális, döntő fontosságú és emlegetett, de meg nem vitatott esztétikai, a művészi kifejezésre és a műfajokra vonatkozó kérdéseinek tudományos megvitatását (l. az Intézet Ötéves terve XX. századi irodalomra vonatkozó fejezetének 1/4. pontját); az osztályértekezleteken rendezendő vitákat az élő irodalom fontos, elvi kérdéseiről, vagy jelentős, vitatott műalkotásairól (l. uo. 1/6/d); az Intézet tagjainak kötelező részvételét tudományos fokozat elnyerésére beadott oly irodalmi dolgozatok nyilvános vitáján, amelyek az intézeti tagok kutatásainak körébe esnek (IV/2); a Magyar Osztály vitáit (alkalomszerűen) azokról a jelentős, XX. századi témájú tanulmányokról és monográfiákról, melyek nem tudományos fokozat elnyerése céljából készültek (IV/3); végül a Magyar Osztály tagjainak részvételét a *hetenként* egyszer tartandó, több napirendi pontból álló munkaértekezleteken (melyeknek tárgya a fenti témákon kívül elsőrendűen az Osztály tagjai tudományos munkájának és egyéni munkatervének megbeszélése kell hogy legyen, IV/1.).

Az Intézet részletes, elvi kérdéseket és konkrét feladatokat pontosan kijelölő Ötéves tervéből most szándékosan emeltük ki azokat a pontokat, amelyek az Osztálynak nagyrészt a — hétfői — munkaértekezleteken kialakult belső életét határozták meg. E munkaértekezleteken kívül az Osztály tagjai rendszeresen részt vettek a tudományos fokozatok elnyerésére benyújtott disszertációk vitáin, és jelentős mértékben vitték előbbre, a megoldás felé, azokat a nagyfontosságú, de vitatott kérdéseket, melyeknek részletes, nyilvános megbeszélését az I. Osztály, az Irodalomtörténeti Intézet és az OM közös rendezésében a „Pártosság” és a „XX. kongresszus tanulságai” témák kapcsán tartottak meg. Ezekről a nagyjelentőségű s a Magyar osztály tagjainak aktív részvételével lefolyt vitákról e munkabeszámolóban nem lehet szó, e viták anyaga részben már megjelent, részben megjelenés előtt áll. Ezúttal a Magyar Osztály belső életének legmegfoghatóbb közösségi munkamenetét, a hétfői osztályértekezletek programját és eredményeit ismertetjük.

Az Intézet létrejötté utáni hetekben (1956 januárjának második, februárjának első fele) az Osztály tagjai tevékenyen részt vettek az Intézet Ötéves terve XX. századi fejezetének részletes kidolgozásában, ennek s egyéb szervezési feladatoknak elvégzése után, február második felében indult el a Magyar Osztály rendszeres, szervezett belső munkája, s tartott megszokás nélkül aug. 1-éig, a nyári szünetig. Jelentős eredménynek mondhatjuk, hogy a hetenkénti munkaértekezletek, ill. viták rendszere megszilárdult. A hetenkénti viták, ill. munkabeszámolók megtartását a jövőben is feltétlenül szükségessé teszi egyrészt az Ötéves terv keretében vállalt nagyszámú feladat, másrészt az egyéni munkaterveknek és eredményeknek az egész osztállyal való megismertetése.

A február második felétől július végéig számítható 21 hét alatt a Magyar Osztály 15 belső vitát illetve munkaértekezletet tartott — a további 6 hét tartamára kandidátusi, ill. doktori viták estek, valamint a már említett nyilvános vitaülések a Pártosság-ról és a XX. Kongresszus tanulságairól. Egy alkalommal az osztályvezető hivatalos (lengyelországi) kiküldetése miatt maradt el az osztályértekezlet. A hétfői munkaértekezletek felfüggesztése tehát csak más, nagyobb jelentőségű (és a munkatervben már előrelátott) rendezvények, illetve hivatalos kiküldetés miatt történt meg. Egészében véve a Magyar Osztály teljes mértékben, becsülettel teljesítette tervét.

A munkaértekezletek, illetve viták naptárszerű felsorolása:

Február második fele: Vita *Karinthy F.* Ezer év-éről és *Stoll Béla* beszámolója

Március 5: Vita *Bóka L.* Ady E. élete és művei I. c. művéről

Március 12: *Heltai György* beszámolója munkatervéről és *Petőfi*-kutatásokról

Március 19: *Gerédy R. János* beszámolója készülő monográfiájáról

- Március 26: Vita az irodalmi pártosság kérdéseiről (*Nyilvános*)
 Április 2: Vita *Illyés Gyula* Dózsa-dramájáról
 Április 9: *Komlós Aladár* beszámolója munkatervéről
 Április 16—25-ig — amíg az osztályvezető Lengyelországban tartózkodott —, *Komlós*
 A. elnöklése mellett *Rejtő István* számolt be munkatervéről (április végén)
 Május 7: Vita a realizmus-kongresszus realizmus-fogalmáról
 Május 14: *Tóth Dezső* beszámolója készülő Vörösmarty-monográfiájáról
 Május 21: Vita *Kardos László* Tóth Árpád-monográfiájáról
 Június 1—2: Vitaülésszak (az Intézet s az OM rendezésében) a XX. Kongresszus
 tanulságairól (*Nyilvános*)
 Június 18: Vita *Hatvany Lajos*: Így élt Petőfi c. sorozatáról
 Július 2: Vita a lírai realizmus kérdéséről
 Július 16: *Béládi Miklós* beszámolója készülő Illyés-monográfiájáról
 Július 25: *Bokor László* beszámolója készülő József Attila-monográfiájáról.

A vitaülések referátumait *Béládi Miklós* (*Karinthy-vita*), *Vargha Kálmán* (*Bóka-vita*), *Tóth Dezső* (*Illyés-vita*), *Klanczay Tibor* (*realizmus-vita*), *Bokor László* (*Kardos László-vita*), *Oltványi Ámbrus* (*Hatvany-vita*) és *Szauder József* (*lírai realizmus-vita*) tartotta.

A fenti részletezés szerint a Magyar Osztály négy ízben vett részt a modern irodalom döntő fontosságú elvi kérdéseinek megvitatásában (a realizmus fogalma, a lírai realizmus, a Pártosság fogalma, a XX. Kongresszus tanulságai), két elsőrendű, vitatott irodalmi művet tűzött ki megvitatásra és beszélt meg alaposan (*Karinthy F. Ezer év*, *Illyés Gy. Dózsa*), három olyan irodalomtörténeti érdekű monográfiának, ill. gyűjteménynek kritikai vizsgálatát végezte el, melyek legtanulságosabbak a Magyar Osztály kutató és szintetizáló munkája szempontjából (*Bóka: Ady, Kardos L.: Tóth Á., Hatvany L.: Petőfi*), két ízben is foglalkozott az Ötéves terv szerint elsőrendű fontosságú Petőfi-kérdéssel (*Hatvany gyűjteménye és Heltai munkabeszámolója kapcsán*) és nyolc alkalommal terjesztette a tagság elé a befejezés előtt álló nagy monográfiák elvi eredményeit, illetve a készülő monográfiák tervezetét (*Gerézy, Stoll, Komlós, Tóth D., Heltai Gy., Rejtő, Béládi, Bokor monográfiái*).

A következőkben a munkáertekezletek eredményeit kivonatossan ismertetjük; az egyéni munkabeszámolókat általában igen röviden, a modern irodalom elvi kérdéseiről szóló vitákat részletesebben, s ugyanígy a legújabb irodalom jelentős műveiről szólókat. A nyomtatásban már megjelent vagy rövidesen megjelenő vitákat nem ismertetjük.

Időrendben haladva: február végén zajlott le *Karinthy Ferenc Ezer év c. dramájának* vitája.

Béládi Miklós vitaindító referátumában megállapította, hogy a dráma körül nem alakult ki színvonalas vita, a kritikák egybehangzanak; bizonyos „jobboldaliság” miatt most jogosulatlanul háttérbe kerültek az 53 utáni eredmények. Nem talál sematizmust a dramában, pozitív figurája szerinte eléggé jól sikerült. A riport — a maga műfajában — szerinte jobban sikerült: a riport érdeme az életanyag újszerűsége volt. A riporthoz képest a dramának gazdagodnia kellett volna — de csak Anna alakja fejlődött valamit —. A dramában van naturalisztikus tendencia (amely újabb elbeszélő irodalmunk egyik általános jelenségévé kezd válni), ez nem válik javára. A nyelvet nem tartja eléggé dramainak. A riport dialogizálásának veszélye fenyeget. — A konfliktust a II. felvonásban jönak tartja. Ámde itt mégsem eléggé a jellemekből, mint inkább a bűnügyi eset jogi kibontásából ered a dráma. — A III. felvonás elrontott. A drámai feszültség esik, a felvonás jellege tisztázatlan, bohózáti elemek is keverednek belé (*Básti „harsánysága”*). Aligha a színészi munka a hibás — inkább az írói felfogás. Bár a dramának itt kellene a legmagasabbra emelkednie, itt — esik.

A vita lényegében *Béládi* aggályait igazolta. Megállapították, hogy a darab megrázó hatása (igen nagy fejlődés *Sándor K.* után, de más megoldás után még igazabb lehetett volna, mondotta *Komlós A.*) hogy talán minden eddigi népi demokratikus dramánknál külön, (*Szauder*), hogy értékes műalkotás. Mégsem értettek egyet a dráma megoldásával. *Gerézy R. János* az Egy pikkoló világos, a Körhinta után s alapján állítja, hogy íróink szeretik a darab végén nyitvahagyni a probléma megoldását. Az *Ezer év* optimista megoldását szerinte semmi sem indokolja. *Debreceni Pál* szerint is a konfliktus fontosabbik része elmaradt a darabból, csak a múlttal („ezer év”) való polémia maradt meg. A bíró alakja szerinte nem bontakozik ki eléggé (nem tesz eleget a lány érdekében). Utal arra, hogy a Szovjetunióban is erős kritika illette azokat az írókat, akik fölvetik ugyan a konfliktus igazi lehetőségét, de azonnal, sietősen (elbagatellizálva) oldják meg azt. — *Szauder* szerint Anna alakjának elemzése segít a helyes megoldáshoz. Az ő alakjában mintha egy teljesen eltompult nő és egy kis naiv, a teljes tudatlanságig üres, de romlatlan kislány vonásai keverednének el, anélkül, hogy élő, hiteles egységet alkotnának. Mindez pontosan igazolható a darabból, a riporttal való összevetéssel. Annában a darab végéig sem ébred fel semmiféle borzalom a megtörténtek miatt, egyesegyedül azt

látja, hogy mindez *külsőleg* más vágányra is futhatott volna. Annában a darab végéig nem ébred fel eléggé a személyes érdekelttség érzelme és tudata, a szerző csak rettenetes eltompultságában kívánta megmutatni a lány jellemét, nagyon kevésbé indokolható „kivezető” úttal a katasztrófából. Amire itt a szerző vállalkozott (a jellemábrázolás szempontjából), az regényben elérhető, drámában aligha. A 3. felvonás különszakad az egésztől. S az epikus elem végéig jelen van (a tulajdonképpeni cselekvés vagy tettekre kész feszültség szurrogátumaként, l. a különben hatásos és szép, de tételszerű, ítélő mozzanatot kiemelő II. felvonást). — *Heltai Gy.* szerint van itt szó a *jelen* konfliktusáról is, a III. felvonásban azonban indokolatlan „rózsaszínű” megdicsőülésben lesz része a hősnőnek. Anna viselje bűnének és büntetésének erkölcsi következményeit. Az író alighanem megszánta Annát. — *Barta Andor* szerint a drámai megformálás a riporthoz képest nemcsak gazdagít, hanem szegényít is — el kell hagynia egy csomó, talán mellékes dolgot. Szerinte a szerző nem hagyott el eleget. — A megoldás kizárólagos, szükségszerű kell legyen. Bencsiknél (kitűnő alak!) így van, Annánál nincs így. Védi Básti „harsányságát”. — *Rejtő* erősen hangsúlyozza a darab nyelvének naturalisztikus vonásait. *Vargha Balázs* kiemelte a darab nagy nevelő értékét azokkal a fércművekkel szemben, melyeket újabban oly nagy előnyben részesítettek (Csárdáskirálynő). — *Klaniczay* szerint is a főkérdés Anna jelleme. A nyelvhasználatnak jellemző funkciója van. A befejezés tragikus megoldását nem vetné el: ennek is lehetne felemelő hatása, a tragikus megoldás nem feltétlenül pesszimista: a rossz pusztul el. — *Oltványi A.* szerint Anna jelenleg nem tragikus hősnő, nincs erkölcsi nagysága. Egy igaz tragikus hősnővel végigvitt tragédiának nem is volna oly leverő hatása, mint ennek. A befejezésnek az ábrázolt életranyagból kellene erednie — innen a III. felvonás hibája. Ha a szerző összeomlasztaná a végén Annát, oly szenvedélyeket kellene fölkeltenie benne, amelyek idáig hiányoztak belőle. Annában most éppen csak valami kevés érdeklődés ébred fel: elmegy — dolgozni.

A vita egyértelműen mutatott rá az addigi kritikákban nem is érintett fogyatékokra, fenntartva azt, hogy az utóbbi évek egyik legjelentősebb drámájáról van szó.

Stoll Bélának beszámolója munkatervéről pontosan meghatározta elkövetkezendő munkájának módszerét és a rákövetkező vita segített közelebbről tisztázni munkájának menetét. A kézirat szerelmi énekköltészetet kívánja tárgyalni monográfiájában, Balassitól Amadéig. Az általa felvetett háromféle stílusirányzat kérdéséhez (humanista tudós stílus, nemesi barokk stílus, deákos és népies) számos korrigáló hozzászólás és módszertani megjegyzés adódott a vita során (a mű perspektívája; az Adagia és más kifejezőmódok stílusértéke; a népköltészet és nemesi költészet elválaszthatósága; a dallamból kiindulás lehetősége stb.).

A március 5-én tartott vita anyaga — *Bóka L.: Ady E. élete és művei I. c. művéről* — megjelent (rövidítve) az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IX. kötet 1—2. számában (151—160. l.).

A Magyar Osztály kezdetől fogva főfeladataként kezelte az eddig elhanyagolt Petőfikutatások életre keltését. Ennek megfelelően tűzte vitára *Heltai György* beszámolóját a Petőfikutatásokról és monográfiája tervéről. *Heltai* számos, újszerű értékelést előkészítő kutatása (Béranger hatása; Petőfi és az utópisták, Cabet stb., Heine és Börne hatása; a kortársak szerepe; a carbonarok, a lengyel mozgalmak és a Fiatal Magyarországi és a titkos társaságok szerepe stb.) alapul szolgálhat Ferenczy Petőfi-képének revíziójához és Petőfi forradalmi fejlődésének pontosabb meghatározásához. *Vargha Balázs*, *Komlós Aladár* és *Oltványi Ambrus* hozzászólása főleg módszertanilag és adatok tekintetében gazdagította a beszámolót.

Gerédy R. János beszámolója készülő monográfiájáról igen jelentős tudományos eredményekről tájékoztatta az Intézet tagságát. Műve a magyar műköltészet kezdeteinek alap-típusait állapítja meg és elemzi (felső határ 1526) a deáktípusú énekek (Gergely deák, Geszti L. Beriszló Péter), az egyházas formájú világias ének (Szt. László ének, Mátyás halálára, Vásárhelyi András éneke) és a vágáns ének (virágének, dudoló ének, trufa) szétágazó formáiban. Megoldja a Szabács viadala c. verses emlék problémáit, teljesen feltárja verses emlékeink társadalmi hátterét és irodalmi összefüggéseit. A verstípusok társadalmi alapjainak és líraiságuk problémáinak, valamint az áthagyományozódásnak, ízléstörténeti szerepüknek tisztázása egyértelmű helyeslést váltott ki a hozzászólókból, akik részben az értelmiség differenciálódásának pontosabb elemzését (*Mrzei L.*), részben a költői nyelv és a zene kérdéseinek egybevetését (*Pirnáth*, *Vargha B.*), részben pedig az előzmények és a líraiság mibenlétének (*Klaniczay*, *Végh*; *Bokor*, *Szauder*) határozottabb vizsgálatát kérték a szerzőtől. A nagy távlatba mutató monográfia befejezése során Gerédy érvényesíteni kívánja az elhangzott kritikai megjegyzéseket.

Az irodalmi pártosság kérdéséről március 26-án lezajlott nyilvános vitának anyaga (előadó: *Bóka László*, hozzászóló a Magyar Osztály részéről *Tóth Dezső* és *Bokor László*) megjelent az Irodalmi Újságban.

Április 2-án folyt le *Illyés Dózsa-drámájának* vitája.

Tóth Dezső vitaindító referátumában annak az aggályának adott kifejezést, hogy a

jelenhez szólás írói szándéka tk. megtörik a történelmi témához való ragaszkodás miatt — tehát az írói szándék rossz irodalmi közeget, rossz témát választott. Szándék és téma nem támogatják, inkább biz. értelemben lerontják egymást. A mához szólásnak abban kell megmutatkoznia, hogy a témát a jelen színezi át. Kérdés, elé-e úgy írni meg a témát, ahogyan volt, a tényeknek megfelelően, vagy sem —, hogy a mához szóljon? A darab egésze nem a parasztháború-téma közepébe vág. Több torzulást szenvedett az írói szándék kedvéért. Dózsa nem hordozza magában a forradalom lényegét, a lehetségesnél, a hitelesnél egy fokkal jobban előtérbe helyeződik a nemzeti kérdés. Tóth nem érzi, hogy a szerző mindenben megfelelt volna a parasztforradalmi témával együttjáró kötelezettségeknek (a történelmi folyamatot nem látni, a parasztháború bukásának atmoszférája hiányzik). Amivel Dózsa küzd, az nem a parasztságot megbuktató erő, e hősből hiányzik az osztályharcos tartalom. Dózsa nagykoncepciójú nemzeti politikus. Útja reális, jellemével nincs baj. Baj csak az, hogy Illyés nem tipizálja a parasztforradalom problematikáját. Dózsa útja és tragikuma: a nép ügyét számontartó nemzeti politikus ő, aki az urak iránti illúzió és a kijózanító tények szorításában fejlődik. Ez rávetül magára a parasztforradalomra is: ezért áll a paraszti becsapottság mítosza a darab végén. A nemzeti koncepció túlhangsúlyozása zavaró, anakronisztikus — 1514-ben fel sem rémlett a nemzeti egység gondolata. — A parasztság helyzetére való apellálás a III. felvonásban: döntő mozzanat. Ez szól főleg a jelenhez. Illyést azok a hibák inspirálták, amelyekről a XX. Kongresszus szólt — kifejezi a vezetés iránti bizalmatlanságot. — Mészáros alakját biz. fókig kompromittáltnak látja, nem igazi parasztforradalmár. Nem igaz az, hogy Dózsa ugyanoda jut el a darab végén, ahol Mészáros korábban állott: Dózsa magasabb fokra jutott fel, a nemzeti út kipróbálása után.

A referátumot (amely mellett vita tárgya volt *Béldi* Miklósnak az Új Hangban megjelent tanulmánya is) heves vita követte.

Egri Péter határozottan szembefordult *Klaniczay* álláspontjával (l. az Irodalmi Újságban megjelent cikket a Dózsa-drámáról), még inkább Nagy Péter értékelésével. Hangsúlyozta, hogy a darab fő eszmei tanulsága: a nemzeti egységet csak forradalmi demokratikus alapon lehet megteremteni. A torzulásokat (Dózsa, a nemzeti hős stb.) elismerte. Aktualitását erősen hangsúlyozta, s azt is, hogy a dráma kicsengése: „Nekünk Mohács kell”. — *Rejtő* István számos ponton egyetértett Tóth referátumával s azt bővítette (Dózsa nem következetes forradalmár, hanem a nemzeti összefogásért küzdő vezér, Mészáros alakja szektáns stb.), ezenkívül az Anna alakjában meglevő s a játékban sajnálatosan hangsúlyozott (nem pedig eltüntetett) kettősségről (lágy nőiség, érzelmesség-tudatosság) szólt. — *Bokor* László hangsúlyozta, hogy a dráma arról szól, hogyan válhatott volna a nép nemzetté. Ez a perspektíva a kommunista szektázás főlé emeli Illyés művét. Együtt láttatja a szociális kérdést a nemzet függetlenségével — ez a fontos. Ugyanakkor Illyésnek vannak még paraszti illúziói. A polgárság szerepét sem látja a nemzettévalás folyamatában. Végül nem látja biztosítottak, hogy a nép teljes jogú tagja lehessen a nemzetnek. Az is kifejeződik ez által, hogy az igazi demokrázia hiányzott az elmúlt időszakból. — *Oltványi* Ámbrus fájlalta, hogy a darab művészi kérdéseiről kevés szó esett. A mű epikussága a nagyszabású vállalkozásból, az ábrázolt életanyag természetéből következik. Nem ért egyet *Klaniczay*val: mi más adhatott volna Illyés mint tragédiát? Megvan a mű perspektívája, noha a lényeg nem lehet más, mint a nép tragédiája. — A hozzászólókkal szemben *Klaniczay* újból s részletesen kifejtette álláspontját (l. az Irodalmi Újság cikkét): lényegében csak azt kifogásolja, hogy Illyés kiagyalt történeti szituációt teremtett (Dózsa nemzeti, amikor forradalmárnak kellene lennie; amikor a katasztrófa elkerülhetőnek látszik, forradalmárrá lesz; Zápolya törekvésének semmi történeti realitása sincsen; végső soron oly szituációt teremt az író, amely nem teszi szükségessé a parasztháború kirobbanását, a három alak [Dózsa, Mészáros, Zápolya] egymást kölcsönösen „lejárta”).

A hevesen, ide-oda csapongó vita — némely korrekcióval — Tóth Dezső álláspontját igazolta, aki a maga részéről szintén közeledett *Klaniczay* történeti és esztétikai elemzéséhez. Túlsúlyban azonban egyik felfogás sem került: bár a vitának nagy eredménye volt az Illyés-drámának árnyalt, erőnei és hibái teljességében való vizsgálata, az egyoldalú, nem egyszer elvontan csak eszmeiséget nyomozgató álláspontok — megmerevedésük miatt — akadályozták is a teljes értékű vita kibontakozását.

Április 9-én *Komlós Aladár* számolt be munkatervéről. Ennek főtémája: a Petőfi és Ady közti félszázad lírájáról megírandó nagy monográfia. A rendkívül alapos, már részleteiben is kidolgozott tervezet tartalmazza: a forradalom eszményeivel való szakítás műfaji, esztétikai következményeit; az 50-es évek lírájának jellemzését (a nép-nemzetin belül a nemzetre esik a hangsúly); a nép-nemzeti irány elsorvadásának három szakaszon keresztüli nyomon követését; a századvég lírájának két fő ágát (szocialisztikus és szorosabban vett szocialista líra), s ezeknek továbbélését; az új líra lassú kidolgozódását (Tolnai, Ábrányi

kritikája, Vajda, Reviczky, Komjáthy, Kiss József elemzése) a szociális kritika és a metafizikai mondanivaló megjelenésének idején; a századvég világnézeti igényének elemzését; a francia irodalom hatását; a műveltség provincializmusának és a társadalmi tisztánlátás fogyatékosságának kihatását arra, hogy a „moderne” nem alkottak klasszikus műveket; a kapitalizmus szemlélését s a pozitivisták tudománynak befolyását a művészetre. A nagy tetszéssel fogadott, egészében meggyőző tervezethez *Németh G. Béla, Bokor László, Nagy Miklós, Szabó György és Oltványi Ambrus* szól hozzá, több ponton korrigálva és kiegészítve az elhangzottakat (pl. az idealizmus kifejezéssel szemben az antipozitívizmust ajánlván; a Hegellel történő leszámolást hangsúlyozva; az izolálódás, privatizálódás problémáit élesebben vetve fel; Makai Emil és Heltai Jenő nevét hangsúlyozva a körképben; a materializmus és a líra kérdéseit ismételtelen aláhúzva stb.).

Az osztályvezető hivatalos külföldi útja idején *Komlós Aladár* elnöklelte alatt az Osztály *Rejtő István* munkatervét beszélte meg.

Rejtő István Thury Zoltánról készít monográfiát — hőse művén keresztül egyben a kor irodalmi életének néhány jelentős problémáját is feldolgozva (a novella fejlődése, kivált a tárcanovella kialakulása, továbbá a modern publicisztika kibontakozása). Egyidőben végzi az anyaggyűjtést A naturalizmus Magyarországon című nagyobb monográfiához. Ennek előzetes tervezete (mely naturalizmus és realizmus viszonyának tisztázását, a romantika és naturalizmus társadalmi felfogásmódjának és tematikájának elemzését, a francia és német írók hatásának megállapítását és a kritikai élet vizsgálatát jelzi) a készülő művet úttörő jelentőségűnek mutatja.

Május 7-én zajlott le — a realizmus-kongresszus nem egészen tisztázott főkérdésér.ek további vizsgálata céljából — a *realizmus fogalmáról* szóló vita. A vitaindító referátumot *Klaniczay Tibor* tartotta.

Abból kiindulva, hogy a realizmus fogalma jelenleg kettős értelemmel bír (1. jelenti az általános esztétikai kategóriát, melynek alapja egy ismeretelméleti fogalom: a valóság visszatükrözésének sajátos módja mindenkor, 2. jelenti a 19. század folyamán kialakult konkrét irodalomtörténeti-esztétikai irányzatot), helytelenítette azt, hogy középkori realizmusról, gótikus vagy barokk stb. realizmusról beszéljünk. Teljesen elismerve a történelmi materializmusnak azt az elvét, amely szerint mindenkor áramlat, irányzat megítélését, értékelését csakis kora objektív valóságához mérten ejthetjük meg, vagyis történeti konkrétsággal ítélve meg, mennyit valósított meg az alkotó s műve a valóságtükrözés tekintetében — teljesen elvetette azt a gyakorlatot, amely a régi korszakok irodalmára egyedül a realizmus terminust fogadja el értékmérőnek — természetesen vissza is vetítve — mintegy legmagasabb ideálként — a 19. század folyamán megvalósult realista irányzat követelményeit, típusalkotását stb. *Klaniczay* szerint sokkal helyesebb, ha megtartjuk a régi, kialakult, történetileg elfogadott és Európa-szerte használt terminológiát (gótika, barokk, klasszicizmus stb.), és mindenkor a gótikán, a renaissance-on, a barokkon, a klasszicizmuson belül tárjuk fel a valóságtükrözés fokát. Ezt azonban ne nevezzük realizmusnak.

Az ideológiai világos, egyértelmű és lényegében a helyes terminológiára visszavezető referátum nem nyerte meg az Osztály többségének helyeslését — *Klaniczay* nézeteit csak a kisebbség osztotta. A vita az osztályértekezlet keretén kívül is, szenvedélyesen és tartósan, továbbgyűrűzött, anélkül, hogy a kétféle vélemény közeledett volna egymáshoz. A vitában erősen megnyilvánult a tagság nagyobb részének inkább doktriner gondolkozása, merev ragaszkodása elvont ismeretelméleti kategóriákhoz — figyelmen kívül hagyva a történetiség elvét, valamint az ugyane kérdés körül más népi demokráciákban (pl. Lengyelországban) és Nyugaton lefolyt vitákat. A vita folytatása mindenképp szükségesnek látszik.

Május 14-én került sor *Tóth Dezső* beszámolójára készülő *Vörösmarty-monográfiájáról*. A monográfia 60 lapnyi válogatott — főleg *Vörösmarty* lírai fejlődéséről szóló — szövegének előzetes kézbeadásával jól előkészített értekezlet eredményes volt. *Tóth Dezsőnek* *Vörösmarty* élményvilágát, műveltségét, személyes líraiságát és realizmusát elemző fejezetei mélyen megvilágítják *Vörösmarty* művészi fejlődését, s éppen ennek következetes végigelemzése, az élmény és a műfaj, általában az ábrázolás kérdéseinek finom vizsgálata *Tóth Dezső* művének legnagyobb erénye. A hozzászólók (*Szaunder, Kispéter, Oltványi, Vargha B.*) csupán részletekben módosították a már kidolgozott fejezeteket.

A *Kardos László Tóth Árpád*-monográfiája tárgyában május 21-én megtartott vitának anyaga a közeljövőben megjelenik.

Június első napjaiban a Magyar Osztály tagjai az Irodalomtörténeti Intézet és az Oktatásügyi Minisztérium közös rendezésében megtartott vitaülésszakon vetik részt, melynek tárgyához, a XX. kongresszus tanulságaihoz (az irodalomtörténetírásban és a felsőoktatásban) a Magyar Osztályról többen hozzászóltak. A vita anyaga a közeljövőben megjelenik.

Június 18-án rendezte meg az Osztály *Hatvany Lajos: Így élt Petőfi* c. gyűjteményének vitáját. A megbeszélésen meghívott vendégként jelen volt *Hatvany Lajosné, Földessy Gyula,*

Waldapfel József, Dienes András, Kis József, Ignótus Pál és Vezér Erzsébet. A vitaindító referátumot Oltványi Ambrus tartotta.

Oltványi részletesen megvizsgálta a Petőfi-kutatások jelenlegi állását és kijelölte Hatvany Lajos gyűjteményének helyét. Amellett, hogy számos kisebb részletkérdésben helyesbítette Hatvany gyűjtő munkáját és bizonyos hiányosságok betöltését kérte a szerkesztőtől, hangsúlyozta a gyűjtemény alapvető jelentőségét. Új, tudományos Petőfi-életrajz elkészítése elképzelhetetlen Hatvany anyaggyűjtése és anyagfeltárása nélkül. Földessy Gyula rámutatott egyes Petőfi-kortársak Hatvany megírta portréinak hitelességére s arra, hogy Hatvany könyve igen jelentős tudományos segédeszköz lehet Horváth János téves nézeteinek korrigálásához. Waldapfel József az új Petőfi-életrajz távlatait vizsgálta meg a gyűjtemény tükrében, és különösen technikai jellegű tanácsokat adott a további kötetekhez (a lektorálás kérdései, mutatók). Heltai György néhány, Petőfi művének értékelésére vonatkozó, elvi tanulmányt emelt ki a gyűjtemény anyagából. Felhívta a szerkesztő figyelmét a gyűjtemény néhány jelentős fogyatékoságára. Kis József hozzászólásában főleg szerkesztés-technikai kérdésekkel foglalkozott. Erősen hiányolja az egész mű elé illesztendő Bevezetést, mely a gyűjtési módszer felől tájékoztatná az olvasót, az anyag szelektálásának és rendezésének elveiről adna részletes ismertetést. A jegyzetelésről is kíváncsi volna útbaigazító felvilágosítás. Kéri, hogy a következő kötetekben kevésbé hangzatos, objektívabb, alkalmasabb címek alá foglaltassák az anyag. Vargha Balázs és Dienes András hangsúlyozta, hogy a kiadvány eddig még nem részesült bírálathoz, ami nagy hiba és méltatlanság Hatvany számára, az emlékezőnek, az emlékiratgyűjtőnek nagy érdemeit. — Szauder József a megbeszélést — összefoglalva azt — azzal zárta le, hogy a Magyar Osztály feltétlenül szükségesnek tartja — az összes kötetek megjelenése után — a sorozatnak széleskörű, nyilvános vitára való bocsátását. E vitának megrendezését az Osztály készséggel vállalja.

A július 2-i munkaértekezleten hangzott el Szauder József referátuma a lírai realizmus kérdéseiről. A referátumot eleven vita követte.

Miután leszögezte kiindulópontul Lukács György elvi tételeit és elemezte a Realizmus-kongresszuson elhangzott definíciókat a líra realizmusáról (melyekkel nem értett egyet), Petőfi, Arany és Ady lírájának példáival igyekezett bizonyítani a líra realizmusának eltérő arculatait (s megkeresni azokat a módszertani vonásokat, melyek a képalkotás eltéréseinek ellenére is rokonítják Petőfi és Ady lírai formáját). A líra realizmusának folytatása Petőfi után csakis a Petőfi-féle líraiságtól való eltéréssel volt lehetséges (innen Arany János lírájának rendkívüli jelentősége). A továbbiakban ezt mondta: kiindulva abból, hogy a lírában mindig a belsőnek formája, a szubjektív átélés adja az alaptípust és ezért a líra kizárja magából a külső realitás széleskörű szemléltetését, nem hogy realizmusról, de még lírai műalkotásról sem beszélhetünk helyesen akkor, amikor vagy csak a szemléletesség, az objektív valóságkelemek irányában, vagy csak az impresszionisztikusan felfogott szubjektivitás, személyesség irányában keressük a lírai valóságtükrözés lényegét. Így mindkét irányban csak felbontanók a műalkotás zártságát, megszűntetnők azt. A kettőnek bonthatatlan egysége és maximális feszültsége lehet csak a lírai realizmusnak mint módszernek az alapja (a rembrandti realizmus alapja: a feszültség a modell individualitásához való hűség és a személyes, szubjektív kifejezés között). — Utalt azután a képalkotás módjainak elsőrendű fontosságára, majd a líra realizmusának nagy történelmi fordulójáról (18. század vége, 19. eleje) beszélt.

Klaniczay Tibor hangsúlyozta, hogy az objektív és szubjektív műfajok problémájáról van itt szó, az igények — hogy a külső világot mutassuk-e be vagy a belsőt, egymást tételezik fel. A valóság terminusát közvetlenebb és közvetettebb formájáról kell beszélnünk. A lírai realizmus terminust nem találja szerencsésnek. Utal arra, hogy a transzcendens elemektől való megtisztulás egyik jellemző vonása a líra realizmusának. — Tóth Dezső is hangsúlyozta, hogy a lírai realizmustól a pszichológiai tipikusságot kell elsősorban számon kérni. Komlós Aladár, Vargha Kálmán, Bokor László, Pirnáth Antal és Kispéter András vitájában főleg az a probléma került előtérbe, hogy a lírai alkotásban a tárgy más-e, mint más műfajokban, vagy csak a visszatükrözés módja a különböző. Különösen Tóth Dezső hozzászólása igazolta ez utóbbi felfogás helyességét.

Július 16-án Béládi Miklós tartotta meg beszámolóját Illyés Gyula fejlődéséről és művészetéről — készülő monográfiájának tárgyáról. Július 25-én Bokor László számolt be József Attila monográfiájának módszeréről és eredményeiről. Mindkét monográfia ismertetését vita követte. Ennek eredményeként megállapítható, hogy Béládi Miklós műve a fejlődésrajz nagy átfogó, elvi kérdéseinek, a korszakolásnak és a művészi fejlődés központi problémáinak megítélésében úttörő jelentőségű, Bokor László monográfiájának pedig legértékesebb részei a József Attila életrajzi kérdéseit döntő pontokra helyesbítő tényzerű és elvi megállapítások, valamint a részletes esztétikai elemzések, amelyek számos — eddig — homályosnak minősített József Attila alkotás jelentését tisztázzák. Mindkét monográfiának erőnei közé tartozik a hazai irodalmi fejlődésnek, stílusirányoknak figyelembevétele, a monográfia-témák fejlődés-

ben elfoglalt helyének pontos meghatározása. Vita főleg az életrajzi módszer kérdéseiről támadt, arról, hogy Kardos László Tóth Árpád könyvének módszere mennyiben követhető ez alkalommal, mennyiben lehet az életrajzot különválasztani a művészi fejlődést tartalmazó fejezetektől és hogy mily arányban szerepeljen az életrajz tényyszerű előadása és a művészi fejlődés elemzése. A vita alapján ez utóbbinak erős kidomborítását javasolták.

Az augusztus 1-étől szeptember 1-éig tartó nyári szünet után a Magyar Osztályon újból megindultak a viták, a következő monografikus munkálatok: *Vargha Kálmán* Móríc-kutatói, *Vargha Balázs* Csokonai-monográfiája, *Pirnáth Antal* antitrinitárius mozgalmakról szóló monográfiája körül. Ezeken kívül *Horváth János Tanulmányok* c. kötetét és *Szabó Lőrinc* Válogatott verseit vitatták meg, 1956 október közepéig.

Az értekezleteken készült feljegyzések alapján összefoglalta:

Szauder József,

az Irodalomtörténeti Intézet Magyar Osztályának vezetője

РИТМИКА ПОЭТА АТТИЛА ЙОЖЕФ. I.

Ф. Киши

Работа подчеркивает, что необходимо подходить к стихосложению поэта, а в пределах этого и к его ритмике со стороны поэтического поведения, а при фактах и вариантах ритма следует изучать именно функцию идейного замысла.

Развитие ритмики поэта Аттила Йожеф можно анализировать также только следуя параллельно главные линии его творчества. Первая половина очерка до тома «Дэнтиш а тэкет» («Вали виноградный куст!»)* занимается ритмикой поэта, различая при этом три важных этапа развития. Первый этап — согласно характеру тома «Сепшег колдуша» («Нищий красоты») — автор считает важным прежде всего с точки зрения подготовки и превосходного овладения самых различных форм. Второй этап — стихотворения которого содержатся в томе «Нем эн кияток» («Это не я кричу») — представляет собой период брожения, приготовления. В этот период Аттила Йожеф освобождается от эпигонства, от самоцельных идеалов красоты, и разрушая старинные формы, подготавливает в своих свободных стихах и едва связанных стихотворениях с ритмом венгерского стиля путь более богатого, более естественного стихотворного синтаксиса и ритмики, лучше придерживающейся к характеру мысли. При анализе переходных возможностей от свободным стихов (весьма значительных, независимо от их подготовительного характера) к связанным стихотворениям автор выступает за расширение и новое толкование принципа серийности. В третьем этапе — в томе «Нинчен ше апам ше аням» («Нет у меня ни отца ни матери») — брожение предыдущего периода заменяется изяществом структуры ритма, лапидарными закрытыми формами, сильной симметрией, и высокой музыкальностью, взятой большей частью из фольклора и происходящей также от личного предрасположения. За этой благодушной и гармонической ритмикой трепещут ясность мировоззрения, отроческая высокомерность и тихая элегическая печаль поэта, до сих пор активно ещё не вмешавшегося в борьбу.

ЗАБЫТЫЕ ЮНОШЕСКИЕ СОЧИНЕНИЯ КАЛМАНА МИКСАТА. II.

М. В. Петролаи

ГОДЫ, ПРОВЕДЕННЫЕ ПОЭТОМ БАБИЧ В Г. ФОГАРАШ. II.

Дь. Бистраи

Автор продолжает изложение отношений Михалы Бабича к г. Фогараш. Он знакомит нас с коллегами по преподаванию в гимназии и с учениками Бабича. На основании личных воспоминаний, писем, сообщений газет и работ поэта автор в своей статье характеризует трёх учителей, друзей Бабича в г. Фогараш. По сообщениям еженедельника г. Фогараш он подробно описывает тамошнюю литературную деятельность и лекции поэта. Его одноклассники любили не только венгерские но и румынские ученики, которые находились с ним в переписке в течение многих лет. Очерк дополняется описанием одного из выборов в палату депутатов, и рассказом одной идиллической любви поэта.

Сопоставляя раскрытые сведения с сочинениями писателя, оказывается, что между жизнью и творчеством Бабича существуют гораздо более тесные связи, чем это до сих пор считалось.

* На венгерском языке «тэке» (виноградный куст) означает также — капитал. (Замеч. переводчика.)

УЧЕНИЧЕСКИЕ ВОСПОМИНАНИЯ О Г. КИШУЙСАЛЛАШ ЖИГМОНДА МОРИЦА В ЕГО ПИСАТЕЛЬСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ

С. Денеш

Начатые в коренных училищах в гг. Дебрецен и Шарошпатак учебные дисциплины средней школы Жигмонд Мориц закончил в городке Кишуйсаллаш (на Венгерской Низменности). Под покровительством своего дяди Дьюла Паллаги, директора гимназии г. Кишуйсаллаш, человека весьма образованного и благородного, он мог спокойно учиться; наряду с этим он имел большую возможность наблюдать общественную жизнь провинциального города. В отражении этого провинциального города, Жигмонд Мориц, на основе приобретенного опыта, в дальнейшем творчестве указал на безотрадную жизнь прозябающих без руководства бедняков, на узкий душевный мир интеллигенции, на мрачный образ жизни учащейся молодежи и, на последнее по счёту а не по важности, на требующие возобновления, методы преподавания. Писатель открыл т. н. район Надкуншаг, а в первую очередь г. Кишуйсаллаш, не только для венгерской, но и для литературы некоторых зарубежных стран.

О ГАБОРЕ ХАЛАСЕ

И. Б. Унгар

КРАТКИЕ СООБЩЕНИЯ

Дь. Ронаш : Богумилизм в Венгрии около начала XI. века, в отражении сочинения «делиберацио» (размышление) епископа Геллерта

Епископ Геллерт написал в 1046 году, т. е. накануне восстания язычников под руководством Ваты, свою работу «*Deliberatio super humnum trium puerorum*» (Размышление над песней трёх юнош). Из замечаний епископа видно, что его тревожили не только язычники, но и некоторые еретики (*haeretici*). Цитаты из учений еретиков показывают, что они, по всей вероятности, были богумилами.

В этой эпохе южная часть Венгрии находилась в тесной связи с Болгарией. Главный центр богумилизма на Балканах находился в Болгарии; в виду того, что около 1020 года Болгария попала под власть Греков, преследуемые богумилы скрывались не только в высоких горах Балканов, но, как кажется, и на юге Венгрии.

Й. Каняр : Бержени и Читальня Комитета Шомодь.

К. Марот : „Сирена Адриатического моря” от графа Миклоша Зриньи

Л. Тербе : История пастушеских песен

ДИСКУССИЯ

И. Начади : Данные для дискуссии о «космополитическом стихотворстве».

И. Пастор : Дьюла Юхас, Дежё Костоляни и зависть.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Л. Модш : Материалы для биографии Альберта Сенци Молнара.

Ч. Чаподи : Неизданные письма Зриньи из архива Эстерхази.

Ф. Колта : Три любовных стихотворения поэта Янош Гараи.

Д. Фицаи : Письма Элека Бенедека к Шаму Халмадьи.

Дь. Ур : Студентическое стихотворение с рисунками поэта Дьюла Юхас.

ХРОНИКА

Я. Дьери : Поэма «Янош витез» («Витязь Янош») во французском варианте.

М. Буша : Сочинение «Палям эмлекезете» («Память карьеры») писателя Ференц Казинци.

В. Дьенши : Геза Лацко : «Ракоци».

М. Надь : Музей Яноша Вайда в г. Вал.

СООБЩЕНИЯ ИНСТИТУТА ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Й. Саудер : Доклад о совещании труда венгерского отдела Института Литературоведения Академии Наук Венгрии.

LA RYTHMIQUE D'ATTILA JÓZSEF I.

F. Kiss

L'étude insiste sur le thème, qu'il faut approcher de la versification d'un poète et surtout de sa rythmique par l'attitude poétique, et c'est justement la fonction d'exprimer l'essentiel qu'on doit examiner dans les faits et les variations du rythme.

Ainsi l'évolution de la rythmique de József ne doit être non plus analysée que parallèlement aux lignes principales de son oeuvre. Dans la première partie de l'étude la rythmique du poète est examinée jusqu'au volume *«Döntsd a tőkét!»,** en y discernant trois phases d'évolution importantes. La première période est jugée importante en conformité avec le caractère du volume *«Szépség koldusa»* (Un mendiant de la beauté) du point de vue de la préparation, de la prise de possession hautaine des formes les plus différentes. La deuxième période dont les vers sont réunis dans le volume *«Nem én kiáltok»* (Ce n'est pas moi, qui crie) est l'époque de l'effervescence et des apprêts. C'est dans cette période que le poète se débarrasse de ce qu'il avait en commun avec les épigones, et des idéales de beauté autonomes. En détruisant les formes anciennes il aplane dans ses vers libres et dans les vers presque libres de rythme Hongrois le chemin conduisant envers une syntaxe poétique plus riche, plus naturelle, et une rythmique qui se conforme plus à la nature de la pensée. En analysant les possibilités de transition entre les vers libres représentant une valeur considérable indépendamment de leur caractère préparatoire, l'auteur se déclare pour l'élargissement ou bien une interprétation nouvelle du principe sérial. Dans la troisième période, c'est-à-dire dans le volume *«Nincsen apám se anyám»* («J'ai ni père, ni mère») l'effervescence de l'époque précédente est relevée par une rondeur des constructions rythmiques, par les formes concises et fermées et par un sentiment musical extraordinaire acquis de la poésie populaire, mais qui parvient aussi d'un penchant individuel. Derrière cette rythmique riante et harmonieuse agit la pureté de sa conception du monde, l'assurance juvénile du poète, qui ne s'est pas encore mêlé des luttes, et sa douleur s'atténuant de manière élégiaque.

LES ÉCRITS POUR LA JEUNESSE OUBLIÉS DE KÁLMÁN MIKSZÁTH

M. W. Petrolay

LES ANNÉES DE BABITS À FAGARAS II.

Gy. Bisztray

L'auteur continue de rendre compte des rapports entre Mihály Babits et la ville de Fagaras. En introduisant les professeurs du gymnase, confrères du poète, et ses élèves, il donne une caractéristique de trois professeurs-amis, sur la base de souvenirs personnels, lettres, articles, et des oeuvres du poète. Suivant les articles du hebdomadaire de Fagaras l'auteur précise l'activité littéraire et les conférences du poète tenues dans cette ville. Il était également aimé par ses élèves Hongrois et Roumains, dont plusieurs ont entretenu une correspondance avec lui même après de longues années. L'étude est complétée par la description d'une élection législative à Fagaras et par l'esquisse d'un amour idyllique du poète. Les informations recueillies comparées avec les oeuvres de l'écrivain démontrent des corrélations beaucoup plus étroites entre la vie et l'oeuvre poétique de Babits, qu'on n'avait généralement supposé jusqu'à présent.

LES SOUVENIRS DE LYCÉEN DE KISÚJSZÁLLÁS DE ZSIGMOND MÓRICZ DANS L'ŒUVRE LITTÉRAIRE DU ROMANCIER

Sz. Dénes

Zsigmond Móricz a terminé ses études d'enseignement secondaire commencées dans les écoles anciennes de Debrecen et Sárospatak dans une petite ville de province de la plaine Hongroise, à Kisújszállás. Sous les auspices du directeur de l'école, son oncle Gyula Pallagi, un homme de grande érudition et noblesse d'âme il trouvait tout loisir de continuer ses études ; en outre il avait une occasion abondante d'observer les conditions sociales dans la petite ville. Les expériences gagnées dans cette ville l'ont mis dans l'état de pouvoir plus tard, dans l'esquisse

* Littéralement : «Renverse le cep»; le mot «tőke» signifiant en Hongrois non seulement le cep de vigne, mais aussi le capital (Remarque du traducteur).

de la petite ville, démontrer la vie sans joie et sans direction des gens pauvres, la vie spirituelle étroite de l'intelligence, la manière de vivre morne de la jeunesse des écoles, et ce qui n'est pas le moins important, la méthode d'enseignement qui exigeait le renouvellement. Il a découvert la région de Nagyikunság et spécialement la ville de Kisújszállás non seulement pour les Hongrois mais en même temps pour plusieurs littératures étrangères.

GÁBOR HALÁSZ.

Y. B. Ungár

COMMUNICATIONS DIVERSES

Gy. Rónay: Le bogoumilisme en Hongrie au commencement du XI. siècle et la «deliberatio» de l'évêque Gellért

L'oeuvre de l'évêque Gellért «Deliberatio supra hymnum trium puerorum» date des années immédiatement antérieures à la rébellion des païens conduite par le prince Vata en 1046. On peut déduire de quelques remarques de l'évêque que c'étaient non seulement les païens qui lui ont causé des soucis, mais aussi certains hérétiques (haeretici). A ce qu'on peut juger par les citations de leurs théories, ces hérétiques étaient selon toute vraisemblance des Bogoumils. Ils existaient dans ce temps entre le Sud de l'Hongrie et la Bulgarie des fortes liaisons. Le centre du Bogoumilisme dans la péninsule balkanique était la Bulgarie; lorsque ce pays fut soumis par la Grèce vers 1020, les Bogoumils persécutés se sont retirés non seulement dans les hautes montagnes de la péninsule, mais probablement aussi dans le Sud de la Hongrie.

J. Kanyar: Le poète Berzsenyi et la société de lecture du comitat de Somogy.

K. Marót: „La sirène de la mer Adriatique“ par le Comte Miklós Zrínyi

L. Terbe: L'histoire des chansons de bouviers

DISCUSSION

J. Nacsády: Contribution au débat concernant la «poésie cosmopolite».

J. Pásztor: Gyula Juhász, Dezső Kosztolányi et l'envie.

DOCUMENTATION

L. Módis: Contribution à la biographie de Albert Szenczi Molnár.

Cs. Csapodi: Lettres de Zrínyi inédites des archives Eszterházy.

F. Koltai: Trois lettres d'amour de János Garay.

D. Ficzy: Lettres d'Elek Benedek à Samu Halmágyi.

Gy. Ur: Un poème illustré de Gyula Juhász lycéen.

REVUE

J. Győry: Version française du poème de Petőfi «János vitéz».

M. Busa: Ferenc Kazinczy: «Pályám emlékezete» (Souvenirs de ma carrière).

V. Gyenis: Géza Laczkó: Rákóczi.

M. Nagy: Le musée János Vajda à Vál.

COMMUNICATIONS DE L'INSTITUT DE L'HISTOIRE LITTÉRAIRE

J. Szauder: Compte rendu des conférences de la section Hongroise de l'Histoire Littéraire de l'Académie des Sciences Hongroise.

DIE RHYTHMIK VON ATTILA JÓZSEF I.

F. Kiss

Wollen wir uns mit der Dichtkunst und insbesondere mit der Rhythmik eines Poeten bekannt machen, so soll die Annäherung von der Seite des dichterischen Betragens her erfolgen; bei den Tatsachen und Varianten des Rhythmus ist gerade die Funktion der Ausdruckweise zu untersuchen. Diese Gesichtspunkte werden in dem Aufsatz stark betont.

Die Entwicklung der Rhythmik von Attila József kann ebenfalls nur parallel mit den Hauptlinien seines Lebenswerkes analysiert werden. In der ersten Hälfte des Aufsatzes wird die Rhythmik des Dichters bis zum Gedichtsband «Döntsöd a tókét»* untersucht, wobei darin drei wichtige Entwicklungs-Etappen unterschieden werden. Die Wichtigkeit der ersten Etappe besteht, entsprechend dem Charakter des Ban des «Szépség koldusa» (Ein Bettler der Schönheit), vorwiegend in der Vorbereitung, in der leichten Besitzergreifung der verschiedensten Formen. Die zweite Etappe, deren Gedichte im Bande «Nem én kiáltok» (Nicht ich rufe) gesammelt sind, ist die Sturm- und Drangperiode des Dichters, während welcher Attila József sich vom Epigonentum und von den als Selbstzweck geltenden Schönheitsidealen löst. Während der Dichter die alten Formen zerstört, ebnet er in seinen freien und kaum gebundenen Versen von ungarischem Rhythmus die Wege, die zu einem reicheren, natürlicheren Gedichtssyntax, und zu einer Rhythmik führen, welche sich mehr der Natur des Gedankens anschmiegt. Der Verfasser analysiert die Übergangsmöglichkeiten zwischen den freien Versen — die auch unabhängig von ihrem vorbereitenden Charakter einen bedeutenden Wert repräsentieren — und den gebundenen Versen, und erklärt sich für eine Erweiterung bzw. neue Interpretation des Serienprinzips. In der dritten Etappe, welche in dem Band «Nincsen apám, se anyám» (Ich habe weder Vater noch Mutter) ihren Niederschlag findet, wird die innere Revolution der früheren Periode durch den abgerundeten Aufbau des Rhythmus, durch gedrängte, geschlossene Formen, eine starke Symmetrie und eine hochgradige Musikalität abgelöst, die teilweise von der Volksdichtung erlauscht wurde, aber auch der individuellen Neigung des Dichters entspricht. Hinter dieser heiteren und harmonischen Rhythmik waltet die Reinheit der Weltanschauung, die knabenhafte Überlegenheit des in die Kämpfe noch nicht aktiv eingreifenden Dichters und sein sich elegisch abtönendes Leid.

DIE VERGESSENEN JUGENDSCHRIFTEN VON KÁLMÁN MIKSZÁTH II.

M. W. Petrolay

MIHÁLY BABITS IN FAGARAS II.

Gy. Bisztray

In diesem zweiten Aufsatz werden weitere Beziehungen des Dichters Mihály Babits zur Stadt Fagaras erörtert. Wir werden mit den Gymnasiallehrer-Kollegen des Dichters und mit seinen Schülern bekannt gemacht. Drei dortige Freunde und Kollegen werden auf Grund von persönlichen Erinnerungen, Briefen, Zeitungsnotizen und der Werke des Dichters selbst charakterisiert. Den Mitteilungen des Fagaraser Wochenblattes folgend werden die dortige schriftstellerische Tätigkeit und die gehaltenen Vorlesungen eingehend behandelt. Babits war unter seinen ungarischen und rumänischen Schülern gleich beliebt; diese hielten selbst nach vielen Jahren noch die Korrespondenz mit ihm aufrecht. Die Beschreibung einer Abgeordnetenwahl in Fagaras und die Darstellung einer idyllischen Liebe des Dichters ergänzen den Aufsatz. Die zum Vorschein gebrachten Daten zeigen, mit den Werken des Dichters verglichen, einen viel engeren Zusammenhang zwischen dem Leben und der Dichtung von Babits, als bisher angenommen wurde.

STUDENTENERINNERUNGEN AUS KISÚJSZÁLLÁS IN DEN SCHRIFTEN VON ZSIGMOND MÓRICZ

Sz. Dénes

Zsigmond Móricz setzte seine in den altherwürdigen Schulen von Debrecen und Sárospatak begonnenen Mittelschulstudien in Kisújszállás, einer Kleinstadt der grossen ungarischen Tiefebene fort. Unter Anleitung seines Onkels, des Direktors der dortigen Schule, des hochgebildeten und edelmütigen Gyula Pallagi konnte sich Móricz ungestört seinen Studien widmen. Dabei fand er aber auch reichliche Gelegenheit zur Beobachtung der gesellschaftlichen Zustände der Kleinstadt. Auf Grund der hier gesammelten Erfahrungen wies er später bei der Darstellung der Kleinstadt auf das freudlose Dasein der sich kümmerlich fortbringenden armen Leute, auf das enge Seelenleben der Intelligenz, auf die trostlose Lebensweise der Schuljugend

* Wörtlich: «Stürze den Weinstock!», wobei das Wort «töke» im Ungarischen nicht nur den Weinstock, sondern auch das Kapital bedeutet (Anm. des Übers.).

und nicht allerletzt auf die der Erneuerung bedürftigen Lehrmethoden hin. Er entdeckte die Gegend Nagykovács und innerhalb derselben die Stadt Kisújszállás, nicht nur für die Ungarn, sondern gleichzeitig auch für mehrere ausländischen Literaturen.

ÜBER GÁBOR HALÁSZ

Y. B. Ungár

KLEINERE MITTEILUNGEN

Gy. Rónay : Der Bogumilismus in Ungarn zu Beginn des XI. Jahrhundert im Spiegel der Deliberatio von Bischof Gellért.

Bischof Gellért verfasste sein Werk »Deliberatio supra hymnum trium puerorum« unmittelbar vor dem Ausbruch des von Vata geleiteten Heidenaufstandes vom Jahre 1046. Aus Bemerkungen des Bischofs ist zu entnehmen, dass ihm nicht nur die Heiden, sondern auch gewisse Ketzer (haeretici) Sorge verursachten. Nach den aus den Lehren dieser Ketzer geschöpften Zitaten zu urteilen waren dieselben höchst wahrscheinlich Bogumile. Der südliche Teil Ungarns stand in jener Zeit in regen Beziehungen mit den Bulgaren. Das Hauptnest des Bogumilismus am Balkan war Bulgarien; nachdem dieses Land gegen das Jahr 1020 unter griechische Herrschaft geriet, zogen sich die verfolgten Bogumile nicht nur zwischen die hohen Berge der Balkanhalbinsel, sondern offenbar auch nach Südungarn zurück.

J. Kanyar : Der Dichter Berzsenyi und der Leseverein des Komitats Somogy.

K. Marót : »Die Sirene des Adriatischen Meers« von Graf Miklós Zrinyi

L. Terbe : Zur Geschichte der Ochsenhirtenlieder

DISKUSSION

J. Nacsády : Beitrag zur Debatte über die »kosmopolitische Dichtung«.

J. Pásztor : Gyula Juhász, Dezső Kosztolányi und der Neid.

ARCHIV

L. Módis : Beiträge zur Biographie von Albert Szenczi Molnár.

Cs. Csapodi : Unveröffentlichte Zrinyi-Briefe aus dem Eszterházyischen Archiv.

F. Kolta : Drei Liebesgedichte von János Garay.

D. Ficzy : Briefe von Elek Benedek an Samu Halmágyi.

Gy. Ur : Ein Gedicht von Gyula Juhász aus seiner Studentenzeit, mit eigenen Zeichnungen.

RUNDSCHAU

J. Győry : Das Petőfische Gedicht »János vitéz« (Held János) in französischer Fassung.

M. Busa : Ferenc Kazinczy : »Pályám emlékezete« (Erinnerungen aus meinem Lebenslauf).

V. Gyenis : Géza Laczkó : Rákóczi.

M. Nagy : Das János Vajda Museum in Vál.

NACHRICHTEN DES INSTITUTS FÜR LITERATURGESCHICHTE

J. Szauder : Bericht über die Arbeitskonferenzen der ungarischen Sektion des Instituts für Literaturgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Folyóirat-kiadványaink előfizethetők és számonként is vásárolhatók a következő helyeken:

Akadémia Könyvesbolt, Budapest, V., Váci-utca 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési osztály, Budapest, V., Alkotmány u. 21.

Posta Központi Hirlap Iroda, Budapest, V. József nádor tér 1.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki felelős: Szöllősy Károly
Kézirat beérkezett: 1956. X. 5. — Terjedelem: 11 (A/5) ív

40640/57 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Puskás Ferenc

T A R T A L O M

<i>Kiss Ferenc</i> : József Attila ritmikája I.	407
<i>W. Petrolay Margit</i> : Mikszáth Kálmán elfelejtett ifjúsági írásai II.	423
<i>Bisztray Gyula</i> : Babits fogarasi évei II.	431
<i>Dénes Szilárd</i> : Móricz Zsigmond kisújszállási diákemlékei írói alkotásaiban.	447
<i>B. Ungár Yvette</i> : Halász Gáborról.	458

Kisebb közlemények

<i>Rónay György</i> : Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében.	471
<i>Kanyar József</i> : Berzsényi és a Somogy Megyei Olvasótársaság.	474
<i>Marót Károly</i> : „Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklós”.	475
<i>Terbe Lajos</i> : A Gulyásnóta története.	477

Vita

<i>Nacsády József</i> : Adalék a „kozmetopolita költészet” vitájához.	483
<i>Pásztor József</i> : Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és az irigység.	484

Adattár

<i>Módis László</i> : Adalék Szcenci Molnár Albert életéhez.	488
<i>Csapodi Csaba</i> : Kiadatlan Zrínyi-levelek az Eszterházy-levéltárból.	490
<i>Kolta Ferenc</i> : Garay János három szerelmi verse.	497
<i>Ficzay Dénes</i> : Benedek Elek levelei Halmágyi Samuhoz.	500
<i>Ur György</i> : Juhász Gyula diákkori rajzos verse.	502

Szemle

<i>Győry János</i> : A János vitéz francia foglalatban.	504
<i>Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete.	507
<i>Gyenis Vilmos</i> : Laczkó Géza: Rákóczi.	509
<i>Nagy Miklós</i> : A váli Vajda János Múzeum.	513

Az Irodalomtörténeti Intézet Hírei

<i>Szauder József</i> : Beszámoló a MTA Irodalomtörténeti Intézete magyar osztályának munkaértekezleteiről.	515
<i>Idegen nyelvű ismertetések</i>	522

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 40, Ft

Az IRODALOMTÖRTÉNET c. folyóirat 1956/4. számának tartalma:

Kolozsvári Grandpierre Emil: Karinthy

Szobotka Tibor: Thomas Mann

VITA

Illés Endre: Március 15. vagy április 4?

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Vargha Kálmán: Az Új Magyar Múzeum sorozat terve

SZEMLE

Oltványi Ambrus: Magyar irodalomtörténeti vonatkozású cikkek vidéki folyóirataink 1955-ös évfolyamaiban

Orosz László: Julow Viktor: Fazekas Mihály

Benedek Marcell: Corneille: Cid

Ruttkay Kálmán: Németh László: Bűn

Dobossy László: Fábry Zoltán: A gondolat igaza

Fenyő István: Kisfaludy Károly: Válogatott művei

Végh Ferenc: Bornemisza Péter: Válogatott írások

Péter László: Györfly István: Nagykunskági krónika

Belia György: Ujfalvy Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről, 1854—1855

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI című folyóirat X. 1—2. számának tartalma:

Az I. Orientalisztikai Konferencia:

Németh Gyula: Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához

Ligeti Lajos: A magyar orientalisztika időszerű kérdései

Az Orientalisztikai Bizottság beszámolójának vitája (A vitát összefoglalta: *Uray Géza*)

Az I. Orientalisztikai Konferencia munkája (*Uray Géza*)

Az MTA Orientalisztikai Konferenciájának határozati javaslatai

*

Kardos Tibor: Dante alkotó képzelete

Hadrovics László: Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. (Hozzászólás *Kniezsa István* „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című könyvéhez)

Szemle:

Horváth János előadásai és tanulmányai (*Keresztury Dezső*)

Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora (*Mezey László*)

Hésiodos: Munkák és napok (*Devecseri Gábor*)

Turóczi-Trostler József: Lenau (*Benedek Marcell*)

Szabédi László: A magyar ritmus formái (*Gáldi László*)

Ady Endre Összes Művei I—II. (*Szabolcsi Miklós*)

Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei (*Esze Tamás*)

Schiller válogatott művei (*Benedek Marcell*)

Az „Orosz Remekírók” c. sorozat 1955-ben megjelent könyvei (*Török Endre*)

*

Az Osztályközleményekre az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (Budapest V. Alkotmány utca 21.) lehet előfizetni